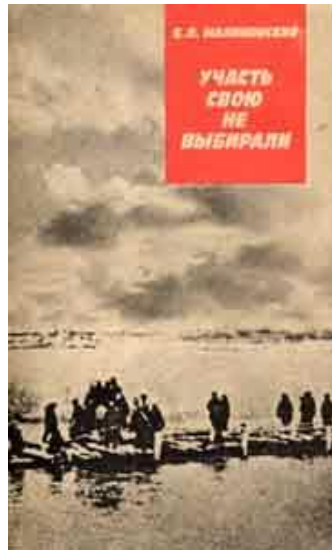

"Долю свою не вибирали"

Борис Малиновський

К: Вид-во "Україна", 1991. -255с. ISBN 5-319-00682-9

© Б.М.Малиновський, 1991

Про автора і його книгу

Читачі досить знайомі з літературою на військову тему. Останнім часом з'явилося багато мемуарних творів, присвячених історії Великої Вітчизняної війни. Спочатку такі книги розповідали про дії фронтів, армій, частин, про роботу Ставки Верховного Головнокомандування, Генерального штабу Радянської Армії. Їх авторами були найбільші радянські воєначальники, маршали і генерали, командувачі фронтами і арміями. Головний наголос в цих спогадах робився на висвітлення того, як розроблялися і здійснювалися найважливіші операції, які призвели до розгрому гітлерівської Німеччини. Але з плином часу з'явилися книги про те, як жили там, на фронті, і що думали головні творці перемоги - солдати. До таких, на жаль дуже небагатьом, належить і книга колишнього сержанта-артилериста Бориса Малиновського, який заволодів протягом війни майстерністю бити ворога і закінчив свій бойовий шлях командиром батареї.

З Борисом Малиновським я був разом в перші місяці війни. Тоді не міг і подумати, що скромний сержант стане відомим вченим в галузі обчислювальних техніки - членом-кореспондентом АН УРСР, доктором технічних наук, професором. Нас розлучило важке поранення, яке сержант Малиновський отримав під Калініним. В той день я не був поруч, але за чутками, що дійшли до мене знав: виключалася будь-яка надія, що медики повернуть його до життя.

Втім, я не став би говорити про цю книгу, якби її цінність полягала лише в тому, що мій армійський друг завдяки щасливому випадку залишився в живих і

мені випала нагода, прочитавши рукопис, розширити відомості про його подальшу біографію. Якраз про себе Борис Малиновський говорить не дуже багато. І хоча в книзі розповідь ведеться від першої особи, автор в ній далеко не "перша особа". Ні, перша особа - це ті прості люди на фронті і в тилу, які скромно, без зайвих слів здійснювали солдатський і народний подвиг у роки Великої Вітчизняної війни.

Книга не позбавлена і художніх переваг. Більшість солдатів, сержантів і офіцерів, реально оточували Малиновського, - це не безлика маса, поійменована лише за чинами і прізвищами. У кожного свій характер і зовнішність, своя мова і образ думок. Наведені в книзі листи, нехитрі розповіді фронтовиків та інші документи тих років вражають до глибини душі. Адже читач завжди гостро реагує на правду; вигадка буває цікавою, а по-справжньому хвилювати може тільки правда. Такою хвилюючою правдою і наповнена ця книга.

Віддаю належне Борису Малиновському: його книга "Участь свою не вибирали" як би виплеснута з душі і зворушує читача непідробною щирістю.

Шлях молодих солдатів і командирів в книзі - це шлях тяжкої ратної праці, що межує з подвигом, сполученим з подоланням страху, що вимагає великих зусиль волі. Він несе свій певний заряд і в сьогоднішній день, і в майбутнє. Хочеться сподіватися, що ця книга, в якій без прикрас розказано про подвиг молодого покоління в роки Великої Вітчизняної війни, примножить ряди молоді, яка вирішила пов'язати свою долю зі справою перебудови нашого суспільства.

Микола ГОРОДИСЬКИЙ,
ветеран Великої Вітчизняної війни,
член Спілки письменників СРСР
5 березня 1990 р.

Від автора

Минуло півстоліття з дня нападу фашистської Німеччини на нашу країну. Все менше залишається свідків військових жнив - колишніх фронтовиків і трудівників тилу. А з ними безповоротно зникає багато з того, що могло б доповнити історію війни.

Разом з тим, чим далі в глиб часів йде Велика Вітчизняна, тим більше відкривається правди про факти, які злочинно ховалися або спотворювалися в роки культу особи.

Можливо, те, що я бачив і пережив, що мені відомо про загиблих і живих однополчан - моїх однолітків, - додасть хоча б кілька штрихів до трагічної біографії покоління двадцятилітніх, велика частина якого навіки замовкла в роки війни і зараз мовчки дивиться на нас з пам'ятників на незліченних братських могилах...

Розказане мною - це лише невелика і далеко не найбільш трагічна сторінка ще не закінченої всенародної книги "Ніхто не забутий і ніщо не забуте".

Мій солдатський шлях у воєнні роки пройшов через українську Хатинь - спалене разом з тисячами безвинно розстріляних гітлерівцями жителів містечко

Корюківка на Чернігівщині, через місто Щорс, де фашисти по-звірячому стратили юну патріотку-школярку Ніну Сагайдак. Пам'ятними віхами залишилися на землі Росії, України, Білорусії та Латвії багато могил моїх загиблих однополчан...

Мене турбує те, що в даний час зlodіяння фашизму, сприймаються крізь призму злочинів сталінщини, представляються молоді не такими нелюдськими, якими були насправді. Допустити реабілітацію фашизму - означає зрадити найсвятіше - пам'ять про солдатів, які залишилися на полях битв, про замучених у гітлерівських таборах полонених, про розстріляних фашистами і їх посібниками жителів окупованих міст і сіл.

9 травня 1945 роке мені подумалося: "Скінчилася остання війна людства". Але незабаром я зрозумів, що це далеко не так. Виникла загроза знищення людства ядерною зброєю. Півстоліття вона вимотувала нашу країну і весь світ. І лише сьогодні, в роки грандіозних змін, виникає надія, що народи зуміють вибрати свою долю з позицій розуму і на всій земній кулі війна залишиться лише в книгах і кінофільмах. З такою надією я і писав цю книгу.

*Моїм одноліткам, більшість яких,
зробивши все для Перемоги, не повернулася з полів битв
Великої Вітчизняної війни,
присвячую*

Початок шляху

- А ви, молода людина, щаслива! - сказав мені літній медик, неабияк помучивши при перев'язці. В медсанбат мене привезли після поранення, яке я отримав в один з останніх днів битви під Москвою. Осколок снаряда пройшов поруч із сонною артерією, дивом не пошкодивши її. Мені тоді було не дуже ясно, чому ця артерія так важлива для людини, але слова лікаря про те, що я був на волосок від смерті, закарбувалися в пам'яті.

Коли почалася війна, я, розуміючи всю незвичність часу, що настав, вирішив записувати побачені події. Навіть щоденник завів і став вносити в нього все, що пережив, починаючи з 22 червня. Однак моїм добрим намірам не судилося збутися... Мій товариш, сержант Парахонський, старший за віком і який випробував на собі тривоги 1937 року, побачивши, що я веду щоденник, без мого дозволу знищив його - вести щоденники на фронті заборонялося. Думаю, зробив він це з найгарніших спонукань, піклуючись про мене, тоді недосвідченого і занадто довірливого. І все-таки шкода, що не збереглися ці, можливо наївні, але написані по гарячих слідах сторінки. Вони були б набагато дорожче тих, які довелося відновлювати по пам'яті багато років по тому...

Згадуючи зараз все, що довелося пережити на фронті, думаю, що мені, дійсно, часто щастило. Інакше не опинився б у числі тих небагатьох, які,

потрапивши на фронт двадцятилітніми і пройшовши важкими дорогами війни до обмитої сльозами Перемоги, все-таки залишилися живі...

В армію я був призваний в жовтні 1939 року, провчившись два місяці на першому курсі Ленінградського гірничого інституту. Почав службу в 40-му запасному артилерійському полку. Через три місяці для бійців, що мали середню освіту, створили полкову школу молодших командирів.

Служив я з великим старанням і незабаром став відмінником бойової та політичної підготовки. Правда, не все виходило відразу. Найважче нам давалася наука командувати. Здається, так просто - наказати своїм товаришам: "Відділення, ставай! Равняйся! Струнко!" Але у мене, та й у інших курсантів, спочатку з горла вилітали лише жалюгідні подоби стройових команд.

Не обійшлося і без курйозів. Вперше в караулі стояв темної осінньої ночі, охороняючи ворота гарнізонного складу. В кінці чергування на дорогу, що веде до складу, виїхав трактор. Коли він став наближатися, я закричав:

- Стій!

Тракторист, не почув мого голосу, продовжував їхати. Тоді я закричав на все горло:

- Стій! Стріляти буду! - І відчув, що зірвав голос

А трактор ревів уже зовсім близько. Нарешті водій розгледів мене і зупинив машину. До цього часу я вже встиг зарядити гвинтівку, націлив ствол на вікно кабіни і, тремтячи від напруги, був готовий вистрілити, якщо трактор не зупиниться...

Тракторист вискочив з кабіни. Тремтячим голосом я скомандував:

- Руки вгору!

Потім натиснув на кнопку дзвінка для виклику начальника варті. Той прибіг, перевірів документи "порушника", вилаяв його і відпустив.

- Ти зарядив гвинтівку? - запитав мене начальник.

- Так!

- Розряди!

Я обережно відкрив затвор, але патрона в темряві не помітив. Мені здалося, що він впав на землю. Хвилин десять ми обидва обмацували руками замерзлу, вже припорошену першим снігом землю, поки начальник варті не здогадався перевірити, скільки патронів залишилося в магазині. Виявилося, що всі п'ять були на місці. Поспіхом я не до кінця відвів затвор, патрон не пішов в патронник і залишився в магазині. На радощах (а за втрачений патрон тоді суворо карали) начальник варті не став мене лаяти, тільки смачно сплюнув і пішов.

Після закінчення полкової школи мені присвоїли звання молодшого сержанта і перевели в 108-й гаубичний артилерійський полк. Це був кадровий полк Червоної Армії, озброєний потужними 203-міліметровими гарматами. Початок історії цієї частини поклав важкий артилерійський дивізіон, який був сформований 8 липня 1920 року в складі 48-ї стрілецької дивізії Другої Кінної армії. Бійці дивізіону відзначилися в роки громадянської війни, і дивізіон був перетворений в полк, а за відмінні показники в бойовій і політичній підготовці

наказом Реввійськради в 1923 році був удостоєний звання "Зразковий". У той час в Червоній Армії тільки три частини мали це високе звання.

Першим командиром полку був майбутній герой національно-революційної війни іспанського народу, кавалер трьох орденів Червоного Прапора В.І.Димитров, болгарин за національністю. Довгий час полком командував М.М.Хлебніков, колишній начальник артилерії Чапаєвської дивізії.

У вересні 1939 року полк взяв участь у визвольному поході радянських військ у Західну Білорусію, а з листопада 1939 року в складі частин 56-го стрілецького корпусу 23-ї армії брав участь в боях проти білофінів.

Я потрапив в цей полк, коли він повернувся під Ленінград. Тут я пройшов хорошу школу сержанта-артилериста. Особливо подобалися заняття з підготовки даних для відкриття вогню і по управлінню вогнем артилерійської батареї. Цю складну науку я здолав швидко і пишався тим, що під час занять на полігоні міг швидше за всіх молодших командирів підготувати дані, безпомилково вів пристрілювання і стрілянину на поразку. Виконання таких завдань не входило в обов'язки молодших командирів, однак це, ймовірно, робилося з тією метою, щоб підготувати в майбутньому з нас молодших лейтенантів. Останні місяці в полку вперто говорили, що тих, хто має середню освіту, замість демобілізації направлять на курси підготовки командного складу. Мені ж дуже хотілося повернутися в інститут, і ці чутки, а вони не були безпідставними, дуже тривожили мене.

Хоча наша країна і підписала з гітлерівською Німеччиною договір про ненапад, відчувалося наростання військової небезпеки. "Дивна війна" на Заході скінчилася розгромом Франції. Майже вся Європа опинилася під чоботом фашистських окупантів. До нас в полк за останні місяці прийшло велике поповнення з числа "приписників". Це було схоже на негласну мобілізацію.

Новий нарком оборони Маршал Радянського Союзу С.К.Тимошенко вимагав максимального наближення військових занять до бойової обстановки. Збільшилася кількість бойових стрільб, росли масштаби навчань. Ми виїжджали в табори і тренувалися вести артилерійський вогонь в суворі морози, чого раніше не практикували. "Робити все так, як в бою" - стало основним гаслом армії. Все це мимоволі змушувало задуматися... Відправляючи додому фотографію, на якій були зняті всі сержанти нашої батареї на чолі зі старшиною, я написав на звороті: "Сержант Малиновський - майбутній учасник боїв і воєн". Не думалося тоді, що ці слова виявляться пророчими!

Фатальна неділя

У суботу ввечері 21 червня 1941 року я отримав звільнювальну на цілу добу і приміським поїздом виїхав з військового містечка, де стояв наш 108-й гаубичний артилерійський полк, до Ленінграду.

У неділю туди повинна була приїхати сестра мого батька - Павла Василівна, або просто Паля, як називав я її в дитинстві. Про це мені повідомили батьки, які жили в Іванові.

На Суворовському проспекті в Ленінграді, в старому триповерховому будинку, жила дочка Палі, Зоя. До неї я і поїхав. Вона зустріла мене, як завжди, дуже тепло і привітно. Але було вже пізно, а їй треба було встати раненько, щоб відвідати чоловіка, який був призваний до армії місяць тому. Обмінявшись нашивдку новинами, ми лягли спати.

ІЗ ЗВЕДЕННЯ ГОЛОВНОГО КОМАНДУВАННЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ЗА 22.VI.1941 РОКУ

На світанку 22 червня 1941 року регулярні війська німецької армії атакували наші прикордонні частини на фронті від Балтійського до Чорного моря і протягом першої половини дня стримувалися ними. У другій половині дня німецькі війська зустрілися з передовими частинами польових військ Червоної Армії...

Вранці 22 червня я поїхав на вокзал до поїзда і довго шукав Палю, але, не знайшовши її, повернувся назад. А між тим Паля була вже вдома, видно, десть я з нею розминувся. Обговоривши івановські новини, ми вирушили подивитися Ленінград. Було годин десять ранку. Місто жило звичайним життям. День видався сонячний. Ми вийшли на Невський проспект, заповнений людьми і машинами. Постояли на Анічковому мосту, милуючись красою будівель і скульптур, освітлених яскравим сонячним світлом.

Я розповів Палі, як брав участь в Першотравневому параді. Полк тоді виїхав до Ленінграда за тиждень до свята. Кілька ночей йшли тренування на Дворцевій площі перед Зимовим. Першого травня, в прекрасний сонячний день, відбувся великий парад, яких раніше не бачили в Ленінграді: незвично багато техніки, парашутно-десантні війська, важка артилерія... Ми їхали в автомашинах, за нами тягачі тягли потужні гаубиці. Захоплений настроєм, який прийшов з першими хвилинами параду, не полишав мене весь день.

А тепер мені було радісно і весело від зустрічі з Палею. І я і вона не надали значення словам, що линули з вуличних репродукторів, про правила поведінки під час повітряної тривоги. Буваючи в Ленінграді раніше, я не раз чув такі передачі і вважав це природним: адже Ленінград - прикордонне місто...

Побачивши по дорозі додому фотоательє, ми сфотографувалися. Було близько 12 години дня. Радість зустрічі наклала відбиток на наші обличчя - вони були веселими і безтурботними. Такими і зафіксувала їх фотографія...

Паля втомилася від ходьби і вдома відразу прилягла відпочити, а я розташувався біля вікна і став читати "Хромого барина" О.М. Толстого. Близько другої години в коридорі почувся сильний шум. Паля прокинулася і вийшла з кімнати. Повернувшись, сказала, стаючи блідною прямо на очах:

- Боря, війна! Двірник обходить квартири. Каже, щоб запасли пісок - гасити пожежі від запалювальних бомб.

"Мені ж треба бути в частині!" - блискавкою промайнуло у мене в голові.

Я схопився, сунув книгу на полицю і сказав Палі, що повинен їхати в полк. Вона намагалася умовити мене поїсти. Але було не до їжі? Кулею вискочив на вулицю. Паля побігла за мною. На вулиці трохи заспокоївся, - там все було як і раніше. Сідаючи в трамвай, про всяк випадок попросив Палю:

- Якщо все це вигадка двірника, не пиши додому, що я втік від тебе...

По дорозі на вокзал дивився на ленінградські вулиці, намагаючись відшукати на них ознаки війни, що почалася. Лише перед самим вокзалом назустріч провезли зенітну гармату.

Я купив квиток і сів у потяг, - все, як завжди. У вагоні моїм сусідом виявився майор. Як тільки рушив поїзд, він дістав видрукувані на машинці сторінки і почав їх переглядати. Мені стало видно написане. Це був текст виступу по радіо В'ячеслава Михайловича Молотова про віроломний напад гітлерівських військ на нашу країну. Значить, війна дійсно почалася!

Думки мої перескакували без будь-якого порядку з однієї на іншу: "Очевидно, командування полку нічого не знало про можливий напад - інакше мене не відпустили б до Ленінграду, та ще на суботу та неділю! Чи не буду я наказаний за те, що так пізно повертаюся до частини? Куди направлять наш полк?"

Зійшовши з поїзда, відразу ж побачив знайомого командира відділення. Все ще перебуваючи під враженням спокою, що панував на ленінградських вулицях, запитав його:

- Ти знаєш, що почалася війна ?!

- З п'ятої години ранку, - відповів він. - По бойовій тривозі полк виїхав в ліс, - і показав, куди йти.

Я побіг до військового містечка, в свою казарму, але нікого там не знайшов. Ліжка, тумбочки, столи - все було в безладді.

У лісі, кілометрів за п'ять від військового містечка, зустрів політрука дивізіону Суханова. Доповів, що прибув із звільнення, пояснив причину запізнення. Але йому було не до зауважень.

У дивізіоні кипіла робота. Полк готувався до завантаження в залізничні ешелони. Невелика частина бійців і командирів повинна була залишитися в містечку, щоб прийняти поповнення і сформувати новий полк. Відбувався розділ майна і людей. Мої бійці вже були на станції, де будувалася естакада для завантаження гармат.

Всю ніч і весь наступний день ми вантажили гаубиці, трактори, автомашини і ящики зі снарядами на залізничні платформи. Мене призначили командиром відділення розвідки взводу управління дивізіону замість сержанта, якого перевели у знов сформовану частину. Всім хто виїжджав видали "медальйони" - бляшані плоскі коробочки з вкладеними в них листочком пергаментного паперу. На моєму було написано: "Малиновський Борис Миколайович, 1921 року народження. Іваново, 1 Приречна, 19. Батько - Малиновський Микола Васильович. Мати - Малиновська Любов Миколаївна".

Коли ешелон був готовий до відправки, нас прийшов проводити начальник гарнізону, літній полковник, учасник громадянської війни, з орденами на грудях. Він обняв командира полку і міцно поцілував його. Мені було видно, як по обличчю полковника текли сльози.

Ешелон рушив.

Настрій у всіх був піднесений. У глибині душі багато хто з нас мріяв зробити щось незвичайне, героїчне, ще не розуміючи, що подвиг приходить не сам собою, а дорогою виховання стійкості, мужності, вміння воювати... Кожен з нас розумів, що війна принесе багато горя і бід. Однак стільки ще було в нас хлоп'ячого оптимізму, віри в близьку перемогу, в винятковість своєї долі, де все задумане обов'язково має збуватися!

Особисто для мене відправка на фронт означала, що я вже не потраплю на курси молодших лейтенантів. Те, що мені через війну треба було залишатися в армії ще якийсь час, не турбувало: це сприймалося, як святий обов'язок. Головне - що мрія про інститут залишалася, просто тепер це відсувається на якийсь невідомий термін...

У теплушці загриміла пісня. Її завів замполіт Степаненко, беззмінний заспівувач нашої батареї...

... Якщо завтра війна, сколихнеться країна
Від Кронштадта до Владивостока.
Сколихнеться країна, велика і сильна,
І ворога розіб'ємо ми жорстоко!

Бійці дружно підхоплювали приспів.

Урок "сміливцям"

Через добу наш полк вивантажився на північ від Выборгу і після нічного маршу зайняв бойовий порядок на кордоні з Фінляндією, яка теж оголосила нашій країні війну. Було отримано наказ підтримувати прикордонників і припиняти будь-які спроби порушення кордону, що став відтепер лінією фронту.

Командир нашого дивізіону, капітан Євген Леонтійович Кудряшов, влаштував спостережний пункт на скелястій висотці, яка заросла рідкісним і невисоким сосновим лісом. Спостережні пункти батарей висунулися вперед - до самого кордону. На схилі нашої висотки, зверненої до галявини, знаходився недобудований дот. Він був порожній, а вхід в нього закритий. На самому верху сопки, під деревом, який став нашим спостережним пунктом, ми викопали в кам'янистому ґрунті маленькі окопчики. А на схилі, зверненому до кордону, вирили окоп для розвідника з ручним кулеметом.

Я заліз на дерево, зручніше влаштувався на розлогих гілках і став розглядати в бінокль місцевість, що розкинулася попереду, звіряючи її з картою. Спочатку все зливалося в безформну зелену масу, покриту тремтячим літнім маревом. Але поступово лінія кордону почала прояснюватися. Добре

проглядалися дві сопки, відмічені на карті і розташовані поблизу кордону. Наповнений очікуванням чогось незвичайного, я до болю в очах вдивлявся в те місце, намагаючись помітити будь-який рух. Але ніщо не порушувало лісового спокою.

Ні я, ні розвідники, які прийшли на зміну мене, не виявили жодних цілей. Тиша стояла і вночі. Який же це фронт?!

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО **Із вечірнього повідомлення 29 червня 1941 року**

29 червня фінсько-німецькі війська перейшли в наступ по всьому фронту від Баренцового моря до Фінської затоки, намагаючись прорвати наші укріплення по лінії держкордону. Неодноразові атаки фінсько-німецьких військ були відбиті нашими військами. В результаті боїв за день противник, залишивши в цілому ряді пунктів сотні убитих і переслідуваний вогнем нашої артилерії, відійшов до своїх укріплень.

Дні стояли жаркі, сонячні. Наше відділення розвідки з п'яти чоловік так і залишалося на спостережному пункті. Інша частина взводу управління розташовувалася в районі вогневих позицій, кілометрів за п'ятнадцять.

На четвертий день, заспокоєні тишею та розморені від спеки, бійці зібралися біля окопчика послухати розповіді помкомвзводу, що прийшов до нас, який брав участь в боях з білофінами і був нагороджений медаллю "За відвагу". Командир дивізіону пішов на спостережний пункт однієї з батарей. Ми стояли групою, зрідка обводячи поглядом двоповерховий будинок прикордонної застави, який білів за стовбурами дерев. Раптом помкомвзводу впав долілиць, хоча, як нам здавалося, підстав для цього не було: неголосні розриви в районі застави і звуки далеких мінометних пострілів, що долітали з боку кордону не справили на нас ніякого враження. Побачивши розпростертого біля наших ніг помкомвзводу, який тільки що розповідав про своє бойове минуле, бійці, як по команді, голосно розреготалися. А він, сором'язливо посміхаючись, став підніматися з землі. Раптом страшний свист і гуркіт міни, що вибухнула поруч уклав всіх на землю. Але лише закінчили шипіти осколки, як всі відразу встали на ноги. Згадуючи наші судомні кидки на землю, ми показували руками один на одного, давлячись від сміху: виявляється, і самі не такі вже сміливці!

Війна з її кров'ю і смертями тоді ще не сприймалася нашою свідомістю, а відсутність досвіду заважало зрозуміти всю небезпеку того, що відбувалося. Однак довго чекати не довелося. Кругом стали рватися міни. Ми знову полягали на землю. Дехто кинувся в окопчики, але вони виявилися надто малі... Моторошне виття мін, що летіли, їх оглушливі розриви, злива свистячих і шиплячих осколків і викинутих вибухами каменів, які били по деревах і всьому навколо, змушували несамоовито втискати в землю. Моє тіло немов відокремилася

від свідомості і діяло без її підказки, інстинктивно здригаючись і стискаючись при кожному розриві, свисті, ударі. Здавалося, цей моторошний обстріл ніколи не скінчиться... Нарешті настала тиша, яку порушували звуки від падаючих на землю осколків. На зміну вибухів і завиванню прийшов гострий запах горілого толу та земляного пилу.

Тепер вже всім нам стало не до сміху. Озирнувшись, я побачив вільний окоп і сьак-так втиснувся в нього. Майнула думка: "Біля підніжжя висотки, де було особливо багато розривів, чергував з ручним кулеметом розвідник Кольцов. Що з ним?" Не роздумуючи, схопився і побіг вниз. Оглушливий розрив зметнув землю зовсім поруч, коли я впав на голову розвідника. На моє щастя, його окоп виявився глибше і місця вистачило обом.

Обстріл тимчасово припинився. Фіни перенесли вогонь на прикордонників, і тепер сильна автоматна і мінометна стрілянина, вибухи мін лунали попереду нас, де проходив кордон. А по нашій висотці стелився їдкий дим з різким неприємним запахом.

Одна з наших батарей відкрила вогонь. Стокілограмові снаряди 203-міліметрових гаубиць з шипінням пронеслися над нами і розірвалися десь в районі перестрілки. До неї приєдналася друга, третя. Ворожі міномети замовкли.

Користуючись перервою в обстрілі, я перейшов назад і забрався на СП (спостережний пункт). Те, що побачив там, було зовсім не схоже на звичну для моїх очей картину. Ліс в районі кордону затягнуло сизувато-сірим димом. Бурі фонтани з землі і каміння, що викидаються при вибухах снарядів наших гаубиць, раз у раз піднімалися над прикордонною сопкою, звідки фіни вели автоматний і мінометний вогонь. Будинок застави горів. Велика хмара жовтого кольору, що виросла над ним швидко рухалася в наш бік. "Може, фіни застосували отруйні речовини?" - подумав я і, спустившись вниз, наказав перевірити і приготувати протигazi. Всі напружено чекали, що буде далі. Бійці зарядили рушниці, а я витягнув наган і тримав його в руці...

Поступово стрілянина затихла. Хмара над заставою перетворилася в рідкий дим, що стелиться по землі. А ми ще чекали, що ось-ось обстріл почнеться знову. Внутрішнє нервово напруження, що виникло з перших хвилин обстрілу, не минало. Не випускаючи нагана з руки, я насторожено обійшов висотку і повернувся на СП. Поки мене не було, бійці однієї з батарей принесли вбитого зв'язківця-червоноармійця Сузі, фіна за національністю, кращого лижника дивізіону. На обпалене вибухом і зранене осколками обличчя бійця було страшно дивитися. Затримайся я на секунду, коли біг до розвідника, і мій благий, але нерозумний порив закінчився б тим же.

За ніч на схилі висотки побудували бліндаж і вранці, вкрай знесилені, забралися в нього, залишивши на СП розвідника і зв'язківця.

Йшов дев'ятий день війни. На Західному фронті німецько-фашистські війська, захопивши Мінськ, продовжували стрімкий наступ. Однак ми про це тоді ще не знали.

Остання зустріч

Наприкінці липня полк зняли з обжитої і відносно спокійної ділянки Північного фронту і перекинули до старого кордону з буржуазною Естонією. Не доїжджаючи кількох кілометрів до Нарви, наші ешелони вивантажилися, і дивізії маршем рушили на захід. По дорозі обігнали кілька підрозділів народного ополчення.

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО Із вечірнього повідомлення 2 серпня 1941 року

Протягом 2 серпня наші війська вели бої з противником на Порховському, Смоленському, Коростенському, Білоцерківському напрямках і на Естонський ділянці фронту.

На інших ділянках фронту відбувалися бої місцевого значення.

Судячи зі зведень, вже майже вся Прибалтика була зайнята фашистами. Можливо, наш полк перекидали для наступу? Щось не схоже. Крім нас до фронту рухалося кілька батальйонів ополченців. Вони йшли без військового обмундирування та озброєння, з сірими від пилу, давно неголеними обличчями...

За Нарвою простояли кілька днів в лісі. А потім отримали новий наказ: як можна швидше повернутися назад на залізничну станцію і терміново грузитися в ешелони. Тільки після війни ми дізналися, чим це було викликано. Справа в тому, що Ставкою Верховного Головнокомандування було прийнято рішення замінити важкі гаубиці на більш легкі і маневрені гармати. Малорухлива важка артилерія в швидко мінливій обстановці відступу наших військ легко могла бути захоплена противником. Адже нашу 203-мм гаубицю тягли два трактора: окремо - стовбур, окремо - лафет. Щоб підготувати гармату до стрільби або до транспортування, йшло багато часу. Швидкість перевезення не перевищувала 6-7 кілометрів на годину. Через кілька днів наші війська в районі Нарви опинилися в оточенні, проте нас там вже не було...

У перших числах серпня полк вивантажився недалеко від Тихвина. Чим ближче підходили до міста, тим більше зустрічалося біженців. Йшли жінки, люди похилого віку, діти, з вузлами і просто так. Серед понурого натовпу рухалися вози. Їх тягли коні, корови, а то і люди. Видовище було сумне, гірке.

Тихвін зустрів нас їдким згарищем: німецькі літаки тільки що розбомбили привокзальні склади, і вони ще горіли. Наших зеніток в місті не було, і ворожі літаки розбійничали безкарно.

У лісі за Тихвіном розбили наметове містечко. Привели в порядок матеріальну частину. Помилися в теплій застійній воді старого шлюзу колись діючого тут каналу. Можна б і відпочити, але ми з наростаючою тривогою читали зведення з фронту: ворог наближався до Ленінграда, Києва, Одеси... Бійці губилися в здогадах: що сталося на західному кордоні? Чому наші війська не вистояли, не відповіли ударом на удар? Газети посилялися на раптовість нападу, а частіше просто обходили ці питання мовчанням. Зігрівала надія: ось-ось добірні

гітлерівські частини видихаються, виступить проти Гітлера німецький робітничий клас, і у війні відбудеться перелом...

Кілька разів я пройшовся по околицях старовинного міста з піщаними, небрукованими вулицями. Дві або три теплих серпневих тижні пролетіли непомітно. І ось знову ешелон...

Що ми опинимося на фронті, сумнівів не було. Занадто важкі настали часи, щоб думати про щось інше.

Куди ж все-таки перекидають нашу частину? Командування полку, напевно, знало, але не ставило нам до відома. Бійці уважно стежили за станціями. На другий день я здогадався: ешелони пройдуть через Іваново - моє рідне місто! Від радості не знав, що робити, - на одній зі станцій пересів з теплушки в кабінку автомашини, що стояла на відкритій поїзній платформі, і заспівав відому тоді всім "Катюшу". Втім, навряд чи це можна назвати співом. У дитинстві я ніколи не співав, та й зараз не співаю. Немає ні голосу, ні слуху. У строю - після команди старшини: "Заспівай!" - тільки відкривав і закривав рот, намагаючись створити видимість співу, щоб не заробити наряд поза чергою.

...Повний радісного очікування, я перебрався назад в теплушку і забрався на нари, де вже спали інші бійці. Мені було не до сну. Перед очима стояли рідні місця, бачив рідні обличчя...

У нашій родині я був третьою дитиною. За сімейними переказами, батько після мого народження невдоволено сказав: "Ну ось, знову хлопчисько!" Зате потім народилася дівчинка - моя сестра, а первісток, Костя, помер від скарлатини. Нас знову залишилося троє. Батько і мати працювали вчителями. Коли я народився, вони жили в селі Лух Івановської області. Році в 1925-му наша сім'я перебралася в місто Родники, а в 1935-м - в Іваново. В школу пішов одночасно зі старшим братом Льовою - я в перший, а він, підготовлений вдома батьком, - відразу в четвертий клас. Батько і мати дуже любили нас. У дні, коли ми хворіли мама вся віддавалася догляду за нами. Батько, зовні суворий і неласкавий, був дуже доброю людиною. З мамою вони жили так дружно, що в моїй пам'яті немає випадку не тільки сварки, але навіть натяку на невдоволення один одним. Єдиними зауваженнями, які дозволяв собі батько по відношенню до матері, і то в жартівливій формі, були нагадування про те, що і де знаходиться: батько дуже любив порядок у всьому, а мама не завжди його дотримувалася.

Коли я після десятого класу вирішив поступати в Ленінградський індустріальний інститут (тепер Політехнічний. - Авт.), Ні батько, ні мати не сказали жодного слова проти. Батько колись навчався в цьому місті і тоді ще полюбив його. Він розраховував, що мені можна буде спочатку пожити у моєї двоюрідної сестри Зої, яка давно переїхала до Ленінграду.

Атестат відмінника в той час давав право вступу до вузу без іспитів. В інститут мене прийняли відразу, але не дали гуртожитку. А у Зої, яка мене прихистила, в маленькій кімнаті жило троє: вона, чоловік і дочка. Тому, побачивши оголошення, що Гірський інститут надає студентам гуртожиток, я до початку занять встиг перейти туди і почав старанно вчитися. Спочатку було

важко відвикати від рідного дому. Читаючи листи від батька і матері, повні турботи і участі до мене, нерідко потихеньку пускав сльозу. Коли в газеті прочитав указ про призов до Червоної Армії тих, хто закінчив середню школу в 1939 році, вирішив, що це мене не торкнеться, і написав додому. А через десять днів отримав повістку з військкомату. Так я опинився в армії.

Вранці 24 серпня наш ешелон прибув в Іваново. Решта були ще в дорозі. Отримавши дозвіл у старшого по вагону замполіта Степаненко побачитися з батьками і приїхати наступним ешеленом, я щодуху помчав додому. Через півгодини, захеканий і розпалений, штовхнув в садову хвіртку. Вона була замкненою. Я перескочив через паркан, підбіг до ганку і увійшов в будинок. У кімнаті, яка у нас називалася їдальнею, сиділи батько, мати, сестра Льоля і про щось розмовляли. Здивуванню їх не було меж! Обіймаючи мене, вони ніяк не могли прийти до тями від радості. Та й я сам, який прилетів до рідного дому, як на крилах, все ще не вірив, що це сталося наяву! Яке це щастя - бачити найближчих тобі людей після довгої розлуки! До того ж ще після фронту, де вже дещо відчув - нехай навіть зовсім трохи...

Рідні навперебій ділилися новинами. У них ввели картки на продукти; батько зі звичайної середньої школи перейшов в спецшколу з авіаційним профілем навчання; мати стала працювати статистиком в госпіталі, який розмістився в моїй колишній школі. В саду батько виривав довгу щілину - на випадок повітряного нальоту. Брат Льова пішов добровольцем до армії, не закінчивши інститут. Його направили в танкове училище. Сказавши мені його адресу, батько з надією додав:

- Раптом і вас туди повезуть? Так хотілося б, щоб ви зустрілися!

Наступний ешелон мав з'явитися години через дві. Ми навіть не встигли зайти до моєї тітки Палі, що жила поруч. Всі пішли мене проводжати, захопили з собою продуктіві картки, за якими купили пиріжки і шоколадку і тут же віддали мені. Я став було відмовлятися, але... куди тут!

На вокзал прийшли в останню хвилину - ешелон вже відходив. Я швидко обійняв, поцілував всіх по черзі і вскочив у теплушку. Поїзд прискорював хід. Батько зняв шапку і низько-низько вклонився. Мама стояла нерухомо і дивилася на мене, часто-часто кліпаючи. Очі Льолі зволожилися...

"Але ж сьогодні мій день народження! Зовсім забув!" Не встиг я про це подумати, як мама, наче вгадавши мою думку, раптом посміхнулася, торкнула батька за рукав і щось сказала йому, а мені показала, як качала мене маленького на руках. І батько і Льоля теж почали усміхатися і довго-довго - поки було видно - махали мені руками.

Зараз, коли батьків вже немає і я сам став батьком трьох дітей, думаю: скільки ж треба було мати мужності, справжнього патріотизму, батьківської любові, щоб ось так, без стогонів і плачу, проводити ще одного - тепер уже молодшого сина, в далеку, а можливо, останню дорогу!

...Батько як в воду дивився. Полк розвантажився на станції, назва якої була зазначена в адресі брата.

Був полудень. Я запитав у перехожого військового, де танкове училище. Воно виявилося поруч. Йшов туди і не вірив, що побачу Льову. У дитинстві ми були завжди разом і дуже любили один одного. Брат ріс високим і худим, а у мене все було навпаки. "Пат і Паташон", "Дядечко, дістань горобчика!" - кричали нам хлопчачи. Та й дорослих він дивував своїм високим ростом.

Рота танкістів в чорних шинелях йшла з їдальні. Голову Льови - вона була вище всіх - я побачив відразу. Підійшов до сержанта, який супроводжував роту, сказав, що тільки що прибув з фронту, хочу бачити брата. Льову викликали з строю. Ми обнялися, і я відчув, що горло перехоплюють ридання, а з очей потекли сльози. В Іванові поводився, як і личить солдатові, але тут, коли побачив голену голову Льови, на якій раніше так красиво, з невеликою хвилиною, лежало пшеничного кольору волосся, його чорну солдатську шинель танкіста, не витримав... Брат дуже змужнів і став ще більше схожим на нашого батька в молодості.

На наступний день, коли говорено-переговорено, відійшли від табору, я дістав свій наган, і ми по черзі стали стріляти по саморобній мішені - листку паперу з намальованим на ньому невеликим чорним кружком. Я більше мазав, а Льова з тридцяти кроків бив куля в кулю. Він ще в школі захоплювався стрільбою і здав норми на значок "Ворошиловський стрілок".

Кінець серпня і вересень, проведені в тилу, пролетіли як один день. Нашу частину перейменували в 108-й гарматний артилерійський полк, а важкі гаубиці змінили легкими 107-міліметровими гарматами. Дальність стрільби у них та ж – 20 км, а снаряд - всього 18 кг. Мене призначили помкомвзводу і командиром відділення розвідки взводу управління однієї з батарей. Жили ми в великих землянках з двоповерховими нарами всередині. Вранці замість зарядки купалися в озері. Потім - бойова підготовка. Намагався частіше бувати у Льови. Але у курсантів були більш суворі порядки. Часто повертався ні з чим - заняття в училищі йшли вдень і ввечері. Все ж нам вдавалося бачитися хоча б раз на тиждень.

10 жовтня полк підняли по бойовій тривозі. Наш дивізіон вирушав першим, і у мене не було навіть декількох хвилин, щоб попрощатися з Льовою. Невже так його і не побачу?

Коли забирався в теплушку, раптом почув своє ім'я. До мене біг Льова! Хтось передав йому, що артилерійський полк вантажиться на станції. Ми встигли обнятися, і Льова допоміг мені знову вскочити у вагон. Поїзд прискорював хід.

- Напиши додому, що проводив мене! - крикнув я Льові. Бійці вже засували двері теплушки. Ні, ніяк не думав я тоді, що це прощання з братом буде останнім...

А ще комсомольці!

Пізно ввечері 15 жовтня розвантажилися на станції Завидово під Калініним і розмістилися в прилеглому лісі. Стемніло. У глибині лісу то тут то там лунало тужливо-безнадійне мукання. Настали холоди, опале листя накрило траву, і

коровам (відбилися, мабуть, бідолахи, від стада, яке переганяли в тил) в осінньому лісі не було що їсти.

Вранці, змерзлі після холодної і неспокійної ночівлі, ми швидко зібралися і рушили по шосе Москва - Ленінград в напрямку Калініна. Наша колона з автомашин і тракторів, які тягли гармати, розтягнулася на багато кілометрів. Назустріч рухався нескінченний потік калінінців. Більшість пішки, дехто на візках. Зрідка зустрічалися легкові автомашини тяглися зі швидкістю натовпу. Шофери подавали сигнали, але цим лише викликали роздратування у збуджених до межі людей.

Натовп мовчки розступався, пропускаючи колону військ. Іноді на дорозі виникали затори, і тоді люди починали нервувати, жінки і діти плакали. Страх і гнів, відчай і надія змішалися в поглядах, звернених до нас...

Поступово на дорозі залишилася тільки наша колона. До вечора зробили невелику зупинку в якомусь селі. Командири зайшли в будинок, де розташувався штаб полку, і повернулися стурбовані. Командир взводу лейтенант Смирнов стрибнув в кузов нашої машини і, хвилюючись, повідомив обстановку: позавчора, 17 жовтня, гітлерівці несподіваним ударом танкових частин зайняли Калінін. Ворога зупинили курсанти Калінінського піхотного училища, бійці 5-ї дивізії, яка тільки що прибула в Калінін для відпочинку і поповнення після важких боїв і втрат в Прибалтиці, і батальйон Калінінського народного ополчення.

Командиру батареї було наказано: до ранку зайняти спостережний пункт в районі елеватора, що на околиці Калініна, гармати встановити на вогневій позиції біля села Емаус і бути готовим підтримати артвогнем стрілецькі підрозділи. Наша машина першою знову рушила по шосе. На виїзді з села на узбіччі стояла вантажівка, з кузова долинув важкий стогін пораниених.

Попереду, поступово охоплюючи горизонт, розросталася величезна вогняна заграва, немов кров'ю заливаючи нічне небо - вище і вище... Це горів Калінін. Але ж кілька днів тому, коли ми виїжджали, він вважався тилом...

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО **Із вечірнього повідомлення 15 жовтня 1941 року**

Протягом ночі з 14 на 15 жовтня становище на Західному напрямку фронту погіршилося. Німецько-фашистські війська кинули проти наших частин велику кількість танків, мотопіхоти і на одній ділянці прорвали нашу оборону. Наші війська надають ворогові героїчний опір, завдаючи йому важких втрат, але змушені були на цій ділянці відступити. За 13 жовтня знищено 36 німецьких літаків. Наші втрати – 11 літаків. За неповними даними, за 15 жовтня під Москвою збито 9 літаків противника.

І зараз, коли пишу ці рядки, як наяву бачу палаюче небо осені сорок першого... Воно стояло над усіма великими і малими містами Батьківщини, в які вступали вороги. Знищувалося народне надбання, створене працею мільйонів людей. Горіли від бомбардувань і обстрілу фабрики і заводи, гинули пам'ятники мистецтва і культури, руйнувалися громадські та житлові будівлі. Залишалися без

даху над головою діти, матері, люди похилого віку, які не встигли евакуюватися. Успіх перших місяців війни розпікав уяву гітлерівського командування і задурених гітлерівською пропагандою солдат. І вони не зупинялися ні перед чим. Випалена земля була навіть зручніше для досягнення поставленої Гітлером мети - завоювання "життєвого простору" для арійської нації. При евакуації не завжди вдавалося вивезти всі цінності і тоді доводилося знищувати те що залишилося, щоб не дісталось ворогові. Це було ще болючіше!

Що думалося мені, побачивши полум'яніюче неба над Калініном? Думки у людини - як картинки в калейдоскопі: весь час змінюються, перескакують з однієї на іншу. Запам'ятовується тільки те, що повторюється багаторазово і стає стійким, пам'ятним. З усіх думок тих днів головною була думка про величезну біду, яка спіткала країну і всіх нас, про непередбачуваність того страшного, що насувалося з кожним кілометром дороги, про тривожне очікуванні зустрічі з новим фронтом, тепер уже Західним, де з перших днів війни йшли важкі бої.

Зловісне нічне небо змінилося досвітнім туманом, коли командир батареї старший лейтенант Петров, лейтенант Смирнов, я, розвідники Богданов і Федотов вийшли на галявину березового лісу. Попереду, приблизно в кілометрі, виднівся елеватор. Там засів противник. Між елеватором і нами розкинувся луг, без єдиного кущика, з горбками землі метрів за триста від елеватора: там залягла наша піхота.

Оголений осінній ліс погано переховував нас. Ховаючись за широкий стовбур розлогої берези, стали рити окоп для спостережного пункту. Грунт глинистий, твердий. Солдатськими лопатками копати важко і повільно, раз у раз натикалися на корені дерева. Ох, якби справжню лопату в руки, та гострішу! Насилу спорудили неглибокий окоп, праворуч і ліворуч від стовбура берези зробили невеличкий земляний бруствер і присіли відпочити. Командир взводу управління і командир батареї пішли шукати штаб стрілецького батальйону, щоб уточнити обстановку.

Я з Богдановим і Федотовим знаходились в окопі, коли звідкись справа раптово випірнув "месершміт" і на брючному польоті став поливати кулями нашу галявину. Очевидно, німецькі спостерігачі на елеваторі нас помітили. Кулі збивали гілки дерев і били по землі спереду і ззаду наспіх виритого укриття. Наші голови і плечі ледь ховалися за бруствером. Літак проносився то збоку, то прямо над нашими головами, коло за колом поливаючи нас вогнем великокаліберних кулеметів. Здавалося - німецький льотчик хотів краще роздивитися наш окоп, щоб бити прямо в ціль. Коли "месершміт", зі свистом прорізавши повітря, в черговий раз промайнув зовсім поруч, я, подолавши страх, підняв голову і побачив льотчика в кабіні - він дивився в наш бік! Гад проклятий! У наступну мить близький вибух скинутої з літака міни притиснув мене до моїх товаришів. Здавалося, що обстріл тягнувся цілу вічність, хоча він тривав, напевно, не більше кількох хвилин. Очманілі від раптового нальоту, ми взялися за лопати і швидко викопали окоп в повний зріст. Звідки тільки й сили взялися! Потім встановили

стереотрубу, дістали біноклі і зарядили рушниці - зустріти "месери", якщо знову прилетить.

Березовий гай, на узліссі якого перебував наш спостережний пункт, тягнувся вліво приблизно на півкілометра. Далі була велика галявина, на якій стояло щось подібне до згорілої танкетки. За галявиною знов виднівся густий темний ліс, через який, судячи з карти, кілометрах в 6-7 від нас проходила залізниця Москва - Ленінград. У стереотрубу і біноклі довгий нерівний ланцюжок свіжовикопаних окопів нашої піхоти перед елеватором проглядався як на долоні. Ні дротяних загороджень, ні бліндажів з траншеями - тільки ямки на одного бійця. У верхній частині елеватора темніли вузькі щілини - вікна: двох-трьох ворожих снайперів було досить, щоб тримати під прицілом цілий батальйон. Не випадково окопи нашої піхоти немов вимерли!

До вечора в глибині лісу, метрів за двісті від спостережного пункту, спорудили землянку-бліндаж. Командир батареї і командир взводу пішли ночувати в село. Донезмоги втомлені розвідники буквально валилися з ніг. Сказавши, що буду чергувати першим, я пішов на СП, а червоноармійці забралися в землянку.

Час від часу на німецькій стороні злітали ракети, химерно висвітлюючи контури елеватора. За ним і далеко праворуч виднілися відблиски пожеж, що бушували вчора в Калініні. Далеко праворуч, ближче до Волги, було чути приглушену відстанню кулеметну стрілянину. Наша передова мовчала.

Привалившись спиною до стінки окопу, я намагався влаштуватися зручніше, але це ніяк не вдавалося. До кінця чергування тіло заніміло. Втома, що накопичилася за минулу безсонну добу, гасила мою свідомість. Очі мимоволі злипалися. Довелося вилізти з окопу і притулитися спиною до нерівного сучкуватого стовбура берези. Так було надійніше...

І все ж на якусь частку секунди я втратив контроль над собою. Раптом, наче наяву, здалося, що прямо перед окопом вилазить танк, збиває мене, і його гусениця тисне мою спину... Очевидно, дрімаючи і сповзаючи по стовбуру берези, я натрапив на сучок, і біль, що виникла, викликала страшний сон. Розплющивши очі і озирнувшись, знову здригнувся - через поле у напрямку до мене вже наяву рухалася якась незрозуміла, спотворена нічною темрявою істота. Зіскочивши в окоп, витягнув з кобури наган, насторожився. Ясно було чути кроки і важке дихання... Коли чоловік підійшов близько, стало видно, що це червоноармієць. На плечах і грудях бійця висіло стволами вгору і вниз кілька гвинтівок. Я зупинив його. На моє запитання він відповів, що несе зібрані на передньому краї гвинтівки убитих і поранених бійців з батальйону народного ополчення. Вдень німецькі снайпери не давали підняти голову. Принесли їжу тільки зараз. Треба ще встигнути винести убитих і поранених... За два дні батальйон порідшав, але і гітлерівцям дісталось, особливо в перший день, коли вони лізли, прагнучи будь-що просунутися вперед.

Я запросив бійця погрітися в нашу землянку. Ми сьак-так забралися в неї. Він закурив. При світлі сірника відкрилося опухле і заросле щетиною обличчя. Я

не став більше розпитувати червоноармійця - його вигляд і мої спостереження вдень говорили краще за слова про те, в якому становищі знаходиться наша піхота.

...Вранці наступного дня з штабу полку передали наказ: зробити артналіт на міський сад в Калініні, де за розвідданими скупчилися фашистські танки і різна ворожа техніка. До нашої батареї приєдналися інші. Через кілька хвилин дивізіон повторив наліт. Заглушаючи звуки далеких залпів і розривів, над нами почулося гудіння. До Калініну летіли два наших важких бомбардувальника. "Зараз вони дадуть гітлерівцям!" - із захопленням подумали ми, стежачи за їх впевненим і неспішним польотом. Коли літаки майже підлетіли до міста, десь збоку виринув "месершміт". Почулися кулеметні черги. Найближчий до винищувача бомбардувальник круто пішов вниз, за ним струменів димний хвіст. Другий продовжував летіти. Фашистський ас зробив розворот і збив другий бомбардувальник. Уражені таким оборотом подій, ми з тривогою дивилися на парашути, що розпускаються в небі. Між ними, як хижий птах, кружляв "месершміт", творячи звірячу розправу над беззахисними льотчиками: його кулемет строчив безупинно. На наших очах творилася одна з багатьох трагедій перших місяців війни, коли нашим військам не вистачало не тільки винищувачів...

Можливість танкової атаки ворога, мабуть, турбувала командування. Мені було наказано залишити на СП одного спостерігача і зв'язківця, а з іншими розвідниками з'явитися в штаб дивізіону. Там були і розвідники інших батарей. Кожному з нас дали по дві пляшки з горючою рідиною і наказали пройти до передової на шосе Москва - Ленінград. Мене призначили старшим. Ми знайшли місце, де рідкий ліс поріс густим чагарником аж до полотна дороги, і вирили в кущах глибокі вузькі окопи. Потім знайшли кілька невеликих намоклих і важких сучкуватих палиць і потренувалися кидати їх замість пляшок. Думка про танки не давала спокою - адже ми з ними ще не зустрічалися. Та й усіх-то нас в цій засідці було не більше десяти осіб... Просиділи до вечора, як було наказано, вслухаючись в шум лісу, який лякав. Але танки так і не з'явилися. Можливо, наш артналіт зробив свою справу?

...Так без великих боїв пройшли перші дні. Коли на передньому краї розпалювалася перестрілка, комбат відкривав вогонь по елеватору. Два-три залпи - і перестрілка стихала.

На четвертий або п'ятий день вранці до мене на СП прибіг схвилюваний чимось розвідник Богданов.

- Ну, живемо! - весело сказав він.- У нас новий комбат, та який!

Богданов приносив нам сніданки з кухні дивізії. Так було і сьогодні. Але на цей раз він повернувся не один, а з новим командиром батареї. По дорозі той розповів, що під Мінськом потрапив в оточення і звідти пробився до своїх частин. Підкорив він Богданова тим, що відразу наказав йому "подбати" про розвідників і дістати для нас в найближчому селі м'яса, картоплі і спирту.

Через кілька хвилин з боку нашого бліндажа з'явився новий комбат і, підійшовши, стрибнув у наш окоп.

Не знаю, чому командування полку вирішило зробити заміну. Різницю між старшим лейтенантом Петровим і новим командиром - старшим лейтенантом Боковим ми відчули відразу...

- Розкажи обстановку, старший сержант! - наказав новий комбат мені, побачивши трикутники на комірці моєї шинелі.

Доповівши все, що знав про свою ділянку, я вирішив запитати його про бої під Мінськом. Комбат відразу спохмурнів і розповів, як відступав від самого кордону. За його словами виходило, що більшість нових укріпрайонів здані без бою, що в перші дні війни через зраду багатьох старших командирів втрачено багато нашої техніки. А у німців повно танків, літаків, артилерії...

Це було схоже на правду, але чути таке було боляче і прикро. Я не стерпів, перебив комбата питанням:

- Товаришу старший лейтенант, ну а все ж, коли в нашу сторону почне схилятися перемога?

Комбат довго дивився на мене і розвідників, переводячи погляд з одного на іншого і як ніби щось обмірковуючи, а потім показав на високу білостовбурну березу, що стояла поруч з нашим окопом:

- Як людині без рук і ніг на це дерево влізти - так нам перемогти!

Відповідь його так вразила нас, що більше запитань ми не задавали. Комбат, мабуть, ображений мовчанням, теж не став розмовляти і пішов.

Пошта ще не працювала, і нашою "газетою" був передній край на тій ділянці фронту, де ми перебували. Нічого втішного тут не було - ні достатньої кількості військ, ні укріплень, ні військової техніки. До того ж вчора Богданов приніс з кухні чутки, що німці вже мало не біля Ярославля і зовсім недалеко від Іванова. Ми не вірили: почекаємо, що скаже зведення Радінформбюро. Не повірили і словам комбата: не такі вже й погані наші справи!

У наступні два дні комбат на СП не з'являвся: або спав, або про щось розмовляв з лейтенантом Смирновим в нашій землянці. На ніч обидва йшли в найближче село, залишаючи нас чотирьох в безлюдному лісі.

НАКАЗ СТАВКИ ВЕРХОВНОГО ГОЛОВНОГО КОМАНДУВАННЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ № 270

16 серпня 1941 року

... Не тільки друзі визнають, але і вороги наші змушені визнати, що в нашій визвольній війні з німецько-фашистськими загарбниками частини Червоної Армії, величезна їх більшість, їх командири і комісари поводяться бездоганно, мужньо, а часом - прямо героїчно.

... Але ми не можемо приховати і того, що за останній час мали місце кілька ганебних фактів здачі в полон ворогові. Окремі генерали подали поганий приклад нашим військам...

НАКАЗУЮ:

1. Командирів і політпрацівників, які під час бою зривають з себе знаки відмінності і дезертирують в тил або здаються в полон ворогу, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту як сім'ї, що порушили присягу і зрадили свою Батьківщину дезертирів.

Зобов'язати всіх вищих командирів і комісарів розстрілювати на місці подібних дезертирів з начскладу.

2. Тим, хто потрапив в оточення ворога частинам і підрозділам самовіддано боротися до останньої можливості, берегти матеріальну частину як зіницю ока, пробиватися до своїх по тилах ворожих військ, завдаючи поразки фашистським собакам.

Зобов'язати кожного військовослужбовця незалежно від його службового становища вимагати від вищого начальника, якщо частина його знаходиться в оточенні, битися до останньої можливості, щоб пробитися до своїх, і якщо такий начальник або частина червоноармійців замість організації відсічі ворогу віддадуть перевагу здатися в полон - знищувати їх усіма засобами, як наземними, так і повітряними, а сім'ї тих, хто здався в полон червоноармійців позбавляти державної допомоги.

3. Зобов'язати командирів і комісарів дивізій негайно звільняти з посад командирів батальйонів і полків, що ховаються в щілинах під час бою і бояться керувати ходом бою на полі бою, знижувати їх за посадою, як самозванців, переводити в рядові, а при необхідності розстрілювати їх на місці, висуваючи на їх місце сміливих і мужніх людей з молодшого начскладу або з лав червоноармійців, що відзначилися.

Наказ прочитати у всіх ротах, ескадронах, батареях, ескадрильях, командах і штабах.¹

СТАВКА ВЕРХОВНОГО ГОЛОВНОГО КОМАНДУВАННЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ:

Голова Державного Комітету Оборони **Й. СТАЛІН**
Заст. Голова Державного Комітету Оборони **В. МОЛОТОВ**
Маршал Радянського Союзу **С. БУДЬОННИЙ**
Маршал Радянського Союзу **К. ВОРОШИЛОВ**
Маршал Радянського Союзу **С. ТИМОШЕНКО**
Маршал Радянського Союзу **Б. ШАПОШНИКОВ**
Генерал армії **Г. ЖУКОВ**

На другий ранок після появи нового комбата ми засікли німецьку мінометну батарею. Ціль була відмінна, німці майже не замаскували вогневі позиції, які розташовувалися на кущистому узгір'ї, праворуч за елеватором. Коли міномети стріляли, ми бачили спалахи вогню, що виривалися з стовбурів. Це була перша

¹ Військово-історичний журнал. 1988. № 9. С. 26-28

виявлена мною ціль, і я побіг в бліндажик доповісти про це новому командир батареї. Мені вже уявлялися розбиті міномети і німецькі солдати, що падають під нашим вогнем. Але Боков з досадою кинув:

- Немає боєприпасів, сержант! - І наказав повернутися на СП, щоб продовжувати спостереження.

Я поплентався назад сам не свій: слова комбата і образили, і засмутили мене. Я знав, що не всі бійці в полку мають гвинтівки, але щоб не було снарядів... Це не вкладалося в моїй голові!

Праворуч від нас, де розташовувалися спостережні пункти двох інших батареї дивізіону, було відносно спокійно. Зліва, де проходила залізниця і знаходився дивізіон, в якому служив Парахонський, всі дні було чути кулеметну і гвинтівкову стрілянину, вела вогонь наша артилерія і глухо "тюкали" німецькі міномети. Ми не знали, що там відбувається, а комбат знижував плечима. На третій день своєї появи. поговоривши з начальником штабу дивізіону по телефону, Боков звернувся до Смирнова:

- Наказано перенести наш СП до залізниці. - І весело подивився на мене: - Тепер до нас снарядів підкинуть! - А лейтенанту наказав: - Сходи туди з Богдановим, підбери місце для СП!

Опівдні до мене на спостережний пункт прийшов командир взводу управління сусідньої батареї нашого дивізіону лейтенант Городиський. Дізнавшись, що робиться на нашій ділянці, він розповів, як його розвідники виявили майже не замасковану німецьку мінометну батарею - судячи з усього, ту, що виявив і я. Лейтенант обстріляв її і в бінокль побачив, як снаряди розбили два ворожих міномета. З того часу батарея мовчить. Його розповідь порадувала мене. Я добре знав лейтенанта. Він почав службу в полку в 1939 році. В боях з білофінами, за відвагу, прямо на фронті був проведений в сержанти. Місяць тому його призначили командиром взводу і присвоїли звання молодшого лейтенанта. Для мене ж він залишався товаришем по довоєнній казармі. Я запросив Городиського в наше укриття, до розвідників. Підійшовши, ми побачили Смирнова, що вже повернувся. Він сидів перед бліндажем і бритвою зрізав свої окантовані золотою стрічкою лейтенантські нашивки на шинелі. Побачивши Городиського, закричав на нього:

- Чому командирські нашивки не зрізав? Їх же за версту видно! Спостерігач називається!

Городиський, мабуть, образившись, розлючено плюнув і пішов.

"Командиру, звичайно, видніше, що робити, - подумав я про Смирнова. - Ось навіщо тільки треба було на Городиського кричати..."

Надвечір комбат покликав мене:

- Накажи розвідникам зібрати майно та вирушай з ними на новий СП. Ідть через вогневі позиції, там і повечеряєте. А я з лейтенантом Смирновим піду через штаб стрілецького батальйону...

Боков явно нервував і відчитав мене за нерозторопність. На кухні після вечері ми затрималися, отримуючи теплу білизну. У цей час прийшли Смирнов і

Боков. Комбат знову вилаяв мене за те, що затримуємося. До нас підійшов червоноармієць Федотов, ординарець комбата, який на кухні готував йому вечерю, і запитав, з ким йому йти - з розвідниками або з ним?

- Зі мною підеш, - уривчасто і різко кинув Боков.

Було ясно, що комбат чимось дуже роздратований, і ми постаралися якомога швидше піти на новий СП.

Вечоріло. Богданов збився з дороги, і ми йшли через ліс навмання, сподіваючись вийти до залізниці. Денний бій затих, не чути було жодного пострілу. У повній темряві підійшли нарешті до залізничного насипу, не знаючи точно, де знаходимося - у своїх або у ворогів. Я витягнув наган, червоноармійці зарядили рушниці. Вирішили пройти трохи вперед, уздовж насипу. Кроків через п'ятсот побачили будку. У якій вранці побував Богданов з командиром взводу. Смирнов сказав йому, що рити окоп для СП треба на іншій, високій стороні насипу. Ми перейшли полотно і видерлися нагору. Тут росли рідкі дерева, чорніли чагарники, схоже було, що попереду місцевість погано проглядалася звідси. "Доведеться чекати світанку, щоб вибрати як слід новий СП", - подумав я і вилаяв в душі Смирнова, що не виконав до кінця наказ комбата.

Під насипом, біля самого полотна, викопали яму і накрили шпалами, що лежали неподалік. Робота зігріла нас. Залишивши одного бійця чергувати, я з іншими заліз в бліндаж, де відразу ж і заснув в мокрому від поту одязі, прямо на землі. Коли вилазив вранці наверх, хлопці клацали від холоду зубами і тремтіли всім тілом: останні дні різко падала температура, а ця ніч була особливо холодною.

Разом з Богдановим відразу ж пішли вибирати спостережний пункт. З висотки за насипом, що поріс густим чагарником, в слабкому ранковому тумані було видно село і велике поле перед ним. Посередині тягся ланцюжок зовсім не замаскованих недавно виритих окопів. То в одному, то в іншому миготіли голови червоноармійців - судячи з усього, їм приносили їжу. Один сміливець сидів нагорі і спокійнісінько їв з казанка.

Німецька передова проходила по городах села і була добре видна. Огляд звідси був відмінний, і, залишивши Богданова рити окоп, я повернувся назад.

Тим часом зв'язківці вже встановили телефонний апарат і повідомили, що штаб вимагає Бокова. Оскільки він ще не з'являвся, трубку довелося взяти мені.

Начальник штабу дивізіону запитав, що нами зроблено і де знаходиться командир батареї. Я доповів, що СП і бліндаж готові, а Боков, напевно, скоро буде, оскільки йде сюди через штаб батальйону разом з лейтенантом Смирновим і червоноармійцем Федотовим. Через годину мене знову покликали до телефону. Дізнавшись, що комбата ще немає, начальник штабу наказав відправити двох червоноармійців в стрілецький батальйон і розшукати зниклих.

- Живими або мертвими! - додав він.

Опівдні червоноармійці повернулися, нікого не виявивши. В цей день "месершміти" здійснили жорстокий наліт на спостережні пункти інших батарей

дивізіону, що залишилися на старому місці, обстріляли штаб полку і бомбили вогневі позиції в Емаусі. Діяли вони точно, немов за чиєюсь підказкою.

Через два дні мене і Богданова викликали в штаб полку. Там капітан став розпитувати про Бокова, Смирнова і Федотова. Ми розповіли про все, що сталося за ті три дні, поки Боков командував батареєю, і, головне, про його відповідь на моє запитання. В кінці наших пояснень капітан докірливо похитав головою:

- Ех ви! А ще комсомольці!

Не сказавши більше нічого, він відпустив нас. Але нам самим вже стало ясно, що поруч з нами був зрадник, який зумів підбити на зраду нашого комвзвода і підбирав ключі до нас.

Згадуючи зараз і заново переживаючи цей випадок, коли я міг стати мимовільною жертвою зради, якби комбат, не відчувши моєї внутрішньої неприязні, "прихопив" з собою і мене, задаю собі питання: як могло статися, що ми не розгадали зловісного задуму цієї людини? Адже розмова з ним стривожила і зародила в нас почуття відчуженості. Однак для кадрових сержантів і червоноармійців авторитет командирів і політпрацівників був настільки високий, що відповідь комбата була сприйнята нами тільки як своєрідна реакція на довгий виснажливий відступ, учасником якого він був. Питання - переможемо чи ні - перед нами не стояло: ми безмежно вірили словам Сталіна, вважаючи відступ справою тимчасовою. І тому найменше очікували, прибувши на фронт, зради з боку бойових товаришів з одного і того ж бліндажу і окопу, тим більше - від командирів!

Тоді, по молодості, я не замислювався, в чому витоки зради. Зараз ясно: шкурництво і боягузтво, пристосуванство і безвідповідальність, байдужість до всього (крім власних справ), всепрощення тих, хто постійно підводить своїх товаришів і близьких, любить жити за рахунок інших, обманюючи і роблячи підлості, - ось підґрунтя в звичайному житті, на якому виростає зрада в роки важких випробувань.

Для мене і розвідників випадок з Боковим став уроком: треба жити своїм розумом і відповідати не тільки за себе, але і за тих, що оточують, розуміти, що за чорними думками і словами можуть прослідувати чорні справи. Істини ці прості, а по-справжньому ми засвоїли їх, тільки коли набили гулі...

7 листопада 1941 року

День або два потому наш дивізіон зняли з залізниці Москва - Ленінград і поромною переправою перекинули на лівий берег Волги. Це не така вже й легка справа, якщо врахувати, що пором був дуже поганенький. Решта дивізіонів залишилися на колишніх позиціях.

Після нічного маршу дивізіон зайняв позиції вздовж лівого берега Волги. Піхоти тут не було.

Оборона водного кордону була доручена артилеристам.

Новий спостережний пункт нашої батареї знаходився метрах в двохстах від річки, там, де берег піднімався терасою. Кругом ріс густий чагарник, трохи

позаду починався ліс. Тут ми і побудували бліндаж, а на піщаній терасі вирили великий окоп і встановили в ньому стереотрубу. Попереду, між терасою і водою, вночі обладнали ще один окоп, куди на ніч забирався розвідник з ручним кулеметом.

За річкою, за півкілометра від берега, відмінно проглядалося велике село. Відразу за ним йшов ліс. Я і розвідники годинами просиджували за стереотрубою, спостерігаючи поведінку німецьких солдатів і офіцерів. У наших вухах ще звучав докір: "Ех ви! А ще комсомольці!" І нам дуже хотілося виявити що-небудь у ворога і завдати шкоди гітлерівцям.

Вороги розгулювали вільно, не маскуючись, іноді по селу проїжджали машини. В одному з будинків, як видно, розташувався штаб: до нього раз у раз підходили офіцери. В інших жили солдати; жителі, мабуть, були виселені. Ми повідомили про це командир дивізіону. Кілька днів, то вранці, то ввечері, він приходив на СП і, не поспішаючи, витрачаючи всього два-три снаряди, щоб не злякати гітлерівців, проводив пристрілювання батарей.

Коли на четвертий або п'ятий день командир дивізіону з'явився на СП, в село якраз в'їхала колона автомашин. Дивізіон відкрив по ним вогонь усіма батареями. По всьому селу, піднімаючи фонтани землі і уламків будівель, потужно загуркотіли розриви. Солдати, що висипали з будинків кинулися врозтіч. Машини заметушилися, одна з'їхала в канаву і перекинулася. Над двома іншими піднялися високі стовпи вогню і диму. Кілька офіцерів і солдатів, які вийшли зі штабу, потрапили в епіцентр вогню: вибух, що виник поряд, розкидав їх в різні боки. Над селом встала сиза хмара порохового диму. Ми з захопленням дивилися на нашого командира: ось що таке вміло підготовлений артилерійський наліт! Нарешті і ми як слід побили фашистів!

Наш наліт став сигналом до стрільби батареї "катюш", яка тільки вчора приєдналася до нас. Ми почули переривчасте бурчання реактивних установок. Незабаром в селі і в лісі за околицею затанцювало полум'я².

Усі наступні дні на нашій ділянці було дуже тихо. Ми навіть зуміли помитися в "бані", яку підприємливий начальник штабу дивізіону наспіх спорудив з землянки прямо на вогневій. Пар виходив від нагрітих каменів, а замість таза для води пристосували кухонне відро. В "баню" треба було залазити на четвереньках, а митися навпочіпки. Зате я назавжди запам'ятав незвичайне відчуття насолоди, яке пронизало все тіло, коли гаряча вода з милом торкнулася шкіри, очищаючи від поту і бруду, що накопичилися за чотири місяці війни.

На початку листопада наш дивізіон перекинули на іншу ділянку Волги, нижче за течією. Скрізь лежав глибокий сніг. Морозило. Прибережна частина річки покрилася тонким льодом. Ми вибрали СП між дерев могутнього соснового лісу, що виходив на високий стрімкий берег, трохи в стороні від невеликого села. Вирили для нього окоп, ззаду спорудили бліндаж і з'єднали їх траншеєю. З іншого

² У той час "катюші" частіше використовували снаряди запальної дії.

боку Волги знаходилося село, посередині якого височіла церква. Річка служила нейтральною смугою.

Новий командир батареї лейтенант Варягін сподобався мені і розвідникам з першого дня. Був він небагатослівний, стриманий і сміливий. По дорозі сюди він і я повинні були пройти через село, яке було тісно притиснуто до Волги і відмінно проглядалося з зайнятого гітлерівцями берега. Йшов мінометний обстріл, посвистували рідкісні кулі. Вибухи мін виникали безладно, то наближаючись, то йдучи далеко від нас. Крокуючи посередині вулиці, Варягін не кланявся навіть тим осколках, що шипіли зовсім поруч. Я йшов за ним, думаючи, що міг би він йти і швидше і не дуже виставляти себе напоказ фашистським воякам. Чи була це безтурботність молодості, недосвідченість і необстріляність або зухвалість, бажання показати, що двадцятирічний комсомолец Ігор Варягін, щойно призначений командиром батареї, не боягуз, - судити не беруся. Напевно - було все, разом узятє.

Нашому дивізіону була поставлена задача - обороняти ділянку лівого берега. Крім нас тут інших військ не було. Кожна з трьох батарей відповідала за 6-7 кілометрів лісового берега.

- Ворог повинен думати, що весь берег і вдень і вночі під ретельним наглядом, - сказав Варягін. - А це значить, що ми не повинні пропустити жодного солдата, жодної машини, що відкрито йдуть або їдуть по селу, жодного нічного вогню і звуку! Будемо відразу ж обстрілювати - такий наказ командування!

Ми старанно виконували свою справу: цілодобово чергували на СП і робили вилазки берегом, не дотримуючись правил маскування, щоб створити видимість багатьох спостережних пунктів.

Особливо важкі були нічні чергування. Мороз до вечора міцнішав, починали потріскувати дерева; шинель, що не просушена жодного разу як слід, і кирзові чоботи дубіли, пальці на руках, незважаючи на рукавиці, переставали слухатися, металеві частини стереотруби прилипали до шкіри. Мимоволі думалося: "Що ж буде в січневій морози, та ще якщо доведеться братися за гвинтівку - адже в рукавицях багато не настріляєш!"

Незвично рання зима ще не встигла скувати товстою кригою могутню річку, і вона служила хорошим оборонним кордоном. Але морози давали про себе знати, і з кожним днем водний просвіт на річці звужувався. Сніг заніс і наш "колодязь" - глибоку вирву від важкого ворожого снаряда, який упав поруч з нашим бліндажем. У цій воронці ми докопалися до води та іноді користувалися нею. Правда, вона пахла порохом, але все ж була придатна для пиття.

Разом з Варягіним на шість кілометрів волзького берега нас було шість двадцятирічних: чотири бійці, сержант і лейтенант.

Праворуч від спостережного пункту через рідкі стовбури сосен виднілися будинки порожнього села: жителі покинули його, боялись обстрілів. Зліва від нашого окопу уздовж Волги тягнувся високий бір.

Десь там, далеко, ще нижче по річці, перебували СП інших батарей дивізіону; в глибині безлюдного лісу кілометрів за десять від нас на узліссі галявини стояли чотири гармати нашої батареї, пов'язані з нами тонкою ниточкою телефонного дроту.

До Іванова, мого рідного міста, розташованого приблизно в центрі європейської частини країни, звідси безпосередньо було двісті кілометрів. Вороги пройшли в чотири рази більше і рвалися до Москви, намагаючись виконати бажання фюрера провести парад фашистських військ на Красній площі 7 листопада, в день 24-ї річниці Великої Жовтневої революції.

По-різному зустрічали захисники Москви це свято - хто лежав у снігу на полі бою, хто в окопі, на зразок нашого, а хто і в госпіталі; для щасливчиків цей день збігся з коротким перепочинком. Але одне у всіх було загальним: величезна, все наростаюча тривога за долю Москви.

Крихітним, малозначним острівцем був наш СП в майбутньому морі битв, ближче і ближче підступаючим до столиці. І все-таки не було почуття самотності і відірваності від головних сил фронту, від Батьківщини.

Морозним ранком 7 листопада ми побачили, що за ніч вся поверхня Волги покритася снігом. Ще тиждень-два - і річку скує товстий крижаний панцир. І тоді з захисниці вона стане помічницею ворога, і ми залишимося з ним один на один: попереду піхоти як не було, так і немає...

Того ранку з батареїної кухні незвично рано принесли термос з їжею і пляшку горілки. Ми розклали їжу по казанках, горілку розлили в єдиний стакан і кришки від казанків.

Варягін підняв задубілою від морозу рукою стакан і простягнув до наших "чарок" з кришок:

- За наше велике свято! За Сталіна!

Ми дружно цокнулися з ним: кожен з нас в душі теж виголосив ці слова. Я випив свою "чарку" разом з усіма. У казанки з кашею нападали сніжинки і не розтанули. Мовчки взялися за їжу. Говорити не було про що: після переїзду за Волгу не отримували ні листів ні газет... Мимоволі думалося, як незвично зустрічаю свято, згадалося рідне Іваново. Намагався і не міг уявити, що зараз робиться в Москві...

Через кілька днів на СП принесли "Правду", а мені - лист і посилку. У газеті - знімок Червоної площі і промова Сталіна на військовому параді. "У нас тимчасові труднощі! - сказав він. - Пройде кілька місяців, півроку, можливо рік, і гітлерівська Німеччина лопне під вагою своїх злочинів. Перемога буде за нами!" Прочитавши це, ми відчули величезну радість і полегшення: виявляється, наші справи не такі вже й погані! Читали й перечитували газету, вдумуючись в сенс кожного рядка.

Лист теж порадував: "Іваново ще жодного разу не бомбили, - повідомляв батько, - хоча повітряні тривоги оголошувалися". У посилці - теплі онучі і в'язана кофта з ведмежої вовни. Видно, відчуло мамине серце, як тремтів я на морозі в своїй солдатській шинелі і кирзових чоботях. Кофту дала тітка Катя, наша

сусідка. "Грошей не взяла", - було сказано в листі. Адже в мирний час у неї і снігу взимку не можна було допроситися!

...Старіють з роками фронтовики, багато забирають з собою, йдучи в небуття... Але парад на Червоній площі 7 листопада 1941 року, розвіявши тривогу про можливу здачу Москви ворогові і відродивши тверду віру в Перемогу, залишиться в пам'яті багатьох поколінь! Тоді багато хто з нас не знали, що людина, якій ми вірили більше, ніж собі, в дійсності була зовсім іншою, і в тому, що вороги за лічені місяці прорвалися до Москви, була і його велика вина. Але про це - потім.

16 листопада далеко за річкою ми почули сильну артилерійську канонаду. Звуки зміщувалися від заходу на схід. Значить, фашисти знову перейшли в наступ? На нашій ділянці змін не було. Дивізіон поодиночі продовжував боронити доручену йому ділянку лівого берега великої річки. Два інших разом з відступаючими частинами Західного фронту відбивали натиск ворога на правому березі Волги. Нам залишалося тільки чекати, що буде далі.

Крім нашого засніженого лісового СП, ми обладнали інший - на горищі одного з будинків розташованого поблизу порожнього села. Вночі там можна було спати в чисто вимитій світлиці і трохи зігрітися. У разі обстрілу міг врятувати глибокий підвал. Лаз в нього знаходився на кухні, поруч з піччю.

Вранці 22 листопада до нас на горище несподівано піднялися лейтенант і червоноармієць в кожушках і валянках. Пояснили, що прийшли з прибулої на нашу ділянку частини. Сказали, що багато разів міцно били німців, а встане Волга, так дадуть перцю ще! Наші бої і обстріли здавалися дрібними в порівнянні з тими, про які розповідали гості. І ми розповіли охоче їм про все, що знали. Лейтенант висунув голову через пролом в стіні і, порушуючи всі правила маскування, довго розглядав у бінокль зайняте німцями село. Хвилин через 15-20 наші гості пішли. Я спустився з горища в світлицю і став клеїти нову карту. Не минуло й кількох хвилин, як над нашим будинком просвистів снаряд. Другий розірвався, не долетівши. Розриви повторилися, але вже зовсім близько. Прибравши карту, я побіг до рятівного підвалу. Просвистів ще один снаряд. Він розірвався поруч. Видно, розвідники вже спустилися з горища - дверцята лазу в підвал були відчинені. Я вже зібрався стрибати в підпілля, коли над головою знову пролунав оглушливий вибух, і щось зі страшною силою штовхнуло мене в плече, збивши з ніг і відкинувши до стіни кухні. Різко запахло порохом. Мені здалося, що снаряд, пробивши дах, потрапив в піч, і цегла, яка відлетіла від неї під час вибуху, вдарила мене. Відчув тупий біль, захоплюючий всю верхню частину тіла, але схопився і кинувся в підвал.

Поруч з будинком ще рвалися снаряди, однак мені вже було не до них. По спині щось текло, права рука погано слухалася.

- Глянь, - попросив одного з розвідників. - Я, здається, поранений?

Він запалив сірника. На спині і грудях через гімнастерку просочилася кров. Розвідники розірвали сорочку від ворота вниз і ськ-так мене перев'язали.

Незабаром обстріл припинився. Тим часом мій стан погіршився. Біль швидко розтікалася по грудях і правій руці, і я насилу виліз з підвалу.

Один з розвідників побіг на наш лісовий СП повідомити про моє поранення Варягіну. Комбат викликав автомашину. Разом бійцем, що повернувся, обхопивши його здоровою рукою за плечі, ми дійшли, ховаючись за будинки, до околиці села. Коли мені допомагали влезти в кабінку, підійшли Варягін з Богдановим. Розвідник надів мені на здорову руку годинник, який я залишив у нього, йдучи з лісового СП в село. Машина рушила.

Варягін помахав мені рукою. Обличчя його було серйозне і стурбоване. Він дивився то на мене, то на моє праве плече, де гімнастерка все більше темніла від крові.

До вечора потрапив в медсанбат. Літній лікар, оглянувши мене, сказав:

- А ви щасливий, молодий чоловік. Відбулися діркою в правій лопатці. Пройди осколок трохи вище - вас сюди навряд чи довели б - з сонною артерією жарту погані. А трохи нижче - ваша ключиця була б роздроблена, можливо, пробито і легені - це теж не солодше!

І плече і рука боліли все сильніше.

Після перев'язки мені запропонували оселедець з чорним хлібом і чаєм, але мені було не до їжі. Сяк-так пересидів ніч на лаві, прибудованій до однієї зі стін хати. Запам'ятався надовго шлях з санбату в Кимри, в польовий госпіталь. Вантажівка відчайдушно стрибала на вибоїнах і ямах підмерзлої ґрунтової дороги, розбитої ще восени, і кожен поштовх відгукувався лютим болем в моєму плечі. Крім мене, в кузові сидів ще один поранений. Два червоноармійця лежали на соломі, що вкривала днище кузова, і при кожному стрибку машини тяжко стогнали.

У Кимрах в першому госпіталі нас не прийняли, та й інший виявився забитий пораненими. Мене вели з кімнати в кімнату і не могли знайти вільного місця. Частина поранених лежала прямо на підлозі. Серед них було багато обморожених, в основному казахів і узбеків. Деякі з них тримали догори ноги і руки. У кімнатах стояв важкий нудотний запах. Нарешті знайшли місце в якійсь невеликій кімнаті з ліжками. Я, як був у шинелі, накинутій на плечі, так і ліг на ліжко. Безсонна ніч в медсанбаті і дорога, виснажена болем, відняли останні сили. Я немов провалився в темну глибоку яму і прокинувся тільки вранці.

Після огляду і перев'язок поранених завантажили в автомашини і відправили на вокзал. Я розраховував побачити санітарний поїзд, зелені вагони з червоними хрестами... Але на шляхах стояли теплушки, зовсім такі ж, в яких ми їхали на фронт. "Лежачих" поранених клали на нижні нари; "ходячі" лізли наверх. Я насилу заліз на верхні нари і влаштувався так, щоб по можливості зменшити біль. Але ось поїзд рушив. Вагон сильно затрусило, і при кожному його коливанні немов чийсь зуби впилися в моє плече. Поранені стогнали, просили пити... Санітара з нами не було, він заходив тільки на зупинках. Я їхав сидячи, про сон не могло бути й мови. Дотягнути б тільки до ранку! Вночі на протилежному боці вагона після сильного поштовху поїзда впали верхні нари. Поранені, що лежали

на них разом з дошками впали на тяжкопоранених, які перебували внизу. Тьмяне світло газової лампи зовсім згасало. У непроглядній пітьмі лунали моторошні стогони, благання про допомогу, незв'язні крики людей, що позбулися свідомості.

"Замість нас сюди б Гітлера і тих, хто розв'язав цю війну, щоб самі випробували весь цей жах, почули ці страшні крики", - думав я зі злістю і відчаєм, намагаючись злізти зі своїх нар... На наше щастя, потяг незабаром зупинився, прийшли санітари і допомогли пораненим.

До Москви нас везли понад добу, хоча звичайний поїзд йшов всього кілька годин. Ймовірно, наш ешелон з пораненими був останнім, що прослідував з Кимр до Москви: вороги підходили до столиці і ось-ось повинні були перерізати залізницю, по якій рухались наші теплушки з червоними хрестами на боках і дахах.

Коли автобус йшов до Тимірязівської сільськогосподарської академії, де розміщувався госпіталь, я дивився на вулиці малолюдної Москви, перекриті в багатьох місцях рогатками з рейок і парканами з колючого дроту. На очі траплялися зенітні гармати. Час від часу лунали постріли зенітних кулеметів. Мабуть, очікувався або вже йшов повітряний наліт. На вулицях було дуже багато снігу і майже не було людей...

...Так закінчилося моя участь в битві на верхній Волзі - правому фланзі великої битви за Москву...

На фотографії, надісланій додому незадовго перед війною, не замислюючись, я написав про себе: "майбутній учасник боїв і воєн".

Хто міг подумати тоді, що мене і моїх товаришів чекають суворі іспити! Не мені оцінювати, як я витримав перший з них. Одне ясно зараз: що "квиток", який дістався мені був далеко не найважчим...

Два дивізіони, що залишилися на правому березі річки і відступали майже до Москви, зазнали серйозних втрат...

З дванадцяти сержантів, знятих на фотокартці, що зберігається в мене, під Москвою загинули двоє. Випадок зберіг мене: смерть помилилася на кілька міліметрів у виборі своєї цілі.

Ще четверо з нас загинуть пізніше, на інших фронтах війни. З тих, хто залишився в живих, всі будуть поранені по кілька разів. І тільки Ваня Зіненко пройде через всі фронтові дороги з одним легким пораненням, хоча дісталось йому не менше за інших. Через тридцять дев'ять років після цих подій, коли я знову побачився з ним, він зізнався:

- Іноді було так важко, що хотів, щоб мене вбило... Пам'ятаю, один раз, в хвилину слабкості пішов в "долину смерті", була у нас така під Ржевом, - без будь-якої причини, просто так, світ за очі, щоб скоріше тьопнуло...

..."Тимірязівка", де я лежав, була переповнена. Майже кожен день формувалися санітарні поїзди і вивозили поранених в тил. Через кілька днів настала і моя черга.

До Тюмені нас, поранених, везли справжнім санітарним поїздом. У ньому все було майже як в госпіталі - гаряча їжа, якщо потрібно - перев'язки, навіть

термінові операції. Старовинна кофта з ведмежої вовни, яка мені була надіслана, тепер дуже знадобилася - надів її замість гімнастерки, не пропускаючи праву руку в рукав. І тепло і надягати просто.

...Безкраї простори східної частини Європейської Росії і Сибіру, по яким їхав потяг, заспокоювали: таку велику країну завоювати неможливо! На залізничних станціях кипіло напружене тилове життя, без стрілянини зеніток, без протитанкових рогаток на вулицях. Вогні тилових міст світилися і вночі - ворожі бомбардувальники сюди не долітали.

Перше, що я зробив у Тюмені, - написав листа додому. На це довелося витратити чимало часу. Рука ще погано слухалася і боліла, а я намагався писати чітким і красивим почерком:

"Дірка в спині була 3х4 см, а в плечі, де осколок вилетів - 3х3. Зараз "дірок" майже немає... Поранило мене без всякої героїки..."³

Через кілька днів в газетах з'явилися повідомлення про успішний наступ під Москвою. Нарешті! Зі мною в палаті лежав літній піхотинець, поранений, як я дізнався, під калінінським елеватором, і ще чоловік шість з різних фронтів. Ми гаряче обговорювали останні новини. Я поділився зі старим піхотинцем своїми переживаннями з приводу того, що не довелося брати участь в наступі. Він ласкаво подивився на мене і по-батьківськи пожурив:

- Дурник, адже комусь і жити треба! Ось ти молодий, значить, вже краще мене: у тебе ще все попереду! На ось бритву - зніми вуса, ти, мабуть, їх ще жодного разу не голив, а вже пора!

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО З вечірнього повідомлення 11 грудня 1941 року В ОСТАННЮ ГОДИНУ

ПРОВАЛ НІМЕЦЬКОГО ПЛАНУ ОТОЧЕННЯ І ВЗЯТТЯ МОСКВИ ПОРАЗКА НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК НА ПІДСТУПАХ МОСКВИ

З 16 листопада 1941 року німецькі війська, розгорнувши проти Західного фронту 13 танкових, 33 піхотних і 5 мотопіхотних дивізій, почали другий генеральний наступ на Москву.

Противник мав на меті, шляхом охоплення і одночасного глибокого обходу флангів фронту, вийти нам в тил і оточити і зайняти Москву.

До 6 грудня наші війська вели запеклі оборонні бої, стримуючи наступ ударних флангових угруповань противника і відбиваючи його допоміжні удари на Істринському, Звенигородському та Наро-Фомінському напрямках.

6 грудня 1941 року війська нашого Західного фронту, вимотавши противника в попередніх боях, перейшли в контрнаступ проти його ударних флангових угруповань. В результаті розпочатого наступу обидві ці угруповання

³ Листи наводяться в скороченні, - Авт.

розбиті і поспішно відходять, кидаючи техніку, озброєння і несучи величезні втрати.

Після переходу в наступ, з 6 по 10 грудня, частинами наших військ зайнято і звільнено від німців понад 400 населених пунктів.

Німецьке інформаційне бюро писало на початку грудня: "Німецьке командування розглядатиме Москву як свою основну ціль навіть у тому випадку, якщо Сталін спробує перенести центр військових операцій в інше місце. Німецькі кола заявляють, що німецький наступ на столицю більшовиків просунувся так далеко, що вже можна розглянути внутрішню частину міста Москви через хороший бінокль".

Тепер вже немає сумніву, що цей хвалькуватий план оточення і взяття Москви провалився з тріском.

Настав час виписки. Лікарська комісія працювала на четвертому поверсі. Мене швидко оглянули. Серце моє, ослаблене втратою крові і незвичне до ходьби по сходах, билось дуже часто.

- На що скаржитесь?

- Ось, серце калатає.

- Скільки вам років?

- Двадцять.

- В такому віці це не небезпечно! Годний!

Коли на вокзалі в Кірові, куди мене направили, виходив з вагона, з'явилася група жінок. Одна з них кинулася до мене і обхопила мою шию руками:

- Миколка... Миколка... Живий! - з плачем говорила вона, судорожно обіймаючи мене. Інші жінки відтягли її. Я встиг розгледіти її обличчя. Запам'яталися божевільні від сліз очі. Не витримало материнське серце важкої звістки про загибель сина.

До березня був в Кірові. У запасному артилерійському полку мене озброїли старою, бувалою гвинтівкою. У деяких новачків гвинтівки були англійського виробництва часів першої світової війни. На стрільбищі тренувалися в стрільбі з автоматів, вчилися бігати на лижах, займалися стрійовою підготовкою і кожен день їли гороховий суп і пшоняну або вівсяну кашу. Ех, краще б на фронт!

Червоноармійці тут були зовсім не те, що раніше. Молодих майже не було. Багато велося розмов про сім'ї, про цивільне життя, про становище на фронтах. Я уважно слухав їх. Розмови у кожного були різні. Запам'яталася одна - з високим і похмурим червоноармійцем Негиним, бухгалтером за професією.

- Найбільше щастя в житті, старший сержант, - говорив він, - це мати дітей і дружину, які тебе люблять і ти їх теж... Тобі це важко уявити, а я знаю...

Обличчя в Негина при цих словах перетворювалося, звичайна його похмурість зникала. Дивився він у цей час на мене, а бачив, напевно, тих, що були на фотокартці, вийнятої з нагрудної кишені...

Нарешті з нашого запасного полку зібрали кілька маршових рот. Поки йшли по місту до вокзалу, праворуч і ліворуч від колони все більше і більше збиралося

народу, в основному, жінок. Серед нас було багато в'ятичів: очевидно, слух про нашу відправку розлетівся по місту. Вечоріло, пішов сніг. Багато жінок. що супроводжували, плакали. А можливо, це сніг танув на їхніх обличчях? Напевно, все разом, - адже в строю йшли їхні чоловіки, брати, кохані. Тільки у мене не було тут нікого з близьких... Мимоволі згадав батька і матір, Льолю, Льову. Вони, мої найдорожчі?

Льоля, моя сестра-десятикласниця, поки я лежав у госпіталі, боліла тифом. У мене є її фотографія, знята після одужання. Чорноока, худюща, з голеною головою, схожа на хлопчика. Батько надіслав мені вирізку з обласної газети "Робочий край", де сестра сфотографована за вишивкою, якою стала захоплюватися. Батькові під Новий рік теж було погано. Він майже через день ходив в Соснево - передмістя Іванова - за солоною водою з джерела, на якій мама варила суп. Видно, перевтомився, - туди не близько, кілька кілометрів, - і вдома впав без свідомості. "Але зараз нічого, - писала мама, - відлежався". Про себе промовчала. Вона завжди думала тільки про інших: "Приїжджав Льова. Поїхав за танком на Урал. Заходив в свій енергоінститут. Говорив, що всі дивувалися його величезному росту. А я думаю, він все такий же, як і був. Просто військова форма робить його вище..."

Посилаючи додому листи, я намагався не засмучувати батьків. Промовчав про те, що кілька разів був під обстрілом, що міг би стати жертвою зради, що мерз в засніженому лісі на березі Волги, про свої муки після поранення. Єдине, що собі дозволив - написав, що мене поранило, та й то не відразу...

...Ось і вокзал. Жінок далі не пустили. Обличчя моїх сусідів по колоні похмуріли. Адже більшість з них недавно призвані в армію. І не відомо, що чекає всіх попереду...

А я вже був на фронті і, хоча подвигу не вчинив, але дещо бачив. Так що вище голову, товаришу старший сержант!

Звідси, з Кірова, почалася моя нова дорога на фронт, тепер уже на Північно-Західний, в 84-й артилерійський полк 55-ї стрілецької дивізії.

Болотний фронт

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО

З вечірнього повідомлення 3 травня 1942 року

Протягом 3 травня на фронті нічого істотного не відбулося.

З вечірнього повідомлення 4 травня 1942 року

Протягом 4 травня на деяких ділянках фронту наші війська вели наступальні бої і поліпили свої позиції.

З вечірнього повідомлення 5 травня 1942 року

Протягом 5 травня на фронті нічого істотного не відбулося.

4 травня 1942 року в полудень наш артилерійський дивізіон маршем підійшов в тил 55-ї стрілецької дивізії. Всі останні дні і ночі безперервно лив дощ. Плащ-палатки вже не могли захистити нас, і шинелі і гімнастерки не просихали. Здавалося, ми самі набрякли від постійного зіткнення з водою. А тут ще страшне весняне бездоріжжя, тили не справлялися з підвезення продуктів, і наш харчовий раціон скорочувався чим ближче до фронту. Починаючи з 1 травня ми отримували тільки маргарин і хліб.

Скориставшись перепочинком, я надряпав батькам листівку:

"Ви, напевно, дуже турбуєтеся, що довго не пишу. Я переїжджаю на інше місце, тому і затримався. Зате вчора отримав лист від Бориса. Він, виявляється, близько Старої Руси, поки ще не воює, але взагалі - це справа найближчих днів. Мені зараз, на відміну від минулих разів, доводиться крокувати піхотою. Вже звук: "балони" мої не спускаються".

У більшості випадків мої нехитрі спроби заморочити голову військовій цензурі, щоб підказати батькам, де я перебуваю, були безрезультатними. Але цій листівці пощастило: слова про те, що Борис близько Старої Руси, залишилися незакресленими. Про "балони" же написав тому, що після госпіталю, де лежав після поранення під Москвою, замість чобіт отримав черевики з обмотками і не відразу навчився їх міцно закручувати.

Час привалу добігав кінця. Ми опинилися поруч з медсанбатом дивізії. Кілька великих наметів не вміщали всіх поранених. Решта лежали поруч, на парусинових полотнищах, а більшість - просто на землі, прикритій ялиновими гілками. Мені вперше довелося бачити так багато поранених поза госпіталем, а їх підвозили і підвозили.

За півгодини привалу ми наслухалися стогонів, надивилися на закривавлені бинти і клаптики, які раз у раз виносили з наметів санітари.

На дорогу нам видали трохи маргарину, оголосивши, що це на сьогодні все, хліба не буде. Та якби й був, ніщо в рот не лізло. Навіть коли відійшли від медсанбату, в вухах все звучало: "Сестра, пити..." А назустріч йшли і йшли поранені, деяких несли на ношах або просто на руках.

Попереду гриміла канонада. 55-а дивізія, в яку я був направлений в складі поповнення, продовжувала розпочатий вчора наступ...

Немов зустрічаючи нас, наперекір всьому крізь хмари пробилося сонечко. Йти стало веселіше. Ми зробили ще один привал на лісовій дорозі і розділилися на дві частини. Вогневі взводи з гарматами залишилися, а решта пішли вперед.

Пройшовши кілька кілометрів, вийшли до струмка, що протікав в неглибокому яру. Наш взвод, чоловік 16, вже спустився в нього, коли прилетіли "юнкерси". Вони відразу помітили нас - ми йшли не маскуючись. Перший "юнкерс" пішов стрімко вниз, видаючи свистячий звук. Ми розбіглися по яру і попадали на землю, хто куди. Я побачив, як від пікіруючого бомбардувальника одна за одною стали відділятися чорні точки - бомби, і стежив за польотом, прагнучи визначити - в нас або мимо. Страшне виття втиснуло в землю. Розрив, другий, третій... Коливалася стінка яру, шипіли осколки, летіли грудки землі. Я

лежав нерухомо, пригнічений несподіваним нальотом і гучними вибухами. Але ось в піке пішов другий "юнкерс", і щойно пережите справжнісіньке пекло повторилося спочатку. Потім третій... Бомбардувальники зробили коло і знову полетіли прямо на нас. Схопивши карабін, я гарячково зарядив його і, лежачи, вистрілив в перший "юнкерс", коли він з виттям пікірував на наш ярок. Марна спроба! Знову і знову свистіли бомби, гупали розриви, ходором ходила земля. Тіло і нерви напружилися до межі... Нарешті бомбардувальники полетіли. Вражені бомбардуванням, ми кинулися з ярка, що врятував нас, в ліс, ще не вірячи до кінця, що не поплатилися за порушення правил маскуванню.

За ліском на невеликій височині було село Великі Дубовиці. Комвзвода Спесін⁴ сказав, що там розташувався штаб артилерійського дивізіону, в який ми повинні з'явитися. Але тепер Спесін вже не поспішав виходити з лісу: шукав очима - яким шляхом потай проскочити до будинків. Напевно, у нього, як і у нас, все ще стояло у вухах виття "юнкерсів", свист бомб і оглушливі звуки розривів.

Так, тут вже був фронт, а не тилова обстановка. З нашої і німецької сторони час від часу лунали артилерійські і мінометні постріли. У селі то там, то тут було чути звуки розривів. Ще далі, за Великими Дубовицями, де проходила передова, - повітря прорізали рідкісні автоматні і кулеметні черги. Судячи з усього, бій, що розгорівся зранку, стихав.

В одному з сараїв, прибудованих прямо до сільської хати, знайшли начальника штабу дивізіону капітана Саксина. Він спокійно і діловито пояснив обстановку по карті і повідомив, що штаб дивізіону повинен перейти на нове місце. Вказавши нове місце знаходження дивізіону на карті, капітан наказав нам йти туди, щоб підготувати бліндаж і лінію зв'язку зі штабом полку.

До вечора, коли ми закінчували підготовку бліндажа, туди прийшли командир дивізіону майор Новиков Олександр Данилович, начальник розвідки старший лейтенант Манушкин, начальник штабу і кілька червоноармійців.

Ніч пройшла спокійно, а рано вранці, як тільки ми вийшли з бліндажа, почався сильний мінометний обстріл нашої ділянки лісу. Перші міни розірвалися зовсім поруч і дуже несподівано: спершу ми інстинктивно кинулися на землю, а потім побігли до бліндажа. У районі Великих Дубовиць заскрекотали автоматні черги. Наш бліндаж знаходився біля перехрестя доріг, кілометрів за два від села. За ніч зв'язківці протягнули лінії зв'язку па СП батарей, розташованих за Великими Дубовицями. Командир дивізіону намагався з ними зв'язатися, щоб дізнатися, що відбувається на передовій. Але зв'язок після обстрілу обірвалася.

Тим часом мінометна і автоматна стрілянина наростала. Новиков розпорядився, щоб начальник розвідки з розвідником Алаликиним вирушили в штаб стрілецького полку, який підтримувався нашим дивізіоном, і з'ясували обстановку на місці. Через півгодини розвідник повернувся, тягнучи на собі тіло вбитого начальника розвідки. Недалеко від нашого бліндажа вони потрапили під мінометний обстріл.

⁴ Прізвище змінено. - Авт.

Нарешті відновився зв'язок з командиром однієї з батареї. Він повідомив, що німці зайшли з флангів і зараз піхота відступає: артилеристи йдуть разом з командиром батальйону. Куди - ще невідомо.

Бій, який почався попереду, тепер обтікав нас справа і зліва. Гітлерівці явно намагалися взяти в кільце підрозділи, що знаходилися в районі прилеглому до Великих Дубовиців.

Капітан Саксин дістав з кишень убитого начальника розвідки документи. Швидко і мовчки викопали неглибоку яму і опустили в неї тіло Манушкина. Через кілька хвилин над нею виріс горбик землі. На більше часу не було...

Побоюючись повного оточення, командир дивізіону вирішив відходити, наказав взяти майно і слідувати за ним. Ділянка лісу, де ми перебували, як і раніше обстрілювали сильним мінометним вогнем. Один із зв'язківців квапливо сунув мені котушку без проводу. Ми пішли по лінії зв'язку, залишаючи провід незібраним. Йшли досить довго, майже бігли, прислухаючись до автоматної стрільби, що наближалась. До розривів мін додалася шрапнель. Снаряди вибухали над лісом, а їх начинка - сотні свинцевих кульок - зі свистом врзалися в верхівки дерев, били по землі навколо нас. Нарешті увійшли в дрібнолісся, потім перейшли невеликий яр; за ним починався чагарник, а далі - знову ліс. Добравшись до перших дерев, побачили червоноармійців, що риють окопи, і носом до носа зіткнулися з командиром дивізії. Розмахуючи пістолетом перед обличчям Новикова, він люто кричав:

- Куди біжиш, артилерист? Вогню давай! Давай вогню! Де твій зв'язок? Чому котушки порожні? А ну... зібрати провід! Відкрити вогонь по гадам!

Я опинився ближче всіх до Новикова. Очернувшись до нас і побачивши котушку, що на мені висить, Новиков відразу наказав:

- Старший сержант! Забери провід! Бігом вперед! Я схопив "нитку", що лежала на землі. Хтось із зв'язківців перерізав її ножом і закріпив провід на котушці. Я закрутив ручку барабана, і провід потягнув мене назад під шрапнель. Коли добіг до яру, "заграла" "катюша". З жахом відчувши, що її снаряди несуться в нейтральну зону, прямо на мене, впав долілиць на землю. Майже одночасні численні вибухи - справа, зліва, попереду, ззаду оточили з усіх боків. У вухах дзвеніло і гуркотіло, в ніс ударив різкий пороховий запах, кругом свистіли, люто били по деревах і землі осколки. Проте бували чудеса на війні: в цьому пеклі я залишився живий...

Схопившись, знову побіг вперед, швидко намотуючи провід. Зверху час від часу зі свистом летіла шрапнель, і я мимоволі здригався і внутрішньо стискувався при розривах в небі. За яром натрапив на літнього худого червоноармійця без гвинтівки. Без пілотки і поясного ремня, в розстебнутій шинелі, з перекошеним ротом, спотвореним обличчям, він незграбно тупцював на одному місці. Наліті кров'ю очі дивилися повз мене, погляд був позбавлений будь-якої думки. Я зрозумів: він зійшов з розуму або контужений, і побіг далі - затримуватися не мав права, та й допомогти нічим не міг.

У дрібноліссі, перш ніж вийти на галявину, глянув вперед. На галявину з лісу вибігали німецькі солдати в сіро-зелених мундирах з автоматами в руках. Одні перебіжками, інші трохи зігнувшись рухалися прямо на мене. За кілька секунд відчайдушним зусиллям, майже ламаючи пальці, я перетер провід за край каркаса котушки і, згинаючись, щоб не помітили, щосили побіг назад.

На узліссі, де нас затримав командир дивізії, червоноармійці продовжували рити окопи.

- Автоматники підходять! - крикнув я і побіг шукати командира дивізіону.

Опівдні наші гармати і гаубиці вже вели вогонь. Почалися контратаки стрілецьких підрозділів. Перша, друга, третя... До нас долітали безладні крики "ура!", Що перемежовувалися стріляниною з автоматів, гвинтівок і кулеметів. При кожній контратаці німці відкривали ураганний мінометний і кулеметний вогонь, а бліндажі ще не були готові і ховатися від обстрілу було ніде. Міни рвалися навколо нашого СП, який знаходився в неглибокій ямці під кущем. Над нами проносилися осколки, зловісно посвистували кулі.

Після кожної контратаки повз проносили поранених. Деякі йшли самі. Запам'яталося: швидко, на повний зріст, не звертаючи уваги на обстріл, йде напівроздягнений високий боєць з мужнім і, як смерть, блідим обличчям. На все плече і груди - величезна, суцільна пов'язка, яка сочилася кров'ю. Інший пробіг в гарячці, замість щелепи - суцільне криваве місиво...

Перед третьою контратакою Новикова, Саксина і Спесина викликали до командира стрілецького полку, який перебував метрів за двісті позаду від вашого СП в наспіх побудованому легкому бліндажі. Першим повернувся бігом Спесин, крикнув тремтячим голосом:

- Но-ова контрата-а-ка! Не вціліти нам! - Він додав, тремтячи всім тілом: - Відвернися, старший сержант! - І на моїх очах квапливо став розстібати поясний ремінь - від страху перед новим шквалом відповідного німецького вогню напала на бідолаху ведмежа хвороба - адже і вранці, коли ми бігли по лісу, він кілька разів лякав нас, несамовито кидаючись на землю не тільки при близьких розривах, але і при звуках далеких мінометних пострілів.

Командир дивізіону Новиков вже передавав наказ командирі гаубичної батареї, кричачи в трубку:

- Бизов! "Карандаші" встають знову⁵! Починай підготовку! По червоній⁶ підуть. Відразу дави шеститрубний⁷! Щоб зовсім замовк - не заважав "карандашам"! "Огірків"⁸ не шкодуй! Виконуй!

Ця контратака теж виявилася безуспішною. У той день вона була останньою.

Наступний день видався спокійнішим. Німці не намагалися наступати далі, і ми використовували перепочинок, щоб окопатися. Командир дивізіону наказав

⁵ Готовиться нова контратака.

⁶ Ракета

⁷ Шестиствольний німецький міномет

⁸ Снарядів

уточнити прив'язку вогневих позицій, переведених на нове місце. Я пішов в район вогневих один, а червоноармійці залишилися будувати бліндаж. Йшов прямо, по азимуту, так було коротше, сподіваючись на свій досвід. Ліс ставав все густішим. В одному місці натрапив на мертвого червоноармійця. Обличчя вже майже не залишилося, шинель розлізлася, мабуть, він лежав тут давно, ще з зими. Поруч валялася покрита іржею гвинтівка, кругом - стріляні гільзи гвинтівочних патронів. Тоді я не зміг змусити себе подивитися його документи - таким відразливим був запах, що йшов від трупа. А тепер не можу собі цього пробачити. Навряд чи хто-небудь зміг повідомити його рідним, що людина ця героїчно загинула, а не просто "пропав безвісти".

Нарешті ліс скінчився, і пішло велике поле, огорожене парканом з колючого дроту у два ряди. Дріт був протягнутий досить високо від землі, і під ним можна було пролізти. Але мені чомусь не захотілося нагинатися, і дійшовши до кута огорожі, я пішов уздовж неї. На другому кутку побачив прибиту до стовпчика фанерку з намальованим черепом і написом чорною фарбою: "Міни". Виходить, правильно зробив, що полінувався лізти під дріт! Підірвався б на нашому мінному загородженні.

Нарешті знайшов вогневі позиції батарей. З великими труднощами розібрався, де перебуваю: кругом ліс, болота та рідкі галявини при повному бездоріжжі. Зазначив на карті, де поставлені батареї. Просто так, без прив'язки. Інструменти тут не допомогли. Назад йшов уже не по азимуту. Зробив гак і вийшов на дорогу. Хоч і набагато далі, але спокійніше. Зовсім не хотілося лежати, як той, напівзотлілий, в лісі...

Видно, я сподобався командирі дивізіону. Йому сподобалася схема розташування вогневих позицій батарей, яку я накреслив для донесення в штаб полку. Зібравшись піти на спостережний пункт однієї з батарей, він взяв мене з собою. По дорозі я весь час звірявся з картою і компасом. Треба було точніше визначити координати СП. У лісі це не так просто, але, як я переконався, можливо. Йшов машинально за Новиковим. Головне - не втратити ниточку шляху на карті.

У мирний час на навчаннях командирі відділення обчислювачів, ким мене призначили зараз, було простіше: орієнтири для прив'язки батарей і СП вказувалися штабом і часу для роботи з топографічними приладами відводилося досить. Тут же тільки карта, компас і лічені секунди.

Новиков не дотримувався лінії зв'язку і крокував, як йому зручніше. Нову передову він, мабуть, уявляв погано: раптом прямо над нашими головами пролунали свист куль і різка трель близької автоматної черги. У цей час ми йшли через лісову вирубку, що нагадувала за формою квадрат, з рідкими невеликими кущиками і одинокими деревами. Кулі просвистіли, коли ми вже наближалися до лісу, що оточував вирубку. Ми інстинктивно кинулися на землю. Однак це не врятувало. Кулі знову з гучним стуком вирили землю прямо перед нашими головами. Ми підхопилися і що було сил кинулися до рятівного лісу. Ще одна черга, ще і ще... Не знаю, що страшніше - близький вибух бомби чи снаряда або

кулі німецького автоматника, що свистять і б'ють по землі поруч з тобою. Мабуть, однаково. То падаючи на землю, то кидаючись вперед, коли відсвистять кулі, ми подолали сотню метрів, що залишилася до лісу. У лісі відразу побачили бліндаж з амбразурою в нашу сторону і кинулися до нього. У бліндажі перебували двоє червоноармійців. Один, поранений, з перев'язаною бинтом шиєю, лежав без свідомості, важко дихаючи з хрипом і бульканням. Другий зустрів нас лайкою:

- Зозуля проклята, чорти б її з'їли! Засіла на дереві, не роздивлюся на якому. Мого напарника, сволота, зачепила, і вас мало не порішила. Але я її, гадюку фашистську, вистежу! - І сердито додав: - Ви обережніше. Нейтральна смуга - не бульвар!

Віддихавшись, ми рушили далі і нарешті потрапили на батарейний СП. До вечора без пригод повернулися в штаб дивізіону. Штабний бліндаж був уже побудований. Вириту в сирій болотній землі яму, глибиною близько метра, майже три метри в довжину і два в ширину, бійці покрили зверху колодами і закидали вийнятою з ями землею. Вийшов бліндаж в один накат. Стінки зміцнили тонкими жердинами, а підлогу настелили з кілків, покладених на товсті чурбаки. В одному з кутів бліндажа викопали ямку для стоку води. Вхід в бліндаж закрили наметом. Трохи відпочивши, я вирішив написати листа додому. За ці дні мені "на власній шкурі" довелося переконатися в різниці фронтової обстановки полку артилерії Резерву Головного Командування, в якому я був в 1941 році, і артилерійського полку стрілецької дивізії, де знаходився зараз. Тоді ми мали слабкий зв'язок зі стрілецькими підрозділами і знаходилися далі від передової. Тут же все було жорсткіше, відкрито, небезпечніше. Тільки за минулі два дні мене могло багато разів вбити або поранити. Мій бойовий досвід, нехай невеликий, допомагав тепер впоратися з новими випробуваннями.

Каганець з консервної банки і рушничного масла ледь висвітлював не дуже рівні рядки листа, що виходили з-під олівця. Вогник його нервово здригався, коли десь неподалік рвалися, трясучи бліндаж, важкі снаряди, що методично посилювали один за одним німецька артилерія. На листок раз у раз капала вода, що просочувалась з накиданої зверху мокрої землі.

"Пишу листа вночі. Німці заспокоїлися. У зведеннях за перші числа про нашу ділянку повідомлялося: "Йдуть бої місцевого значення". Сьогодні вже тихіше. За мене не турбуйтеся. Чи довго ми тут будемо - не знаю..."

"Рамушевський коридор"

Дійсно, я тоді не знав, що буду на Північно-Західному фронті триста днів - майже рік! Кожен з цих днів був іншим, але завжди - важким. Нашу дивізію, що входила до складу 11-ї армії, багато разів відводили в тил для поповнення. А потім знову кидали на передову, нерідко на попередні місця. Це було важким психологічним випробуванням: і знову вступати в бій там, звідки ледь повернувся живим. Мимоволі думалося - а як буде цього разу?

Щоб було зрозуміло, де йшли бої, слід сказати кілька слів про Північно-Західний фронт. У той час він розташовувався між Волховським (з півночі) і

Калінінським (з півдня) фронтами - від озера Ільмень до озера Селігер, розтягнувшись більш ніж на 200 км. Ще взимку сорок першого війська цього фронту оточили в районі Демянська 16-у німецьку армію в складі семи дивізій. В історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу про це говориться так: "В ході боїв при оточенні ворожих військ були розгромлені три німецькі дивізії. Противник залишив на полі бою до 12 тис. трупів. Наші війська захопили 185 гармат, 135 мінометів, 340 кулеметів, 450 автомашин, 125 вагонів з різними вантажами, кілька складів з боєприпасами, спорядженням і продовольством та інше військове майно"⁹. Однак фронт не зміг розвинути успіх і знищити оточену армію.

21 квітня 1942 роки ціною великих втрат німцям вдалося прорвати фронт радянських військ і з'єднатися з оточеним угрупованням в районі села Рамушево. "Спроби... ліквідувати утворений гітлерівцями так званий "рамушевський коридор" успіху не принесли".¹⁰

Через "коридор" завдовжки близько 40 і шириною до 10 кілометрів проходила дорога, яка з'єднувала Стару Руссу з Демянськом. Для оточених німецьких військ вона була дорогою життя, і вони її захищали, незважаючи на втрати.

Умови бойових дій в районі "рамушевського коридору" були гранично суворими. Незліченні болота не давали можливості побудувати ні справжнього окопу, ні міцного бліндажа. Наземні укриття у вигляді невисоких подвійних стінок з кілків, з накиданою між ними болотною грязюкою упереміш з мохом не рятували від обстрілу. Травневі зливи, що йшли майже безперервно, просочили вологою всю землю навіть на підвищених місцях. Майже у всіх окопах і бліндажах під підлогою з колів весь час трималася вода, і її треба було постійно вичерпувати. Вночі в бліндажі для освітлення найчастіше палили німецький телефонний дріт. Він дуже чадів, і вранці бійці довго відкашлювалися, спльовуючи противний чорний слиз. Пам'ятаю, начальник штабу, капітан Тириков, колишній учитель з Сибіру, що змінив Саксина, проспав ніч в нашому прокопченому бліндажі, ґрунтовно "прочистивши" легені і носоглотку, пожартував:

- У мене до війни корова була, так я їй хлів побудував - світлий, високий, чистив його кожен день. А тепер як повернуся після війни, побудую такий же бліндаж і скажу їй: поживи мила, як я жив!

Протягом усього літа ми жодного разу не милися і завошивіли до межі. Знищити наших мучителів, перебуваючи на передовій, було неможливо. І тільки восени, коли в тилу дивізії побудували лазні, нам вдалося від них позбутися. Однак ненадовго. Під час затяжних боїв воші з'являлися знову. І доводилося знову в дні перепочинку ретельно прожарювати одяг.

⁹ Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945. М., 1961. Т. 2. С. 337

¹⁰ Там же.

Осінь змінилася зимою з сильними морозами. Але і морози не скували місцеві болота. Знаючи, що ми знаходимось в лісі, німці обстрілювали сильним мінометно-артилерійським вогнем лісові островці, перешийки і настили, що проходили прямо по болотах. Вогонь не був прицільним, але через скупченість бійців на більш сухих ділянках завдавав великих втрат.

Пізніше ми навчилися робити укриття в два і три накати і відчували себе в них більш безпечно. І тим не менше, кожен раз, коли над бліндажем або десь неподалік один за одним зі зловісним свистом проносилися міни або снаряди, серце тривожно стискалося... При кожному розриві бліндаж здригався, як живий, з накату і стінок сипалася земля. Чи оmine наступний? Скільки ж винесли за ці нескінченні дев'ять місяців майже безперервних боїв солдатські серця: адже багато днів і ночей обстріл не припинявся...

З травня по червень 1942 року війська Північно-Західного фронту тричі переходили в наступ з метою розгрому демянського угруповання ворога. Перша операція була проведена з 3 по 20 травня. Задум її полягав у тому, щоб силами 11-ї і 1-ї ударної армій завдати по "рамушевському коридору" зустрічні удари з півдня і півночі, повністю перекрити його і потім розгромити угруповання противника.

"З поставленим завданням радянські війська не впоралися, - напишуть пізніше військові історики. - Не були успішними і наступні спроби Північно-Західного фронту ліквідувати демянський плацдарм противника. Це пояснювалося перш за все тим, що наступ організовувався погано. Командування фронту діяло нерішуче, управління військами було слабким. удари наносилися не одночасно і на вузьких ділянках фронту, а вся решта фронту залишалася пасивною. Неодноразово повторювані удари йшли з одного і того ж району, що значно полегшувало боротьбу противника проти радянських військ"¹¹.

Скільки ж крові і марно загублених життів стоїть за цими небагатьма сухими словами!

З травня 1942 року 55-а дивізія разом з іншими частинами фронту була кинута в бій з завданням перерізати дорогу Стара Русса - Демянськ, в районі сіл Васильєвщина - Бяково. Командування фронту не врахувало те, що дивізія була не підготовлена до наступу.

При формуванні 55-ї дивізії в січні - березні 1942 року ніякого озброєння в полках не було. "Навчання йшло на виготовлених самими військовослужбовцями дерев'яних макетах гвинтівок, автоматів, артилерійських гармат і мінометів. Практичного досвіду в поводженні зі зброєю не було, - згадує колишній начальник штабу 107-го полку ветеран дивізії Микола Степанович Локтионов. - Гвинтівки, автомати і гармати стали надходити, коли, висадившись 14-17 квітня на станції Крестци, дивізія протягом півмісяця підходила до лінії фронту. Весняне бездоріжжя, проливні дощі, дороги з непрохідним топким брудом не дозволили вести навчання на ходу. Треба було будувати гати, тягти на руках снаряди,

¹¹ Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945. М., 1961. Т.2. С.474

витягувати гармати, що постійно застряють в багнистих місцях. Багато днів харчувалися впроголодь - підвезення продуктів постійно затримувалося".

1 і 2 травня частини дивізії підходили до лінії фронту. В її складі були три укомплектованих по штатах воєнного часу стрілецькі полки - 107-й, 111-й і 228-й, а також артилерійський 84-й полк, який ще не був повністю забезпечений артилерійським озброєнням.

В ніч з 2-го на 3 травня дивізія змінила 74-у бригаду морської піхоти і вже вранці була кинута в наступ.

На превеликий жаль, початковий успіх не був своєчасно закріплений. За кілька днів важких кровопролитних боїв дивізія зазнала величезних втрат і опинилася на вихідних позиціях.

У пам'яті Миколи Степановича Локтионова збереглися деякі подробиці цих трагічних днів:

"107-й стрілецький полк повинен був прорвати оборону противника і оволодіти ділянкою дороги Бяков - Васильєвщина, - згадує він.- Наступ почався вранці. Ніяких засобів посилення полку не було дано. Підтримувала його лише артилерія 84-го АП. Противник мав добре обладнану систему дотів і дзотів, з'єднаних траншеями. Болото і заливні луки перед ними були заміновані в глибину до кілометра. За ними йшли дротяні загородження в три ряди. Укріплені пункти в селах Бяков і Васильєвщина були насичені до межі кулеметами, гарматами, особливо мінометами. Противник мав і сильні резерви, якими міг маневрувати по дорозі Стара Русса - Демянськ. У нього були танкові частини і авіація.

Після артилерійської підготовки підрозділи 107-го полку, маючи праворуч 228-й полк, атакували противника. Було знищено багато вогневих точок на передньому краї ворожої оборони. Успішно просуваючись вперед, підрозділи 107-го полку перерізали дорогу на невеликій ділянці. Було отримано наказ - продовжувати наступ в напрямку на Бяково. Противник наполегливо оборонявся. 228-й полк, який наступав справа, потрібного успіху не мав. І тут противник перейшов в контратаку.

У небі з'явилася бомбардувальна авіація. Перебуваючи під бомбовими ударами, підрозділи полку все ж продовжували вести бій. Після закінчення бомбардування противник, підтягнувши резерви - піхоту і танкові підрозділи, знову пішов у контратаку, відкривши сильний артилерійський і мінометний вогонь. У нас не було жодного винищувача, жодного танка, а фланги в місці прориву оборони противника не були належним чином прикриті.

Для розвитку успіху наступу командир дивізії генерал-майор Шевчук направив в 107-й полк батальйон 111-го полку, але в умовах, що склалися реальної допомоги в розвитку наявного успіху цей резерв надати не міг. Позначилися і великі втрати особового складу полку. У бою було вбито два командири батальйону, начальник штабу батальйону, не кажучи про великі втрати особового складу. Залишки полку чинили запеклий опір. Йшов бій і на флангах прориву. Сил ставало все менше. Багато полягли героями на полі бою.

Багато поранених направлено в санчастину полку. Сили були нерівні. Наші підрозділи змушені були почати відхід. Було отримано наказ - не допустити противника за його попередню лінію оборони. Цей наказ був виконаний. На цьому закінчився перший день бою.

Наступні два дні частини дивізії переходили в наступ, але успіху не мали. 5 травня командир полку Мамин викликав мене і поставив завдання - силами залишку взводу пішої розвідки і п'ятнадцяти автоматників змінити на передньому краї усіх, хто був там солдат та офіцерів і відправити їх в тил полку. Це було зроблено, щоб більш точно встановити, скільки бійців залишилося від особового складу частини. Всіх зняли з оборони і біля похідних кухонь розібралися з тими небагатьма, хто залишився в живих. Вранці 6 травня вони повернулися назад і змінили нас. Далі почалися бойові будні. Нам доводилося то безуспішно наступати, то відбивати атаки наступаючого противника. Коли на початку червня підійшла Сибірська бригада, то їй вистачило лише одного стрілецького взводу, щоб змінити особовий склад полку на ділянці його оборони..."

Лікар санбату 55-ї дивізії Георгій Артемович Газалов, згадуючи на одній з післявоєнних зустрічей трагічні дні на початку травня 1942 року, розповідав: "Поранених було стільки, що у мене, який брав їх і робив першу обробку, до вечора перестала розгинатися спина, руки вкрилися кіркою з висохлої крові, а пальці з ледве згиналися. В ніч на 9 травня стався заморозок, випав сніг. Багато поранених, що лежали прямо під відкритим небом, до ранку задубіли"...

Серафима Порфіріївна Рижкова, в той час сестра медсанбату, багаторазово супроводжувала поранених при відправці в евакогоспіталь. "Мені доручали колону машин, заповнених пораненими, - згадує вона.- Майже сто кілометрів дощового і холодного весняного бездоріжжя, вибоїн, тряских настилів і загат ставали дорогою смерті для частини поранених - я не встигала надавати їм допомогу. У небагатьох селах, через які проїжджали, нас уже чекали жителі, намагаючись допомогти, чим могли, - приносили їжу, годували поранених, виносили з машин померлих. Пам'ятаю, під час зупинки в дорозі я побачила, що один з поранених виліз з кузова машини. Перед початком руху пішла перевірити, чи повернувся він. Дивлюся - молодий боєць сперся на радіатор спиною, хотів, мабуть, погрітися, та так, стоячи, і помер. Мовчить і дивиться на мене скляними очима... Коли таке бачиш у вісімнадцять років - це запам'ятовується на все життя!"

Ще важче було положення в медсанротах, що обслуговували стрілецькі полки.

"Наш 228-й стрілецький полк вступив в бій вранці 5 травня, - розповідає начальник аптеки санроти Галина Сергіївна Федько, тоді дев'ятнадцятирічна тендітна дівчина. - Погода сира, неприємна, напередодні йшов дощ зі снігом. А в медсанбаті навіть намету не було. Замість нього спорудили навіс із соснових і ялинових гілок, під ним - такий же настил. Мені було доручено зустрічати поранених і за вказівкою лікаря робити уколи морфію і протиправцевої сироватки. Нез'ясовне нервове тремтіння від передчуття майбутнього краяло нас

всіх вже з ранку. Години до дванадцятої стали надходити поранені. Серед перших привезли дев'ятнадцятирічного Васю Шепілова, командира санітарного взводу 2-го батальйону, по вигляд зовсім ще хлопчика. Під час вибуху міни поруч з ним був командир санроту А.В.Нінбург, але залишився живий. Ми вирішили поховати Васю тут, на узліссі. Яма, яку стали копати, відразу заповнювалася водою. Ось уже минуло стільки років, а я як наяву бачу скорчене тіло Васі, напівзалите болотною рідиною.

Всю ніч і весь наступний день надходили поранені, їх везли на возах, а хто міг, приходив сам. За всі роки війни я не можу пригадати днів, подібних до цих перших днів травня 1942 року. Медики буквально валилися з ніг, мене нудило від запаху свіжої крові, що стояв всюди в повітрі, я не могла їсти і не лягала спати всі ці дні... За перші три дні через медсанроту пройшло 850 поранених. Це тільки ті, хто був зареєстрований".

Такі ж жорстокі втрати понесли і інші два стрілецьких полки, які вступили в бій за Васильєвщину двома днями раніше. Село кілька разів переходило з рук в руки і все ж залишилося у фашистів. Артилерійському полку теж довелося дуже важко. Не випадково командир дивізіону, в який я потрапив, був такий радий поповненню.

Пишу і думаю - а чи треба ворухити трагічне минуле і розповідати про невдалий наступ? Адже винні покарані. Пізніше за непідготовленість дивізії до наступу і невміле керівництво боєм її командира віддали під суд військового трибуналу. А командиром дивізії став Герой Радянського Союзу полковник Заиюльєв Микола Миколайович.

Але яким би не було покарання, воно вже не поверне до життя безглуздо загублених солдатів і офіцерів. Безвідповідальність на війні страшна, їй немає прощення!

Не випадково бійці і командири Північно-Західного фронту зачитували до дірок номера газети "Правда" з п'єсою О. Корнійчука "Фронт". Зміст цієї п'єси багато в чому нагадував ситуацію, що склалася в районі "рамушевського коридору": бійці і командири рот і батальйонів, незважаючи на запеклий опір ворожих військ, виконували своє завдання, а потім успіх, здобутий ціною великих людських жертв, зводився до нуля через погану підготовку наступу і прорахунків командування під час битви.

Перший бій дивізії не був винятком.

Неорганізованість наступу, безглуздість жертв позначилися на бойовому дусі солдатів. У слабших з'явилося відчуття безвиході, неминучої загибелі. "На третій день наступу, - розповідає Газалов, - серед поранених з'явилися "самострільщики". Їх легко виявляли по пороховим плямам на рані. Таких не обробляли і відправляли в штаб дивізії, а звідти - в військовий трибунал. Одного солдата я особливо запам'ятав. Спочатку вирішив, що він звичайний поранений - хлопцеві відірвало кисть руки. Перев'язав його. Раптом приходять з полку і запитують, чи не потрапляв до нас червоноармієць з відірваною рукою. Виявляється, хтось бачив, як боєць, сховавшись за дерево, висмикнув кільце в

гранаті і заніс руку з нею за стовбур. Я хотів промовчати, було шкода хлопця - адже розстріляють. Але вийшло так, що боєць сам себе видав. Коли проходили повз, він гукнув мене і помахав куксою - дякую, лікар!"

Скориставшись нашими невдачами, гітлерівці закидали передову листівками. На них був зображений червоноармієць, що повиснув на загороді з колючого дроту і напис: "Ви всі загинете в цих жахливих болотах! Перестріляйте комісарів і командирів, які женуть вас в бій, і здавайтеся в полон!"

До кінця травня 1942 року наша дивізія нарешті відбила село Великі Дубовиці і вийшла на болото Сучан. Упевнений, що кожен, хто служив в 55-й дивізії в ті дні, запам'ятав це прокляте болото. Воно розтягнулося на два десятка кілометрів і було майже непрохідним як влітку, так і взимку. За болотом починався ліс, по його передній кромці проходила ворожа передова. Наша передова проходила по болоту. Серед болота траплялися лісові острівці і перешийки, але їх було зовсім небагато. Мені запам'яталися їх умовні назви: Роща-Кругла, Огірок, Лапоть та інші. Одні перебували на нашій території, інші були у ворога, інші ж ділилися навпіл. Між острівцями і до передової прокладалися настили з жердин, гілок, а то й цілих колод. Болото було заміновано як з нашої, так і з німецької сторони.

Все літо і осінь 1942 року три стрілецьких і артилерійський полки дивізії вели на Сучані запеклі наступально-оборонні бої. Нашій дивізії протистояла добірна фашистська дивізія "Мертва голова". Назустріч нам рвалися частини 1-ї ударної армії Північно-Західного фронту - ми вже чули попереду далеку канонаду.

Болото стало союзником противника, ускладнюючи бійцям підступи до ворожої передової. Вона починалася встановленими на болоті мінними і дротяними загородженнями, а потім переходила в потужну оборонну систему з дзотів і траншей в глибині лісу. Свої вогневі точки гітлерівці маскували землею, мохом і гілками дерев. Роздивитися їх в лісовій гушавині було майже неможливо. Так само неможливо було підібратися до ворожого дзоту навіть вночі: на дротяні загородження гітлерівські солдати вішали консервні банки, що гриміли при кожній спробі відігнути або перерізати дріт. На будь-який підозрілий звук вороги відгукувалися кулеметними і автоматними чергами, освітлюючи при цьому місцевість ракетами.

У зведеннях Радінформбюро, що публікувалися влітку 1942 року в газетах, Північно-Західний фронт як і раніше майже не згадувався або вказувалося: йшли бої місцевого значення. А тим часом бої були дуже жорстокими, з важкими втратами з обох сторін. Однак з точки зору вищого командування наш фронт грав допоміжну роль. У той час фашистські полчища рвалися до Сталінграда, продовжували блокувати Ленінград, захопили значну частину Північного Кавказу. Перед нашою дивізією та іншими військами Північно-Західного фронту було поставлено завдання перемелювати живу силу противника, не даючи гітлерівському командуванню перекидати війська з північного заходу до Ленінграда і на південь.

Кілька разів наша дивізія спільно з доданими і підтримуючими її частинами, а також у взаємодії з іншими дивізіями фронту, намагалися перерізати "рамушевський коридор", але безуспішно. Полки дивізії несли серйозні втрати, особливо в дні великих наступальних операцій. Одна з них проводилася вже напередодні зими, коли болото і ліс вкрилися снігом. Мені запам'ятався настил, що веде до передової, по якому везли поранених. Деякі з них брели самі. Покритий з ранку снігом, до кінця дня настил став схожий на закривавлене полотно майже кілометрової довжини...

Крім Огірка, Лаптя, Роши-Круглої та інших згубних місць на Сучанському болоті був ще Острів смерті. Цей невеличкий клаптик землі перебував на німецькій стороні болота і був захоплений групою червоноармійців на чолі з молодшим командиром Порваткиним в перші дні наступу. Група Порваткина зуміла побудувати там таку важку оборону, що німці не могли її здолати. Але умови на цьому острові були важкі. Настил, що тягнувся туди по болоту, по обидва боки був добре видний німецьким автоматникам. Підхід до Острову смерті був можливий тільки вночі. Але і тоді німці обстрілювали його з мінометів, використовуючи дані денних пристрілок.

У Центральному архіві Міністерства оборони зберіглося бойове повідомлення, яке свідчить про силу ворожого обстрілу на Сучані: "Протягом дня 10 жовтня район оборони 1-го батальйону 107 СП піддався сильному артилерійському обстрілу, в результаті чого весь особовий склад батальйону вийшов з ладу, залишився один комбат зі зв'язківцем..."¹².

Очевидець цих трагічних подій зв'язківець 2-го дивізіону нашого полку Петро Іванович Желтов розповів на зустрічі в 1990 році деякі подробиці того страшного дня. Вранці, коли батальйон після залпу "катюші" пішов в наступ, вороги відкрили ураганний артилерійсько-мінометний вогонь. Батальйон, що наступав по болоту ліг на землю, але це не врятувало людей, позбавлених будь-якого укриття. Не було ніякої можливості винести убитих, надати допомогу пораненим, і вони гинули від втрати крові або чергового снаряду, що розірвався поряд. До того ж один з залпів "катюші" став фатальним для сміливців, що встигли на початку атаки майже впритул підібратися до траншей противника. Через дві години від батальйону залишилося дванадцять чоловік. Обстріл тривав, і до кінця дня вціліли тільки комбат та його зв'язківець та Желтов. В цей час до них намагалися прорватися вісім автоматників, надісланих з полку. Добралися тільки троє. Уцілілим комбату і бійцям довелося лежати наполовину в воді. До ворогів було не більше двохсот метрів. Варто було підняти голову або трохи піднятися, як лунала автоматна черга або летіли міни. Лише через три доби до них пробрався посильний з наказом відійти. Найважче цих днів, згадував Желтов, ні раніше, ні потім у нього не було - адже навіть "малу нужду" доводилося справляти тут же. У разі "великої" - замість унітазу використовували саперну лопатку, - щоб відкинути його вміст від себе...

¹² Центральний архів Міністерства оборони СРСР. Ф. 55 СД. Оп. 1. Д. 8. Л. 65 (Далі: ЦАМО СРСР).

Ворогам діставалося не менше. Про це говорять рядки з листа німецького солдата, написаного в ті дні:

"Мила Герта! Якби ти побачила, де ми воюємо з Карлом, ти зійшла б з розуму! Карлу відірвало руку, і йому, щасливчику, пощастило... Нам з Росії живими не вибратися"¹³. Лист виявилося пророчим - солдат навіть не встиг його відправити.

Полонений обер-єфрейтор 12-ї роти 28-го піхотного полку 8-ї легкої піхотної німецької дивізії свідчив:

"Вона (російська артилерія) нас просто засипає снарядами... Ми не знаходимо спасіння. У наших ротах залишилося по кілька чоловік..."¹⁴.

А ось що говорилося в бойовому донесенні штабу 55-ї дивізії від 29 листопада 1942 року: "28-й піхотний полк 8-ї легкої піхотної дивізії перед фронтом наступу 55-ї СД чинив запеклий опір. Вогнем станкових кулеметів з району дзотів продовжував обороняти колишній рубіж оборони, спираючись на сильні опорні пункти і розвинену систему інженерних загороджень. Протягом 28 листопада 1942 р. зазнав втрат тільки вбитими понад 300 солдатів і офіцерів"¹⁵.

Якщо врахувати поранених (а їх насправді завжди було в 3-5 разів більше), то від німецького полку: після цього бою мало що залишилося!

Для спостереження за болотом і виявлення цілей гітлерівці використовували двофюзеляжні літаки-розвідники, прозвані нами "рамами". Ці літаки часто висіли над нашим розташуванням, коригуючи вогонь своїх батареї. Ми намагалися збивати їх з гвинтівок, але безуспішно, оскільки "рама" мала гарний броньовий захист.

Особливості лісистій-болотистої місцевості ускладнювали дії не тільки артилеристів.

У серпні, перед одним з наступів, дивізію посилили танковою групою. Я був випадковим свідком того, як наш новий командир дивізії Герой Радянського Союзу полковник Заїнульєв, наставляючи танкістів, пообіцяв:

- Допоможете ротам просунутися на півкілометра - кожного представляю до Золотої Зірки!

На жаль, з трьох танків не повернувся жоден - гітлерівці підпалили їх пляшками з горючою сумішшю на лінії своїх перших дзотів.

У дні великих наступів нас підтримувала авіація. Найчастіше це були "ІЛІ" - літаки-штурмовики, які отримали у фашистів назву "чорна смерть". Але ліс і літакам заважав розвернутися на повну потужність.

Великі неприємності приносили ворогам "кукурудзники" - легкі двокрилі літаки. Як тільки наступала ніч, з усіх боків лунало їх мірне торохтіння, а потім на ворожому передньому краї і за ним гупали потужні вибухи бомб. І знову ліс ставав на заваді: траплялося, правда не часто, коли "кукурудзник", не розрахувавши, скидав бомбу на нашу передову.

¹³ ЦАМО СССР. Ф. 84. АП. Оп. 9291. С. Д. 29. Л. 249

¹⁴ ЦАМО СССР. Ф. 55. СД. Оп. 1. Д. 8. Л. 103

¹⁵ ЦАМО СССР. Ф. 55. СД. Оп. 1. Д. 8. Л. 146.

Була ще одна причина, через яку літо і зима 1942 року були дуже важкими для військ, не тільки на нашому, а й на всіх інших фронтах. Про цю причину, дуже добре сказав А.В. Горбатов в своїй книзі "Роки і війни" (тоді він командував дивізією): "В тій обстановці природно було, щоб командир дивізії сам вибирав об'єкти для приватних операцій, сам визначав сили загону і час для нападу з використанням раптовості. у таких випадках противник мав зазвичай втрати в два, три, а то і в чотири рази більше, ніж ми. Інша справа, коли тобі здалеку все розпишуть... із зазначенням години атаки, визначають сили (до того ж, які не відповідають ні задачі, ні твоїм можливостям). У цих випадках результат майже завжди був один: ми не мали успіху і несли втрати в два-три рази більші, ніж противник.

Особливо незрозумілими для мене були наполегливі накази - незважаючи на неуспіх, наступати повторно, до того ж з одного і того ж вихідного положення, в одному і тому ж напрямку кілька днів поспіль, наступати, не беручи до уваги, що противник уже посилив цю ділянку. Багато, багато разів в таких випадках обливалося моє серце кров'ю..."¹⁶.

Протягом майже трьохсот днів нашого перебування на Північно-Західному фронті роти і батальйони дивізії кидалися командуванням в наступ саме так, як пише А.В.Горбатов. Червоній Армії доводилося розплачуватися солдатською кров'ю за злочини Сталіна і Ворошилова, які знищили в 1937-1939 роках понад 40 тисяч чоловік вищого командного складу - відданих країні, досвідчених і високоосвічених командирів полків, дивізій, корпусів і армій.

На "задвірках" війни

Минали дні, вони були заповнені такою кількістю небезпек, болем, смертями, що я вже був не в змозі запам'ятовувати подробиці. Війна перестала для мене бути чимось незвичайним. Вона перетворилася на повсякденну справу, вірніше - в дуже важку і смертельно небезпечну, але обов'язкову роботу. Ділянка фронту, що проходила по сучанського болоту, за влучним висловом поета Євгена Матусовського перебувала на "задвірках" війни, а її "фасад" був в Сталінграді і інших "гарячих" точках гігантського фронту. Але нам від цього не було легше. В пам'ять назавжди врзалися ті згубні місця "рамушевського коридору", де ми багато місяців перебували в активній обороні або проводили наступ. Перед очима проходять події і бойові епізоди, що найбільше запам'яталися, образи моїх дорогих фронтових товаришів. Багато з них загинули смертю хоробрих у тих згубних лісах і болотах Північно-Західного фронту.

Артилерійський вогонь, на відміну від збройного, вимагав колективної праці розвідників, зв'язківців, обчислювачів і вогневиків. Особливість його була ще і в тому, що результати стрільби бачили або могли оцінити лише кілька людей, які перебувають на спостережному пункті. Дуже багато залежало від командира батареї або командира взводу управління, які проводили безпосередньо управління вогнем, від їхнього мистецтва в підготовці даних і майстерності

¹⁶ Горбатов А.В. "Годы и войны". М., 1989. С. 191-192.

стрільби. Однак вогонь батареї міг бути успішним лише тоді, коли солдати і сержанти, які забезпечували підготовку та початок вогню, виконували свої дії швидко і вміло.

Стрільба прямою наводкою на Північно-Західному фронті практично була неможлива. В основному проводилася стрільба з закритих позицій. Вогневі позиції наших гармат знаходилися в чотирьох - шести кілометрах від передової. У цьому складному ланцюгу управління вогнем діставалося всім, але найбільше - командирам батарей і взводів управління батарей, командирів дивізіону, начальнику розвідки, начальнику зв'язку дивізіону, розвідникам і зв'язківцям. Ці люди майже постійно перебували в зоні прямої видимості або чутності противника, так як розташовувалися в районі командних пунктів рот і батальйонів стрілецьких полків. При успішних діях їх нагороджували в першу чергу, і це було справедливо.

Через поспіх і труднощі стрільби в лісі бували і трагічні наслідки. Пам'ятаю, восени, при черговому наступі на Сучані, дивізії була додана артилерійська бригада 152-мм гармат-гаубиць. Штаб нашого дивізіону перебував тоді на острові Лапоть - недалеко від Огірка і Роши-Круглої. Поруч з нашим бліндажем розташовувалося кілька бліндажів штабних служб стрілецького полку, який ми підтримували. Перед наступом в нашому бліндажі розмістився один з командирів артбригади з радистом. Коли почалася артпідготовка, на Лапоть стали раптом падати важкі снаряди. Звуки пострілів доносилися з тилу. Ми здогадалися, що це снаряди артбригади, і сказали про це її представнику, але він заперечував. А снаряди продовжували рватися в нашому розташуванні. Прибіг схвилюваний начальник штабу стрілецького полку - в один з бліндажів, де було кілька піхотинців, потрапив снаряд, і всіх вбило. Він вимагав, щоб представник артбригади передав по рації наказ про припинення вогню всіма батареями артбригади. Обстріл Лаптя припинився. Ймовірно, артбригада, що підійшла не розібралася добре в обстановці і прийняла Лапоть за Рошу-Круглу, де засів противник.

Командиром нашого артилерійського полку був підполковник Петро Андрійович Любимов, а його заступником по політчастині майор Анатолій Францевич Циш. Обидва користувалися великим авторитетом серед особового складу. Штабом полку керував майор Іван Корнілович Одиноків, досвідчений і мужній офіцер. З його ім'ям пов'язаний початок успішних бойових дій нашого полку на Сучані.

Тоді, на початку літа, на нашій ділянці фронту з'явилася одна з есесівських дивізій "Мертва голова", яка відпочила на заході і посилена артилерією та танками.

...Ворожий натиск був несподіваним. На світанку туманного червневого дня піхотні підрозділи противника раптово просочилися через наші бойові порядки на флангах полку, який обороняв село Великі Дубовиці, і підняли стрілянину з автоматів, створюючи видимість оточення. Район Великих Дубовиць був обраний гітлерівцями не випадково - це був єдиний напрям, де противник міг застосувати

танки. За допомогою танків гітлерівці хотіли вийти в тили нашої дивізії, розгромити штаби стрілецьких полків і вогневі позиції артилеристів, а залишки стрілецьких підрозділів відтіснити в сучанське болото, оточити і знищити.

Використовуючи сум'яття і розгубленість на нашій передовій, 20 танків противника кинулися до Великих Дубовиців. Незважаючи на зростаючий опір наших стрілецьких підрозділів, до 12-ї години село було захоплено, ворожі танки і автоматники вийшли на його південну околицю. Однак на виїзді з Великих Дубовиців їх затримала невелика річечка, міст через яку в останній момент був зруйнований нашою артилерією.

Сама по собі річечка, вона називалася Чорний струмок, навряд чи могла стати серйозною перешкодою для танків, якби не круті, обривисті береги, що колись врятували мене і моїх товаришів при бомбардуванні. Частина гітлерівських солдатів кинулася ремонтувати міст, інші, перейшовши річку вброд, стали обкопуватися по її південному березі. Тим часом в село підходили все нові і нові ланцюги наступаючих. Сп'янілі успіхом перших годин бою, вороги розраховували швидко виправити міст і знову кинулися вперед. Гітлерівці відкрито і впевнено ходили по селу - наші батареї, що втратили зв'язок з взводами управління, які відступили, мовчали...

Але ось на околицю, де скупчилися танки і значна частина гітлерівських солдатів, раптово обрушився шквал артилерійського вогню. Потім він затих, щоб виникнути знову, тепер вже в самому селі. Вогонь був точним, і ворог ніс великі втрати. До вечора посилювався - по району Великих Дубовиць стала бити важка артилерія.

Гітлерівці так і не просунулися далі: як тільки, отямившись від артилерійського нальоту, вони починали працювати на мосту, артилерійський вогонь наростав, і солдати знову бігли сховатися в наспіх вириті біля мосту щілини. Частина ворожих танків була підбита, з кожною годиною все більше ставало убитих і поранених. Наступальний порив дивізії "Мертва голова" вичерпався, наступ захлинувся...

Положення врятував майор Одиноків. Коли під натиском фашистів бійці стрілецького полку залишили село, його спостережний пункт, розташований в болотистому лісі на схід від Великих Дубовиців, опинився в тилу противника. З високого дерева село відмінно проглядалося аж до Чорного струмка. Майор міг би відійти з усіма, щоб не потрапити в оточення, але не піддався паніці. З ним залишилися його помічник, капітан Кожевников, і два радиста з рацією.

Розуміючи, що при швидкому відході військ телефонний зв'язок батарей з комбатами порушився і вони, втративши управління, припинили стрілянину, Одиноків встановив радіозв'язок з вогневими позиціями дивізіонів і наказав відкрити загороджувальний вогонь по району моста на Чорному струмку і Великим Дубовицям. Одночасно він зв'язався з начальником артилерії дивізії і попросив його звернутися до командування 11-ї армії з проханням ввести в бій два полки далекобійних гармат з резерву армії. На щастя, вороги не виявили працюючу у них під носом радіостанцію.

Поступово інтенсивний вогонь наших гармат виснажив боєзапас батарей, і вони стали одна за одною замовкати. У той же час резервні артилерійські полки ще не були готові до відкриття вогню. І тоді Одиноків передав в перший дивізіон, який перебував найближче до автобатальйону, щоб туди послали офіцера на коні з наказом терміново підвезти снаряди. По дорозі офіцера, який нісся галопом, зупинив командуючий 11-ю армією, що виїхав в район бою, який спочатку прийняв вершника за відступаючого панікера. Розібравшись, командувач тут же зв'язався з автобатом і віддав необхідні накази.

Коли Одиноківу доповіли, що снаряди вже підвезені, вороги, підбадьорені затишшям в обстрілі, вже закінчували міст і ось-ось повинні були кинутися в атаку. Напруга горсточки людей, які розуміли, яка дорога кожна хвилина, було таким, що, почувши слова радиста і тут же віддавши наказ знову відкрити вогонь, майор Одиноків заплакав...

Вогонь наших батарей підтримали гарматний і гаубичний полки з резерву армії. Це командуючий, переконавшись на місці в серйозності обстановки, наказав їм прискорити відкриття вогню.

Напевно, я не знав би цих подробиць, якби їх не розповів мені свідок і учасник описуваних подій капітан Кожевников, який став пізніше начальником штабу нашого дивізіону.

Вночі група Одиноків вийшла непоміченою до штабу дивізії, прихопивши по дорозі німецького солдата. Командуючий, все ще знаходився в дивізії, дізнавшись від Одиноків про жорстокі втрати противника, що підтвердив і полонений, віддав наказ відбити Великі Дубовиці. Припущення, що деморалізовані невдачею наступу вороги не зможуть встояти, справдилося: після двох годин жорстокого ранкового бою гітлерівці залишили село...

Через кілька місяців, десь в жовтні, майор Одиноків відбув з дивізії з підвищенням на посаді - його призначили командиром артилерійської бригади. Незадовго перед цим він отримав заслужену нагороду - орден Червоного Прапора.

...З комбатів нашого дивізіону мені більше за інших запам'ятався командир гаубичної батареї лейтенант Віталій Дмитрович Бизов. Незадовго до війни він закінчив інститут. Після мобілізації був направлений на короткострокові артилерійські курси, а потім в нашу дивізію. Прекрасний артилерист, чарівна людина і разом з тим дуже сильний і сміливий, він був загальним улюбленцем. Спостережний пункт його батареї знаходився на Острові смерті, зовсім близько від дороги, що проходила через "рамушевський коридор". У дивізіоні знали: якщо гаубична батарея відкрила вогонь - значить Бизов почув шум моторів на дорозі. В його руках 122-міліметрові гаубиці були могутньою зброєю, якою він знищив багато живої сили і техніки противника. Командир дивізіону майор Новиков дуже цінував Бизова і не раз без злості лаяв його за те, що він під час обстрілу необережно поводить себе:

- Ти, дурня шматок, себе зовсім не бережеш!

- Хочете, щоб я фашистським мінам кланявся? - віджартовувався комбат.- Не хочу!

Доля довго щадила Бизова. Але в кінці літа, коли лейтенант повертався з вогневих позицій на свій СП, осколок ворожого снаряда влучив йому прямо в груди і вбив наповал...

Дві інші батареї дивізіону мали 76-міліметрові гармати. Через настільну траєкторію обстрілювати ними лісові зміцнення було важче. Була потрібна велика майстерність, щоб в умовах обмеженої видимості, іноді просто на слух вести обстріл передових позицій противника, його мінометних і артилерійських батарей. Як правило, командири батарей перебували разом з командирами стрілецьких батальйонів в самій гущі бою.

...Не легше, а можливо, навіть важче було командирам взводів управління батарей. Їх спостережні пункти розташовувалися в траншеях стрілецьких рот. Під час боїв на Сучані на лівому фланзі нашої оборони довгий час знаходився передовий спостережний пункт взводу управління, яким командував старший лейтенант Ігор Філіппов. Важко було уявити, що цьому завжди спокійному і дуже мужньому командирі виповнилося лише 19 років. По поведінці, по розумінню свого військового обов'язку він здавався значно старшими за свій вік. Скільки разів Філіппов разом з радистом і розвідником виповзав вперед за окопи своєї піхоти, щоб пристрелять ціль, невидиму з його СП! Це був воістину трудівник переднього краю! Поруч з його бліндажем завжди стояв готовий до негайної стрільби станковий кулемет, - Філіппов; відмінно володів ним, - і ротні кулеметники довіряли йому так само, як своєму командирі. Одного разу, коли Філіппов під час чергової вилазки вже закінчував пристрілювання, показалися солдати противника. Вони, мабуть, помітили трьох сміливців, що виповзли в нейтральну зону і вирішили захопити їх живими. Зо два десятки фашистів, притискаючись до землі, повзли з боку ворожої оборони. Вчасно їх побачивши, Філіппов тут же послав по рації команду на батарею і точним вогнем розсіяв гітлерівців, які залишили в паніці кілька убитих і поранених. Сам же він і його червоноармійці, що супроводжували, благополучно повернулися на спостережний пункт.

Загинув Філіппов під час одного з найважчих боїв на Сучані. Це сталося 21 вересня 1942 року, коли фашисти зробили ретельно підготовлену наступальну операцію проти нашої дивізії. Останнім Філіппова бачив командир відділення зв'язку сержант Трошкин, який прибіг на спостережний пункт, щоб виправити зв'язок. Філіппов, за його словами, разом з кількома бійцями стрілецької роти брав участь у відбитті ворожої атаки, стріляючи з кулемета "до останньої можливості".

...Начальник зв'язку дивізіону двадцятитрирічний лейтенант Трегубов, який прибув в 55-ю дивізію разом з поповненням, забезпечував підрозділи зв'язком в найважчі моменти. Під будь-яким обстрілом Трегубов виходив на прокладені по болотах телефонні лінії і разом з бійцями шукав і виправляв пошкодження. Йому щастило все літо.

Був він десь з Волги, любив розповідати про свою сім'ю, листів отримував більше всіх. Коли в жовтні нас перший раз відвели з болота Сучан на відпочинок,

всі вважали, що дивізія туди вже більше не повернеться. Один Трегубов несподівано кинув:

- А мені чомусь здається, що я так і залишуся на Сучані.

Пророцтво його збулося... Через тиждень або півтора нас знову повернули на старі місця. Трегубов, отримавши завдання, як завжди, пішов попереду зв'язківців. Назад в штаб дивізіону його принесли мертвим.

...Пізньої осені сорок другого, коли перші морози скували землю і сніг припорошив сучанське болото, в наш бліндаж-землянку штабу дивізіону, що розташувалася в районі вогневих позицій, увійшла дівчина в шинелі, з сумкою на боці, на якій був червоний хрест.

Новиков і Саксин сиділи за столиком, а я і ще два червоноармійця лежали на нарах. Новиков, очевидно, знав медсестру раніше. Він відразу поступився їй своїм місцем і подбав, щоб приготували окріп - погрітися чаєм. Дівчина поверталася з батареиною СП, де робила перев'язку пораненому три дні тому розвіднику, який не захотів йти в санбат. Таня, так звали дівчину, була простою, трималася невимушено. Мерехтливе світло каганця не дало мені можливості відразу розглянути риси її обличчя. Поки зігрівалася вода в казанку, Новиков попросив Таню заспівати. Вона відразу ж погодилася. Звідкись з'явилася і гітара. Тоді я вперше почув слова, які бентежили душу:

"Бьется в тесной печурке огонь,
На поленьях смола, как слеза...
И поет мне в землянке гармонь
Про улыбку твою и глаза..."

Голос у Тані був тихий, але дуже чистий, ніжний і проникливий. Він забрав мої думки з засніженого болота Сучан в незвичайний світ тієї далекої любові, яку оспівувала пісня. І наша землянка, де в грубці тлів вогник, а кругом вирувала заметіль, що піднялася до ночі, здалася мені не такою вже холодною і незатишною.

Пізніше я ближче познайомився з комсомолкою Танею Волковою. Це була красива і відважна дівчина. Їй не треба було говорити - йди перев'яжи пораненого. Вона сама рвалася туди, де що-небудь траплялося. Здавалося, що ні артилерійський обстріл, ні свистячі кулі їй не лякали.

У боях на болоті Сучан Таня познайомилася з політруком однієї з батарей Миколою Охрименко - молодим лейтенантом, якого всі любили і поважали за мужність і увагу до солдатів. У січні 1943 року наказом по полку було оголошено, що вони вступили в шлюб.

Велика любов завжди піднімає. Ми чули про Таню тільки хороше і зраділи за неї. Тому наказ був прийнятий усіма схвально. Значить, війна - справжньому кохання не перешкода!

Коли в квітні 1943 року дивізію зняли з Північно-Західного фронту, в перший же день довелося пройти кілометрів тридцять. До кінця дня всі

втомилися. Таня залізла на причіп, де везли боєприпаси. Очевидно, один із снарядів був покладений в причіп через недогляд уже підготовленим до стрільби, зі знятим ковпачком. Можливо, на вибоїні була зачеплена бойова головка або снаряд стукнувся нею об стінку ящика... Раптово вибухи потрясли повітря. Причіп разом з Танею відірвало від автомашини і відкинуло в сторону. У Миколи Охрименко відібрали пістолет: все сталося на його очах, і він хотів тільки одного - застрелитися. Могили Тані копати не довелося. Від неї після вибуху нічого не залишилося. Тільки пісні. Одна з них, почута на Сучані, і зараз викликає щемливе почуття в моїй душі...

Не всі витримали випробування на болоті Сучан. Мій командир взводу лейтенант Спесин в ті нестерпно важкі дні зовсім опустився. Обличчя від бруду обросло коростою - боявся сходити в тил помитися в лазні. Терпів будь-які приниження, аби зайвий раз не з'явитися на передовій. Нарешті у командира дивізіону, мабуть, увірвався терпець і він направив Спесина в штаб полку, коли там знадобився офіцер для направлення на якісь курси.

Через тиждень наш командир дивізіону Новиков викликав мене до себе:

- Старший сержант! Вам присвоїли звання молодшого лейтенанта. Тепер будете командиром взводу замість Спесина!

Я оторопіло мовчав. Наказ про призначення командиром взводу був для мене повною несподіванкою і дуже спантеличив. Не тому, що я міг не впоратися з новими обов'язками - бої на болоті Сучан краще будь-якої військової школи підготували мене до цього. Та й Спесин, самоусунувшись від управління взводом, вже фактично передав мені свої обов'язки. Вибравши після закінчення школи інститут замість військового училища, я і тут, на Сучані, швидше за інерцією, залишався вірним своїм намірам. Згадуючи зараз про це, мимоволі думаю: як оптимістична, як сильна своїми мріями молодість! Йшла жорстока війна, і кінця її не було видно. Кожен день і годину несли смерть і каліцтва, але навіть студена вода сучанського болота не могла погасити мою мрію про навчання в інституті!

Здивований моїм мовчанням і, очевидно, бажаючи підбадьорити, Новиков став переконувати мене:

- Ви ж кадровий молодший командир. Придбали бойовий досвід. З сержантів один з перших в полку отримуєте офіцерське звання. Можете пишатися цим! - І, перейшовши на "ти", даючи зрозуміти, що розмову закінчено, додав: - Крокуй далі, старший сержант! Твій шлях тільки починається!

Так командир дивізіону розпорядився моєю долею. І все ж я довго зберігав свою червоноармійську книжку. Думалося: якщо раниць, покажу її в госпіталі і поверну звання старшого сержанта...

Мої обов'язки після нового призначення практично не змінилися. Велику частину часу я як і раніше проводив в штабі дивізіону, який, як правило, розташовувався в двох-трьох кілометрах від переднього краю, приблизно посередині між спостережними пунктами і вогневими позиціями батарей. Кулі сюди долітали не часто, хіба що шалені, зате німецькі снаряди і міни дошкуляли ґрунтовно.

Однак і шалена куля може вбити. Якось в один з погожих днів ми вийшли з бліндажа і зупинилися, щось обговорюючи. Раптом сержант Заяць, що стояв серед нас, безмовно впав на землю: звідкись прилетіла шалена куля пробила йому голову.

Незабаром після свого призначення я мало не накоїв біди, і тільки завдяки щасливому випадку все обійшлося благополучно. Наш СП дивізіону разом зі штабом стрілецького полку знаходився на Огірку - невеликому довгастому лісовому островку. Попереду, приблизно метрах в шестистах була Роща-Кругла - такий же острівець, але зайнятий противником. З ранку до штабу полку стали підходити червоноармійці для отримання нагород. Потім з штабного бліндажа вийшов командир полку, вишикував їх і став вручати ордени і медалі. У шерензі стояло чоловік п'ятнадцять. Ще вчора командир дивізіону сказав мені, що треба провести пристрілювання по центру передньої частини Рощі-Круглої. СП розташовувався на високій ялині, що росла біля штабного бліндажа. Я заліз туди і, попередньо підрахувавши кутомір і приціл по заданому реперу, передав зв'язківцеві команду: "Першій гарматі, осколковим, заряд повний, приціл... кутомір... один снаряд, вогонь!" Снаряд свиснув зовсім близько від мене і розірвався метрах в двохстах попереду шеренги нагороджених...

- Хто стріляє?! - пролунав окрик командира полку, стривоженого розривом явно "свого" снаряда. Я промовчав. Швидко опустившись вниз, зателефонував на батарею і запитав, який заряд був використаний. Мені відповіли, що "неповний". У нас в той час були "повні" і "неповні" заряди, останні летіли на півкілометра ближче. Я дав команду використовувати повний заряд, а заряджаючий помилився. На своє щастя, в цей раз я вів стрілянину не шрапнеллю, а осколковим снарядом. І хоч все обійшлося і нагороджені благополучно розійшлися, схвилюваний тим, що трапилося, я не став продовжувати пристрілювання.

А тим часом в моєму Іванові життя йшло за своїми суворими законами і, траплялося, раптово наносило відчутні удари. Якось прийшов лист від батька:

"...Сьогодні був у Чебаєвських і бачив у них твій лист. А Таня вийшла заміж... Студенти Івановського енергоінституту, де вона вчилася, виїжджали в колгосп, і Таня познайомилася там з викладачем, керівником поїздки. Вона поїхала з ним до Москви, не сказавши батькам ні того, що виходить заміж, ні того, що їде від них..."

З Танею Чебаєвською ми разом вчилися в школі. Вона прекрасно вчилася, хоча до занять майже не готувалася, домашні завдання виконувала на перервах. Останнє мене особливо вражало і підкоряло. Я теж був відмінником, але витрачав на заняття весь позашкільний час. На мене Таня не звертала уваги. Втім, її ставлення до мене краще проілюструвати її ж віршами:

"В десятых классах водятся
различные создания,
но лишь немногие из них
достойны описанья!

Вот Малиновский, например,-

краса и гордость наша,-
всегда прилежен, скромн, тих
и слушает папашу.

С ним рядом - верный Москвичев,
сонливый, словно филин,
а в голове - вагон ума
и два вагона пыли.

А сзади - Вова Шерстунов..."

Таня виділялася не тільки блискучими здібностями. Це була красива, висока, струнка дівчина. Її живе, рухливе обличчя прикрашали великі ясно-сірі очі, трохи пухкі повні губи і високий лоб. Світле волосся падало до плечей. З хлопчиками вона трималася вільно, а якщо її кривдили - могла дати здачі. Перед відходом в армію я підмовив свого шкільного товариша Васю Москвичева, якого теж призвали, зайти до Тані попрощатися. Ми були у неї хвилини три і відчували себе дуже скуто. На прощання вона сказала: "Пишіть". Цього було досить, щоб я протягом першого року служби регулярно раз на місяць посилав їй листа з короткою розповіддю про свої армійські справи. Відповідей не було. Потім став писати рідше. Але юнацьке захоплення не згасло. Коли почалася війна, і я потрапив на фронт, відразу ж послав їй поштову листівку. Не сподіваючись на відповідь, написав всього лише кілька фраз:

"Доброго дня, Таня!

Тобі, напевно, пишуть з усіх фронтів. Пропоную тобі ще одного кореспондента з Північного фронту. Борис".

Днів через десять я тримав в руках лист, на якому почерком Тані була написана моя адреса, прізвище та ім'я! З яким хвилюванням я читав і перечитував відверті і теплі слова цього листа!

"Доброго дня, Боря! Я дуже рада вісточці від тебе. Я і раніше отримувала твої листи, мене вони дуже радували. Але ти не знаєш, яка я погана..."

Далі Таня описувала, як вона разом зі студентами їздила на заготівлю дров, як змінилося Іваново за минулий місяць війни і що їй відомо про наших однокашників. Я не міг зрозуміти, чому Таня вважає себе поганою і не надав цьому значення. Навпаки, лист окрилив мене, і я два дні писав відповідь, намагаючись скласти її цікавіше...

Але більше від Тані вісточок не було. А я, ще на щось сподіваючись, час від часу посилав листи...

На початку липня прийшла тривожна звістка про брата. Під час занять танк, в якому він перебував, з вини водія впав з моста в річку. Батькам Льова написав: "Нічого страшного не сталося, та й не могло статися - адже я не там, де Борис... Отримав удар люком по голові - на потилиці подряпина. Ударився обличчям - розбив ніс, здер шкіру на перенісці. Під лівим оком на щоці буде шрам. Наклали скобки... Ось бачите, як все легко обійшлося!"

Мені брат про свою біду не написав. Не хотів, видно, турбувати, вважаючи, що у мене і так не легко.

А йому і без фронту дісталось! Та й фронт для Льови, напевно, теж не за горами:

...За півроку, проведених на Сучані, бійці і командири дивізії змінилися. Незважаючи на те, що великих бойових успіхів ще не було, дивізія ставала грізною силою, звикаючи діяти як єдиний, чітко налагоджений механізм. Дуже велику роботу проводили з нами політпрацівники дивізії. Заступником по політичній частині нашого дивізіону під час боїв на Сучані був капітан Касим Абдурхоевич Абайханов, що пізніше став парторгом полку. Ми регулярно отримували газети, в дивізіоні проводилися комсомольські та партійні збори; в вільну хвилину гаряче обговорювали події, що відбувалися на наших фронтах і у союзників.

А фронтові події не радували під Харковом наші наступаючі війська потрапили в оточення і зазнали великих втрат; упав героїчний Севастополь, і весь Крим опинився під п'ятою окупантів; користуючись відсутністю другого фронту, фашистські війська в липні кинулися до Волги і Кавказу; захоплений Донбас, наші війська відійшли за річку Дон... Зведення Радінформбюро знову, як у 1941 році, стали одне за одним тривожніше.

В кінці липня, коли німці кинулися до Сталінграда, до нас в штабний бліндаж прийшов Абайханов і зачитав наказ Верховного Головнокомандувача номер 227, що назавжди залишився в пам'яті фронтовиків. І відразу труднощі нашого "сучанського" життя, мої турботи про рідних, повідомлення про заміжжя Тані - все відійшло назад перед цими відвертими, тривожними і жорстокими словами сталінського наказу: "...Пора закінчувати відступ... Треба наполегливо, до останньої краплі крові захищати кожен позицію, кожен метр радянської території, чіплятися за кожен клапчик радянської землі і відстоювати його до останньої можливості... Відступати далі - отже загубити себе і разом з тим нашу Батьківщину... Ні кроку назад без наказу вищого командування!

..Кожен командир, червоноармієць і політпрацівник повинні зрозуміти, що наші засоби не безмежні. Територія Радянської держави - це не пустеля, а люди - робітники, селяни, інтелігенція, наші батьки, матері, дружини, брати, діти... Після втрати України, Білорусії, Прибалтики, Донбасу та інших областей у нас стало набагато менше території, тобто, стало набагато менше людей, хліба, металу, заводів, фабрик. Ми втратили більше 70 мільйонів населення, більше 800 мільйонів пудів хліба на рік і більше - 10 мільйонів тон металу на рік.

У нас немає вже тепер переваги ні в людських резервах, ні в запасах хліба. Відступати далі - отже загубити себе і загубити водночас нашу Батьківщину..."¹⁷

Наказ цей запам'ятався мені як поворотний пункт у війні: наступ німців під Сталінградом було зупинено! День за днем ми продовжували напружено стежити за зведеннями. Сталінград не здавався! Напруга боїв стала граничною, мужність захисників міста - небувалою. Це був героїчний приклад виконання незвичайного наказу, і він зіграв велику роль!

¹⁷ Військово-історичний журнал. 1988. № 8. С. 73-75

"Довгожителі" переднього краю

Кажуть, що випадок малоюмовірний, але щедрий. На війні одним, правда, не багатьом, він дарував життя, в той час як кругом калічило і вбивало. Для інших не скупився на поранення і смерті там, де не було великої небезпеки. Третіх, пропустивши через всі кола фронтового пекла, позбавляв життя, коли, здавалося, все вже було позаду.

...Багато разів міг загинути на Сучані, але не був навіть поранений мій друг, сержант-радист Саша Іпполітов. Влітку він неодноразово супроводжував Філіппова, коли той робив вилазки для пристрілки. Напередодні бою, в якому загинув Філіппов, Іпполітов перебував на спостережному пункті дивізіону. Разом з ним був заступник командира шостої батареї старший лейтенант Талидан, який тимчасово виконував обов'язки командира дивізіону. Увечері, 20 вересня, в бліндаж до Талидана і Іпполітова прийшов Філіппов. Два зв'язківця по черзі чергували біля телефонного апарату. Іпполітов, як зазвичай, перевіряв на ніч радіозв'язок. Рація працювала відмінно. На передовій стояла мертва тиша. Непомітно тема розмови змінилася. Замість обговорення подій на передовій почалися розповіді про довоєнне життя, про особисте. Саша з подивом дізнався, що Філіппов - його ровесник, вони обидва закінчили перед війною середню школу. Розмовляли всю ніч. Коли перед світанком Філіппов пішов на свій спостережний пункт, Іпполітов проводив його і знову повернувся в бліндаж. Уже засинаючи, він подумав, що на передовій незвично тихо.

У цей момент зовсім поруч з бліндажем розірвався важкий снаряд, слідом за цим почулося наростаюче виття і гуркіт. Через якісь миті звуки злилися в загальний гул, який не давав можливості чути один одного і розмовляти по телефону. З щілин в накаті заструменів пісок; від струсів повітря згасло полум'я каганця. Не чекаючи команди, Іпполітов включив рацію і почув у навушниках голос сержанта Асоби́на - штаб дивізіону вимагав доповісти обстановку.

Доки Талидан безуспішно намагався зв'язатися по телефону з Філіпповим, щоб дізнатися, що відбувається на лівому фланзі, Іпполітов вискочив з бліндажа, сподіваючись побачити когось із стрільців. За кілька кроків від себе він помітив ворожого автоматника. Між деревами майнуло ще кілька зеленувато-сірих постатей. Іпполітов вистрілив з карабіна в фашиста, який відразу впав, і кинувся в бліндаж. Дізнавшись від Іпполітова, що поруч з бліндажем гітлерівці, Талидан наказав батареї провести вогневий наліт по району спостережного пункту. Через лічені секунди, що здалися всім вічністю, навколо них загуркотіли розриви тепер уже своїх снарядів. Трохи згодом до них додалися майже одночасні розриви багатьох мін від залпу, випущеного "катюшею". Після того як розриви замовкли, зв'язківець сержант Роман Дроздов, який вискочив з бліндажа подивитися, що відбувається, крикнув, що сильна автоматна стрілянина йде вже у другій лінії наших траншей. Талидан дав наказ відходити. У таких випадках радисти зазвичай йдуть останніми: потрібен час для згортання рації.

Коли Іпполітов виліз з укриття, він побачив нагромадження збитих снарядами дерев. Талидана та інших вже не було видно. Він вирішив повзти по

вузькій, неглибокій траншеї, яка вела на правий фланг. Через кілька десятків метрів закріплена на спині рація зачепилася за стовбур збитої снарядом тонкої берези. Намагаючись звільнитися, Іпполітов підвівся на коліна. Близький вибух німецької ручної гранати уклав його на дно траншеї. Осколки посікли гілки та стовбур берези, і рація звільнилася. Щоб подивитися, чи немає пошкоджень рація, сержант спробував сісти. Але як тільки висунув голову над бруствером, в ту ж секунду його оглушила автоматна черга, очі засипало піском. Напружуючи всі сили, він швидко-швидко поповз по траншеї, потім неприродно великим стрибком вискочив з укриття і кинувся до запасної траншеї.

Іпполітов не запам'ятав, скільки разів падав на землю, скільки разів по ньому стріляли. Добігти до своїх - це було головним! Нарешті, коли сили закінчувалися, він побачив траншею і звалився в неї...

Тут знаходилися артилеристи і піхотинці, серед них були і командири. Один з них, вусатий, кремезний, з орденом Червоного Прапора на грудях, виділявся спокоєм і розпорядливістю. Потім Саша дізнався, що це був капітан Віталій Михайлович Саричев, командир полкової батареї. Як тільки Іпполітов відновив радіозв'язок, Саричев негайно дав команду відкрити артилерійський вогонь. Фашистська піхота була притиснута до землі - її просування припинилося.

Увечері Саші наказали з'явитися в штаб дивізіону. Не пройшов він і ста метрів, як раптом автоматна черга прострочила поверхню болота. Поруч з його ногами ворожі кулі здибили фонтанчики води. Довелося пересуватися повзучи. Просочена водою і брудом шинель стала незвично важкою. Рація, карабін і речовий мішок заважали руху. Вереснева болотна вода була крижаною, але з нього лився рясний піт. Німецька "зозуля" довго не хотіла втратити здобич, що з'явилася. Тільки через три години, вже перед самим заходом сонця, дістався Саша Іпполітов до штабу дивізіону. Цей день з його численними небезпеками, тривогами і неймовірним напруженням запам'ятався дев'ятнадцятирічному сержанту на все життя.

...Після загибелі Манушкина начальником розвідки дивізіону став лейтенант Микола Тимофійович Мартинов. Микола був найстаршим серед нас. Мобілізований в перші дні війни, до цього він працював ткацьким майстром, мав семикласну освіту. Незадовго до війни одружився. Людина виняткової хоробрості, витримки і залізного здоров'я, Мартинов немов народився для посади начальника розвідки. Буваючи в найнебезпечніших місцях сучанського болота, він кожен день багаторазово ризикував життям і тим не менш жодного разу не був поранений. Виручали холонокровність, природна кмітливість, спостережливість, швидка реакція на зміни в обстановці і... солдатське щастя. З легкими пораненнями Мартинов взагалі не вважав за потрібне звертатися до санбату і залишався на передовій. Пам'ятаю, що вже пізніше, в Білорусії, у Миколи осколком зрізало шкіру на животі, була зачеплена і м'язова тканина. Тільки через кілька днів командир дивізіону зумів змусити його піти у санбат, де зробили хорошу перев'язку і підлікували рану, що загноїлася.

Там же, в Білорусії, коли ми стояли на відпочинку, боєць під час навчання випадково висмикнув кільце у гранати-"лимонки" і, злякавшись, відкинув її майже під ноги Мартинову. Микола тоді дивом уцілів, пах і низ живота всіяло дрібними осколками. У медсанбаті він попросив, щоб осколки витягували без наркозу. І стерпів, не промовив ні звуку, здивувавши всіх величезною витримкою. До речі сказати, зовні Микола Тимофійович не виділявся чимось особливим - невисокий, худорлявий, з відкритим поглядом сірих очей під білими бровами і чубом світлого волосся на голові. Хіба що виглядав дивно молодод - ніхто не вірив, що йому двадцять вісім років.

Чудовою якістю Миколи була душевна доброта. Він завжди прагнув допомогти слабшому, причому безоплатно, від душевної щедрості. Не один раз ця людина з ризиком для життя допомагала і мені, вдаючи, що це йому нічого не варто, просто все так і має бути.

Командир дивізіону капітан Олександр Данилович Новиков в Мартинові душі не відчував. Мені ж Микола Мартинов здавався взагалі незбагненною людиною, і я, швидко здружившись з ним, намагався у всьому брати з нього приклад.

Під стать Миколі були його розвідники. Запам'ятався мені татарин Олександр Алаликін. Все літо він просидів на спостережних пунктах разом з Мартиновим в якихось сотнях метрів від німецького переднього краю. Поруч з ними вбивало і ранило людей - розвідники виходили з ладу один за іншим, а Олександр відбувався лише дірками в шинелі, чоботях та в пілотці. І тепер він згадується мені: невисокого зросту, широкоплечий, з вилицюватим відкритим обличчям і добрим поглядом чорних очей. Скромний і мовчазний він був до крайності. Якось по дорозі з СП на вогневі позиції Алаликін натрапив на гітлерівця, який відстав від групи розвідників і взяв його в полон. У дивізіоні дізналися про це лише тоді, коли повідомили зі штабу полку, куди він відвів полоненого.

Треба сказати, що розвідники не завжди мали можливість дочекатися своїх нагород. Найчастіше нагороди знаходили їх в госпіталі, або про них говорилося в похоронній. До кінця боїв на Північно-Західному фронті медаль "За відвагу" по праву прикрасила груди Олександра Алаликіна, що залишився живим і неушкодженим.

...Пізньої осені майора Новикова перевели в інший дивізіон. На нове місце він взяв Мартинова і мене. Начальником зв'язку в новому дивізіоні був лейтенант Геннадій Михайлович Беляєв. Так ми опинилися разом: Мартинов, Беляєв і я. На війні дружба залежить не тільки від тебе і твоїх товаришів: поранення і смерті, службові переміщення можуть обірвати її в будь-який момент. Але нам пощастило: майже півтора року йшли ми однією бойовою дорогою, підтримуючи один одного і допомагаючи.

Беляєв був моїм ровесником, але мав уже багатий життєвий досвід. У дитинстві він рано втратив батьків і, як кажуть, дізнався, скільки коштує фунт лиха. До війни працював учителем у сільській школі. На час нашого знайомства

Беляєв був уже комуністом, секретарем партійної організації дивізіону. Він перший заговорив зі мною про вступ до партії перед тим, як нас зняли з Північно-Західного фронту. Головною рисою його характеру було винятково розвинене почуття обов'язку, прагнення віддати всього себе справі, в правоті якої був переконаний, не розраховуючи на будь-які привілеї та нагороди. Пишу і як ніби бачу його прямий і суворий погляд, міцно стиснутий вольовий рот. Але варто було Гені посміхнутися, як суворість відразу зникала. Його поведінка і розпорядження, що віддаються червоноармійцям, диктувалися гранично простою логікою: "Ми отримали наказ і повинні його виконати. При цьому ні себе, ні вас "жаліти" я не маю права". З приходом Беляєва взвод зв'язку став зразковим в дивізіоні.

Особливо діставалося начальнику зв'язку в дні наступів, коли доводилося постійно виходити на лінію зв'язку, під обстріл. У перші ж дні появи на Сучані (Геннадій прибув в полк 1 липня 1942 року, на два місяці пізніше, ніж я) тільки випадковість врятувала йому життя. Тоді зв'язківці-телефоністи його взводу у вільний від чергування час наспіх побудували під великою ялиною бліндаж. Вірніше, просто курінь. Вранці 3 липня противник почав сильний артилерійський обстріл з 155-мм гармат. Зв'язок з СП і батареями перервався. Радія чомусь вийшла з ладу, і Беляєва з куреня покликали до радистів, які перебували в окремому бліндажі, метрах в двадцяти. Гена ще не дійшов до радистів, як його оглушило вибухом снаряда, що потрапив прямо в дерево, під яким знаходився курінь. Вибухова хвиля розкидала курінь в сторони, осколками снаряда вбило двох бійців, п'ятьом були нанесені тяжкі поранення. Коли вражений і приголомшений гучним вибухом і свистом осколків він схопився з землі, куди його відкинуло вибухом, то на місці куреня побачив лише розкидані понівечені тіла товаришів.

Серце гучним молотом стукало в грудях, але Гена цього не помічав. Перед ним корчилися в муках бійці, що вмирили, на яких він так сподівався. У вухах стояли їх крики і стогони, ніздрі втягували просочене їдким запахом вибуху повітря. Тільки що він дивом уцілів, але цілком можливо, що обстріл повториться і прийде його черга. А ще треба допомогти пораненим...

Підбігши до місця вибуху, Беляєв якусь мить в розпачі дивився на нерухомі покалічені тіла, на тяжкопоранених, що безпорадно розпласталися, на повзучих по землі бійців. Спочатку він кинувся до тих, нерухомих, він не міг повірити в смерть довірених йому людей... Геннадій запам'ятав на все життя ці короткі хвилини і ті нескінченно довгі години, коли разом з бійцями-радистами, що залишилися в живих, він зробив перев'язки і наклав джгути тяжкопораненим червоноармійцям, а потім тягли їх до медпункту полку, а вони стогнали і втрачали від болю свідомість...

Я нічого не придумав, описуючи стан Беляєва. Знаю по собі, що так воно і було! Не всі зараз уявляють, що стоїть за скупими рядками зі словами: "поранило", "вбило"... Тому і захотілося хоч раз показати це. Постав себе на місце Беляєва, читач!

Жорстокий урок не пройшов даремно: скоро зв'язківці навчилися будувати міцні укриття. Але більшу частину часу їм доводилося разом зі своїм командиром проводити "на лінії", ховаючись від обстрілу за купину, дерево або використовуючи для цього свіжу воронку. Не знаю, як вдалося Гені вціліти.

Коли Геннадія обрали секретарем партбюро дивізіону, йому йшов двадцять перший рік. Ні теоретичної підготовки, ні досвіду роботи він не мав. Добре, що трохи знав комсомольську роботу - вступив до комсомолу в 1935 році і весь час брав активну участь в комсомольському житті. Тут, на Сучані, йому допомагали, головним чином, особистий приклад старших і те, що кістяк партійної організації складали в основному старі досвідчені комуністи: зв'язківець Сергій Васильович Архипов - комуніст ленінського призову, робочий з Наро-Фомінську; начальник штабу дивізіону капітан Андреев, колишній працівник Харківського тракторного заводу (загинув на Сучані в грудні 1942 року) та інші. Беляєв працював, керуючись їхніми порадами і настановами. Головним завданням для себе і своїх бойових товаришів він вважав чесне виконання військового обов'язку.

Партійна організація полку приділяла дуже велику увагу зростанню її рядів за рахунок передових бійців і командирів. До кінця нашого перебування на Сучані в управлінні 2-го дивізіону три чверті складу були комуністами, а у взводі Беляєва з тридцяти трьох осіб комуністами стали тридцять два. Взвод зв'язку так і називали взводом комуністів.

Пригадую Беляєва, Філіппова, Іпполітова, Таню Волкову і думаю: якими ж дорослими були ці зовсім молоді люди на війні! А головне, що вони самі вважали себе такими і не просили і не думали ні про які знижки на молодість. Коли ж приходив досвід - все ставало по плечу!

Бійці і командири, які відзначилися в боях на Сучані, за мужність і відвагу отримали ордени і медалі. Нагород було не так вже й багато, і вони не були щедрими. Беляєва нагородили орденом Червоної Зірки, Мартинова - медаллю "За відвагу", мене - медаллю "За бойові заслуги". Ця перша в моєму житті медаль і знак ветерана Північно-Західного фронту, отриманий багато років по тому, - пам'ять про важкі бої, про тих, хто назавжди залишився на Сучані. Хочеться навести тут слова поета Матусовського, на собі пізнав, яким був Північно-Західний фронт:

"...Мы, встав здесь однажды, не двигались вспять,
Решив не сдаваться на милость.
Наверно, поэтому нас убивать
По несколько раз приходилось..."¹⁸

Мимоволі думаю зараз, коли пишу ці рядки: бути пораненим на безлюдній, де майже не було боїв, ділянці фронту на березі Волги в 1941 році і залишитися

¹⁸ Матусовський М. На Північно-Західному фронті. М., 1975, Т. 1. С. 407.

живим, без єдиної подряпини, на Сучані, який забрав стільки життів - чи це не парадокс війни!

Нашу 55-ю дивізію з часів боїв на Сучані жартома стали називати то "непромокаючою", то "болотною". І, можливо, не випадково ми потім потрапили на Прип'ятські, а пізніше - на Пінські болота. Тут дивізія отримала назву Мозирської, була нагороджена орденом Червоного Прапора, а наш арtpолк - орденом Суворова III ступеня. Але впевнений: ці успіхи закладалися в боях на болоті Сучан!

... У грудні 1942 року нас перекинули з правого на лівий край "рамушевського коридору". Лісу, до якого ми вже так звикли, тут не було. Тільки снігові поля і рідкі кущики. А як же будувати бліндажі? Перші ночі, коли дивізія ще тільки зосереджувалася на новому місці, спали просто на снігу, підстеливши під себе гілки або випадково вцілілу плащ-палатку. На такому "ліжку" я не міг проспати всю ніч безпробудно, як це виходило у Мартинова. А він, прокинувшись вранці, прямо на снігу, не встаючи, на подив усім нам, заспівував що-небудь веселе. Пісень ця добра і весела людина знала безліч, і одна була краща за іншу - співучі, мелодійні, веселі і сумні, вони пестили слух і заспокоювали душу. Але мені було не до пісень. За ніч я схоплювався п'ять-шість разів і, човгаючи себе по заляканим бокам руками, носився, як очманілий, намагаючись відігрітися.

Правда, Мартинов спав у шубі, а я в шинелі, так як офіцером став недавно.

Наближався Новий - 1943-й рік. Вибравши момент, я послав вісточку додому:

"Вітаю з Новим роком! Бажаю в ньому всього хорошого, а головне - здоров'я! Живу зараз в наметі. Мама, напевно, буде тепер турбуватися, що холодно мені. Ні, мама, солдату, мабуть, і на Північному полюсі буде жарко! До того ж, і одягнений я прекрасно. Чи довго буду тут - не знаю. Найвірогідніше, що скоро знову буду на фронті. Треба німців знищувати, життя налагоджувати..."

Під Новий рік наша дивізія зайняла оборону. Ми розжилися бліндажиком. Привезли кіньми колоди здалеку, за багато кілометрів. Потім вночі на руках підтягали до місця, де намічався штаб дивізіону. Бліндажик був низенький, але затишний. З'явилася у нас і маленька ялинка без жодних прикрас, але зате зелена і пухнаста.

Ніч під перше січня 1943 року була тиха і зоряна, з міцним морозом. Ворожа передова замовкла. Гітлерівці, напевно, поховалися в свої бліндажі, залишивши вартових, що напнувши на ноги величезні солом'яні личаки - ми їх часто знаходили у ворожих окопах.

А у нас - відмінний новорічний настрій! І не тільки через отримані нагороди. Хоча наш фронт не мав успіхів, але вже відчувалося, що після розгрому німецьких військ під Сталінградом не за горами час, коли і ми почнемо оточувати і бити фашистів!

О дванадцятій годині ночі на нашій передовій застрочили автомати, полетіли в небо ракети. Вся передова, не змовляючись, як би заявляла фашистським воякам: "Ну, тримайтеся, наближається час розплати з вами! Буде вам ще не один Сталінград! Розпочатий мимовільний новорічний феєрверк завершили "катюші". "Заграли" десь зовсім близько, вони випустили в чорне нічне небо оранжево-вогненні стріли, розкреслив його яскравими смугами. Ракети пронеслися над нами. На ворожому передньому краї загуркотіли вибухи. Німецька оборона мовчала.

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО
З вечірнього повідомлення 30 грудня 1942 року
ПІДСУМКИ 6-ТИЖНЕВОГО НАСТУПУ НАШИХ ВІЙСЬК НА
ПІДСТУПАХ ДО СТАЛІНГРАДА

До середини вересня місяця 1942 року німецько-фашистські війська були зупинені Червоною Армією під Сталінградом.

Хід війни показав, що стратегічний план німецького командування, що складався в тому, щоб захопити Сталінград, відрізати центральну європейську частину Радянського Союзу від волзького і уральського тилу, оточити і взяти Москву, - був побудований на піску, без урахування своїх реальних сил і радянських резервів.

Повною протилежністю йому був стратегічний план оточення і розгрому німецько-фашистських військ під Сталінградом, створений Верховним Головнокомандуванням Червоної Армії.

Цей план здійснений нашими військами в листопаді - грудні 1942 року трьома етапами.

Бої під Горбами

Пізніше, де б дивізія не воювала, якщо треба було підкреслити вбивчу тяжкість артилерійського обстрілу або особливу жорстокість бою, ми зазвичай говорили: "Зовсім як під Горбами". Так називалося село в кінці "рамушевського коридору". Це село було на карті, але вже не існувало: фашисти спалили і зруйнували його з невідомої причини.

Це був той період, коли радянські війська, натхнені перемогою під Сталінградом, вели успішний наступ на багатьох ділянках фронту. Ми прибули під Горби в суворі січневі морози і були кинуті в пролом, пробитий в німецькій обороні. Ворог відчайдушно чинив опір. Щоб знекровити радянські війська, які готувалися до наступу, фашисти використовували свою численну артилерію, яка перебувала в напівкільці оточення. Її нальоти були масованими і точними: гітлерівці організували звуковиявлення наших батарей, використовували для коригування вогню аеростати. Варто було нашим гарматам зробити три-чотири постріли, як на наші вогневі позиції негайно обрушувався шквал артилерійського вогню кількох ворожих батарей. Людей, коней і гармати рятували потужні укриття з колод і землі, які ми будували, не шкодуючи сил. І все-таки кожен день

ми втрачали кого-небудь з зв'язківців, розвідників, вогневиків, командирів взводів і батарей.

Провідний зв'язок під час боїв під Горбами майже не працювала. Після жорстоких артилерійських нальотів залишалися лише окремі шматки дроту, з'єднати які було неможливо. Щодоби прокладалися нові лінії, але й вони працювали всього по 10-15 хвилин: осколки мін та снарядів знову сікли їх на дрібні шматки. Пам'ятаю, в один із днів, коли йшов важкий бій і треба було забезпечити зв'язок за будь яку ціну хоча б на кілька годин, комісар полку майор Анатолій Францевич Циш наказав всьому політскладу полку разом із зв'язківцями вийти на лінії зв'язку і відновлювати провід.

На начальника зв'язку дивізіону Беляєва було страшно дивитися. Він схуднув і почорнів; від морозу і безсонних ночей очі у нього постійно сльозилися, білки очей запалилися, почервоніли. Іноді героїчними зусиллями всього взводу телефонний зв'язок вдавалося відновити, але ненадовго... Поблизу переднього краю телефонні лінії артилеристів і стрілецьких підрозділів часто йшли поруч. При одночасному пошкодженні декількох ліній зв'язківці не відразу знаходили потрібні кінці, помилялися. На одні помилки накладалися інші, і тоді по одній лінії можна було відразу почути багатьох, не стільки розмови, скільки заважали один одному. Такий зв'язок ставав марним.

Під час боїв я в більшості випадків перебував в штабі дивізіону, допомагаючи начальнику штабу капітанові Тирикову в забезпеченні стрільби батарей і підготовці бойових донесень. Капітану було вже за сорок. До мене він ставився як батько до сина. І я прагнув у всьому йому допомагати.

В один з перших днів боїв під Горбами капітан наказав мені піти на СП дивізіону і уточнити його місце розташування. До СП було кілометри 3-4. Я пішов, як завжди, один. Пройшовши кілометр, став перетинати велике поле, де вночі був проведений потужний вогневий наліт. Ворожі снаряди буквально переорали його вздовж і поперек, кругом чорніли глибокі воронки. Земля, кіптява, сніг, збиті і посічені дрібні дерева і гілки чагарнику - все змішалось. В повітрі ще стояв запах пороху. Один з важких снарядів потрапив прямо в те місце, де вчора був наш штабний бліндаж. Вибухом розкидало колоди накату в боки, частина їх валялася в воронці, що утворилася.

Мимоволі зіщулившись, я швидко перебіг обстріляну ділянку, потім перейшов через замерзлий струмок і став підніматися по зарослому рідкими кущами лузі. Там, де починався ліс, побачив бліндаж. Він виявився порожнім. Посидівши трохи на його даху, я визначив по карті своє місцезнаходження і пішов далі.

Давалася ознаки близькість передової. Попереду час від часу тріщали автомати - і наші, і німецькі. Але кулі ще не долітали до мене. Поле перетнули глибокі колії від танкових гусениць, і, подивившись, куди вони ведуть, я помітив збоку, в кущах, два Т-34. Чомусь перевів погляд з танків на небо і раптом ясно побачив дві чорні точки, які летять прямо на мене. Миттєво гепнувся в сніг, і негайно оглушили два близьких розриву. Ні раніше, ні пізніше мені не

доводилося бачити, як летять міни. А зараз, якщо б я їх не помітив, то, напевно, не встиг би впасти в сніг до їх розриву...

Приголомшений, я схопився і кинувся до лісу. Сніговий покрив між деревами, посірілий від кіптяви і викинутої вибухами землі, майорів численними воронками. Багато дерев були пошкоджені артилерійським і мінометним обстрілом. Я перебіжками пробирався далі, ховаючись за уцілілими деревами. Поруч раз у раз голосно клацали розривні кулі німецьких автоматів. При пораненні такою кулею утворюється рвана рана, яка важко гоїться.

Зараз стрілянина йшла в лісі, і при кожному, найлегшому зіткненні з гілкою або стволом дерева, кулі розривалися, видаючи гучний звук, що клацав.

Нарешті малопомітна стежка, на яку я випадково натрапив, привела мене до бліндажа. Сtribнувши в вузький прохід, я нагнувся, щоб швидше забратися в притулок. Але не тут-то було. У бліндажі люди буквально лежали один на одному. Сяк-так втиснувшись поверх всіх, я пробрався до Мартинова. Денне світло слабо проникало сюди. Обличчя Мартинова здавалося сірим, щетина на щоках і підборідді, яка виросла за кілька днів, змінила його риси.

- Навіщо тебе сюди принесло? - запитав він.

Я простягнув йому карту і попросив намалювати передній край, запитав, де СП. Виявилося, що СП дивізіону і батареї знаходиться метрах в 200-300 попереду, у воронці від важкого снаряда. Мартинов сидів в ній разом з розвідником Алаликиним весь вчорашній день, добряче промерз, але зате добре вивчив передній край німців. Йти зараз на СП безглуздо, вб'ють. Стрілянину комбати ведуть звідси, орієнтуючись по звуках розривів.

Я зазначив на карті приблизне місцезнаходження СП і бліндажа, а Мартинов наніс на неї лінію переднього краю. Відчувши, що тіла піді мною почали ворухитися, сповз в прохід. Треба було вилазити назад.

- Почекай трохи, - зупинив мене Мартинов.

І майже відразу ж після його слів численні розриви затрясли бліндаж. Обстріл скінчився так само раптово, як і почався.

- Тепер іди, - сказав Микола. - Вони, гади фашистські, за розкладом сьогодні працюють!

Я попрощався, виліз з бліндажу і, підштовхнутий автоматними чергами, побіг назад. Від тільки що побитої мінами землі тхнуло горілим толом. Десять праворуч гупали розриви важких снарядів. Сильно захекавшись, перейшов на швидкий крок. Хотілося швидше вийти з небезпечного місця. Біля бліндажу, де мені вдалося перепочити по дорозі на СП, побачив мертвого червоноармійця, що лежав горілиць. Чи приніс його хтось сюди або тут його і вбило - зрозуміти було важко.

Коли я повернувся, в штабній землянці Тирикова не було, його викликали на командний пункт полку. Під час моєї відсутності одна з наших батарей, що знаходилася майже поряд зі штабом дивізіону, відкрила стрілянину. Гітлерівці одразу ж засікли її: ледь забрався в землянку, як кругом стали рватися снаряди.

Було розбито гармату. Один зі снарядів впав біля входу в землянку. На щастя, він не розірвався...

Я розумів, що батарею не можна залишати на старому місці. Як тільки вона знову відкриє вогонь, її можуть знищити. Не виключено, що наліт повториться цієї ночі: тоді на місці батареї залишиться місиво з землі і заліза, і тоді ніякі укриття не врятують гармату. "Треба готувати запасну вогневу позицію", - вирішив я і розпорядився від імені Тирикова. За ніч вогнева позиція була обладнана: зроблені укриття для гармат і снарядів, бліндажі для гарматних обслуг. Я підготував дані для стрільби, вибравши ціллю ворожу передову попереду СП, на якому щойно побував і в правильності координат якого не сумнівався. Повернувшись Тириков схвалив моє рішення.

Перед світанком зв'язок із СП відновився. Командир батареї, дізнавшись про те, що трапилося, наказав перетягнути гармати на нові вогневі. За якусь годину батарея знову була готова до стрільби...

Через кілька днів надійшов наказ змінити місця спостережних пунктів і максимально наблизити їх до німецького переднього краю, щоб, по можливості, вести прицільний вогонь. Стало ще важче: стояли тріскучі морози, а на очах у німців неможливо було ні побудувати бліндаж, ні вирити землянку, хіба що просто яму в снігу. Їжу доставляли на передній край холодною, а іноді і замерзлою. Щоб дотягнути термос до СП, треба було проявити чимало мужності. Пам'ятаю випадок, коли один з бійців злякався і повернувся на кухню з повним термосом, так і не нагодувавши наших розвідників, радистів і Мартинова. Командир дивізіону Новиков, який був в цей день на вогневих, витягнув пістолет і наказав бійцю негайно йти назад, пообіцявши розстріляти, якщо той не віднесе їжу своїм же товаришам. Прізвище бійця не називаю. Пізніше він був нагороджений медаллю "За відвагу".

Ми ніколи не втрачали убитими і пораненими стільки людей, як в ці дні. На передовій настав критичний момент. Не було можливості сховатися від обстрілу, зігрітися від лютого морозу; навіть чистого снігу для втамування спраги не могли знайти. Гасла надія вціліти, не мало сенсу саме життя. Воно ставало обтяжливим, з ним легко було розлучитися, не чекаючи осколка або кулі, варто було розслабитися, опустити руки, сказати собі: все одно вб'є... Але думка, що така загибель рівнозначна зради, що все - ці муки доведеться приймати комусь іншому, якщо злякатися, проявити підлість, не витримати до кінця, змушувала людей все перенести, вистояти.

У батьків зберігся мій лист тих днів:

"...Ви, напевно, судячи з газет, думаєте, що тут боїв немає, - про наш фронт зведення нічого не говорять. Але війна тут йде жорстока. Убитих німців по висотах і лісам валяється порядком. Таких боїв я ще не бачив! чорт би забрав цього Гітлера - звалився він нам на голову! Але ми його, звичайно, навчимо! Тільки сьогодні одні ми випустили півтори тисячі снарядів! А бувають дні і більш гарячі!"

Зазвичай я намагався не дуже хвилювати батька і матір своїми листами, але тут не витримав. Та й прикро було: зведення Інформбюро наш фронт наполегливо замовчували...

Саме тоді, під Горбами, я ще ближче здружився з сержантом-радистом Сашком Іпполітовим і хочу сказати про нього кілька слів. Дізнавшись про напад фашистів, сімнадцятирічний Саша відразу ж подав заяву до військкомату про достроковий призов до армії. Спочатку потрапив в 1-й Московський загін особливого призначення радистом. Під час останнього німецького наступу на Москву загін зайняв оборону на захід від Клину. Саша став мимовільним свідком того, як протягом двох-трьох днів через позиції загону із заходу на схід, в Клин, відходили групами і поодинокі, кінні та піші, змучені і голодні червоноармійці і командири, які втратили зв'язок зі своїми частинами. Серед них було багато поранених. Вранці 1 грудня в бою при прориві в сторону Яхроми Іпполітов був поранений. Рана була неважка, але йти він не міг. Повністю набита пораненими санітарна машина застрягла на лісовій дорозі через перевантаження. Коли кулі німецьких автоматів засвітіли над машиною, вона швидко спорожніла. Водій все ж зумів вирвати її з грязюки, доставивши Іпполітова і одного тяжко пораненого в Яхрому.

Протягом одинадцяти днів, проведених на передньому краї, йому довелося випробувати страх і голод, загрозу смерті і полону, пережити гіркоту відступу і інші негаразди того періоду війни. Іпполітову здавалося, що він уже посвячений у солдати-фронтовики. І тільки потім, коли після майже п'ятимісячного лікування в госпіталях і перебування в запасних полках Саша вдруге потрапив на фронт, тепер уже Північно-Західний, зрозумів, що глибоко помилявся. Справжнім солдатом і фронтовиком він став тільки тут, на болоті Сучан і під Горбами!

Розповідь про Сашка хочеться закінчити його ж словами, які він сказав на одній з наших ветеранських зустрічей:

- Я вважаю, що народився двічі: перший раз мене народила мати; а другий раз, вже як громадянин, я народився в боях на Північно-Західному фронті.

Дуже вірні слова!

Ніколи пізніше від наших бійців не було потрібно такої напруги, такої кількості духовних і фізичних сил, скільки їх було віддано за два тижні боїв під Горбами!

Ненависть до супротивника тепер постійно проривалася в наших розмовах. "Ось прийдемо до Німеччини, я там нікого не пошкодую, ні стару, ні дитину!", - гарячкував дев'ятнадцятирічний сержант Євген Комаров, командир відділення розвідки нашого дивізіону, який змінив загиблого сержанта Зайця. У 1941 році у нього загинула вся сім'я: батько і старший брат - на фронті, а мати - в тилу під фашистськими бомбами. Женя воював сміливо і відважно. Німецький снаряд, розірвавшись поруч з спостережним пунктом, покремсав його тіло до невпізнання. Не стало ще одного мого товариша. І похоронку послати нікому...

Більшість знайомих мені солдат і офіцерів були налаштовані по відношенню до німців приблизно так само, як сержант Комаров. Та й в тилу,

дізнаючись про звірства окупантів, люди не могли пробачити цього ворогові. Батько писав мені в ті дні: "Танюшка запитує, скільки ти вбив фріців?" Моїй племінниці йшов... шостий рік!

Тоді слова "німці, фріци, фашисти" однаково позначали ненависних нам окупантів.

Це було до появи відомої редакційної статті в газеті "Правда", яка пояснила різницю між фашистами і німецьким народом. У статті говорилося, що гітлери приходять і йдуть, а німецький народ залишається і не може стати об'єктом помсти. Умом ми розуміли ці істини, але серце боліло за загиблими і не відразу підпорядковувалося розуму.

Якось, коли я був в нашому бліндажі один, в штаб прийшли з СП командир дивізіону Новиков і начальник розвідки Мартинов. Новиков став розповідати щось смішне про Мартинова. Я мовчав. Тільки вчора ми втратили одного з командирів батарей. Нового офіцера ще не надіслали. "Чому Новиков не призначає мене командиром батарей? - думав я з образою.- Адже впорався б, а значить, зміг би робити більше, ніж роблю. І так було б чесніше перед самим собою! Можливо, Новиков вважає, що я не справжній офіцер, якщо отримав звання на фронті без військової школи, та ще всього чотири місяці тому? Або хтось розповів йому про мої роздуми, коли він призначив мене командиром взводу? Але це вже в минулому!" Бої під Горбами зробили з мене зовсім іншу людину: тепер, не роздумуючи, погодився б прийняти батарею.

Командир дивізіону, немов розгадавши мої думки, став раптово серйозним:

- Слухай, Малиновський! Я ж розумію, чому ти мовчиш. Хочеш, щоб я тебе призначив командиром батарей? Знаю, ти з цим справишся. І завтра ж принесуть тебе сюди убитого або ще через день притягнуть собачою волокушею вмираючого в медсанбат. А скажи, що ти бачив в житті? Ти ж і дівчину жодного разу не поцілував!

Мартинов підтримав його. Лише через рік, вже на іншому фронті, коли у нас вибув один з комбатів, Новиков призначив мене на його місце, та й то тимчасово.

Чому він так вчинив? - задаю я собі питання. Старший за віком і краще пізнавши ціну життя, бачив уже не одну передчасну смерть, він, думаю, щиро хотів, наскільки було в його силах, допомогти молодому старанному сержанту дожити до звичайного людського щастя, що здавалося таким нездійсненим і прекрасним в ті суворі і страшні дні.

Важко передбачити повороти долі! І все-таки вважаю: якби не командир дивізіону Новиков - не вціліти б мені в ті вбивчі дні жорстоких обстрілів і лютих морозів...

Трагедія під Льовошкино

Наступ взимку на добре укріплені позиції противника - чи є що-небудь важче?

55-я СД була введена в прорив під Горбами для наступу на село Льовошкино, щоб нарешті закрити "рамушевський коридор".

Все літо сорок другого гітлерівці будували потужні захисні споруди на своєму боці коридору - мінні поля, дротяні загородження, численні ДЗОТи з ходами сполучень і рядами траншей в повний зріст. А тепер лютий мороз, скував землю, допомагав ворогам: наші бійці не могли вирити тимчасове укриття і надійно сховатися від вогню. Зброя ставала ненадійним помічником. Тримати її голими руками, завжди готовою до дії, в таких умовах могли тільки сильні люди.

І все-таки наша дивізія, загартована в попередніх боях, зуміла зробити неможливе! 7 січня 1943 року 111-й і 228-й стрілецькі полки в жорстокому бою за підтримки танкових підрозділів прорвали оборону противника і заволоділи селом! 8 січня в прорив був введений 107-й СП під командуванням гвардії майора Юхима Кіндратовича Вербина, щоб закріпити успіх. Але сталося непоправне: наступ інших частин захлинулося, фланги дивізії залишилися відкритими. У той же час командування армії і фронту не поспішало прийняти необхідні заходи...

Німецьке командування, розуміючи, що успіх наших військ загрожує оточенням його 16-ї армії, діяло дуже оперативно. У той же день до Льовошкино противник підкинув свіжі сили зі значною кількістю танків і самоходок. Наступаючи з боку нічим не захищених флангів, вони вже до вечора відновили стару лінію оборони. Батальйони 107-го СП, ряд підрозділів 228-го полку і група артилеристів нашого полку, що вирвалися до Льовошкино, виявилися відрізнаними від основних сил.

Штаб 107-го СП і його командир гвардії майор Вербин для кращого управління боєм перемістилися до переднього краю і тепер опинилися віч-на-віч з ворожими автоматниками, перегородили їм шлях до батальйонів. Телефонний зв'язок з батальйонами був відразу перерваний, а радіостанцій там не було. 9 і 10 січня для зв'язку з оточеними, для доставки їм боєприпасів та вивезення поранених використовувалися танки.

У ситуації, що склалася були можливі два рішення: або спробувати вивести назад тих, хто потрапив в оточення, або надати дивізії необхідну допомогу, щоб закріпити досягнутий успіх. На жаль, командування 11-ї армії, як і раніше, обмежилося напівзаходами. Дивізія отримала наказ - захоплений рубіж щоб не сталося утримати, силами, що залишилися пробитися під Льовошкино і продовжувати наступ¹⁹. Була обіцяна допомога, але тільки на словах...

Не перевелися й на другому році війни генерали Горлови з п'єси "Фронт", які ще думали і діяли за канонами громадянської війни і знали тільки одне слово для наказу: вперед!

А тепер я хочу надати слово колишньому начальнику штабу 107-го СП Локтионову, який краще за мене знав трагічні події, що відбувалися, оскільки був їх безпосереднім учасником.

¹⁹ Івушкін М.Б. "Место твое впереди". М., 1986. С. 120. 101

"Увечері 10 січня був отриманий наказ комдива про перенесення КП 107-го полку в район Льовошкино. Командир полку гвардії майор Вербин вирішив для прориву використовувати танки. Але танки вже не могли прорватися через лінію фронту, так як дорога перебувала під сильним артилерійським вогнем противника. Положення на КП було дуже важким. Знаходився він в невеликому бліндажі з траншеями попереду і з боків. Німецькі кулеметники і снайпери прострілювали всю територію КП. Артилерійський вогонь противника все більше і більше знищував ліс, який рідшав прямо на очах.

Настав ранок 11 січня. Гвардії майор Вербин поставив завдання штабу полку і штабним підрозділам прорватися до підрозділів полку. Противник зустрів нашу групу сильним кулеметним і артилерійським вогнем. Летіла в повітря земля, падали підкошені вибухом дерева, повітря наповнилося запахом горілого пороху. Були вбиті, були поранені. Просування призупинилося. Ми залягли під вогнем противника. Неможливо використати і момент, коли в районі наміченого прориву через передній край проходили два наших танки з-під Льовошкино. Німці перенесли на них вогонь гармат прямого наведення. Снаряди рвалися на броні і збивали поранених, що перебували на танках.

В цей час до ділянки, де почав прорив штаб 107-го СП, настигнув навчальний батальйон дивізії під командуванням майора Шилова. Штаб полку ще раз зробив спробу прорватися з цим батальйоном. Але знову артилерія противника і його кулемети не дали можливості здійснити прорив. Майор Шилов був важко поранений. Мені особливо запам'ятався під час цього бою один з курсантів навчального батальйону. Він лежав недалеко від танкової дороги, під деревом, широко розкинувши в сторони руки. Ліва рука біля ліктя була відірвана, і кров пофарбувала сніг в багряний колір. Широко відкриті очі здивовано дивилися вгору, але були нерухомі. Він був мертвий.

Знову довелося відходити, допомагати пораненим. Спроба прориву не вдалася.

12 січня з штабу дивізії були надіслані дві радіостанції для перекидання в підрозділи 107-го СП і встановлення зв'язку з батальйонами. Але спроби перекинути їх в нічний і ранковий час успіху не мали.

У ніч на 13 січня через передній край противника з оточення вийшов офіцер з двома солдатами і доповів командирові полку, що німці часто атакують оточені підрозділи, боєприпасів і продовольства не вистачає. Про це було повідомлено полковнику Заиюльєву. У цю ж ніч в розпорядження гвардії майора Вербина був направлений знову сформований батальйон під командою старшого лейтенанта Ніколаєва. Батальйон мав тільки стрілецьку зброю, запас боєприпасів і необхідне продовольство. У батальйоні було близько двохсот чоловік.

13 січня передранішній тиші батальйон Ніколаєва ланцюжком рушив по стежці, яку вказував офіцер, що вирвався з оточення. На щастя, німці не освітлювали свій передній край. Пропустивши дві роти батальйону, я повернувся за штабом полку і гвардії майором Вербиным. Вони йшли за мною по вузькому

сліду, прокладеному батальйоном. Замикала рух третя рота. Так ми минули передній край противника. У лісі було тихо. Німці нас не виявили.

Наступав світанок. Бійці рухалися безшумно, розосереджено, в повній готовності до бою. Перейшли невелику галявину. Раптово з-за кущів почувся шурхіт, і попереду показалися якісь чорні фігури. Різко пролунав окрик: "Хальт". Німці відкрили кулеметний вогонь. Рота і штабні підрозділи залягли і відкрили вогонь у відповідь. Зав'язався бій. Через півгодини, коли вже зовсім розвидніло, німці припинили вогонь і відійшли. Була вислана розвідка в сторону Льовошкино по танковій дорозі. Розвідники доповіли, що противника немає. Гвардії майор Вербин прийняв рішення трохи просунутися вперед, так як до Льовошкино залишалося вже недалеко, і вибрати місце для КП полку, прикривши його стрілецькою ротою батальйону. Таке місце було вибрано в добре збереженому лісі. По радіо передали координати КП полку в штаб дивізії. Вербин наказав мені особисто зв'язатися з командирами батальйонів в Льовошкино, з'ясувати обстановку на місці, перевірити оборону підрозділів і зв'язок між ними, дізнатися обстановку в інших частинах, що знаходяться під Льовошкино, і повернутися на КП полку.

В цей же день я два рази намагався пробратися по танковій дорозі в сторону Льовошкино і кожен раз натикався на німецькі патрулі, які відкривали вогонь.

Вранці 14 січня разом з командиром артдивізіону 84-го АП капітаном Новиковим нам вдалося пройти по танковій дорозі. По дорозі виявили трупи двох солдатів, убитих німцями. Мабуть, це були зв'язківці, послані з оточених батальйонів. Ніяких документів при них не було.

Тим часом під Льовошкино склалася важка обстановка. Батальйони 107-го СП займали оборону на одному з флангів угруповання оточених частин. Командування угрупованням було доручено старшому за званням офіцеру з сусідньої дивізії, частина якої теж потрапила в оточення. При ньому була працююча радіостанція. Утримуваний район оборони займав не більше 2-2,5 км по фронту і в глибину не більше одного кілометра. Це була ділянка лісового масиву з досить високими деревами і кущами. Часто траплялися і низькі, болотисті місця. Перед фронтом було село Льовошкино.

Було багато поранених. Їх розміщували в куренях з ялинових лап і легких бліндажах, де можна хоч трохи сховатися від холодного вітру, а вночі трохи зігрітися біля невеликого вогнища. Зброю ніхто з поранених не здавав, берегли і боєприпаси. Знали: навколо німецькі підрозділи. 16 січня з ранку німці відновили атаки, які бійці відбивали з великим завзяттям, але при цьому берегли патрони і стріляли тільки по цілям. А гранати у нас тоді були просто на вагу золота. Їх ми берегли особливо.

17 та 18 січня оточених обстрілювала ворожа артилерія. Німецькі підрозділи вели себе більш-менш спокійно. Мабуть, щось задумували проти її захисників. Тим часом вже давав про себе знати голод. У день люди отримували по половині сухаря. Жували сніг. Пробували гілки сосен і ялин. Якось бійці однієї з груп вирішили розігріти в казанку сніг і випити гарячої води. Знайшли ялину, під якою

сніг здавався найбільш чистим. Але коли він розтанув, вода виявилася з запахом пороху, а на дні казанка були два невеликих осколки від снаряда.

Вночі німці намагалися в окремих місцях вклинитися в нашу оборону, але їх спроби були відбиті. Мабуть, вони вели розвідку.

18 січня командир частини, який очолював командування всім угрупованням, викликав усіх командирів до себе, в тому числі і мене. Він повідомив, що отримано наказ командувача армією на вихід всього угруповання з-під Льовошкино своїми силами і що вихід він призначає на 19 січня.

Пройшла ще одна тривожна ніч. Вранці 19 січня з боку Льовошкино противник підтягнув піхоту і близько 10 години ранку за підтримки артилерії перейшов в наступ. Мабуть, німецьке командування вирішило нанести удар по нашому угрупованню і ліквідувати його. Підпустивши гітлерівців до лісу, ми відкрили сильний кулеметний вогонь, зупинили і розсіяли наступаючі ланцюги. Після цього, залишивши заслін, почали відхід. Нам вдалося вийти на КП 107-го СП. Мені показали, де знаходиться командир полку гвардії майор Вербин. Ми зустрілися, обнялися. Доповів йому про вихід з-під Льовошкино. Підходили підрозділи інших частин. Про нас було повідомлено командир 55-ї СД Заиюльєву. Отримали наказ - усіх залишити в районі КП полку і організувати оборону. Командування покладено було на гвардії майора Вербина.

Однак з виходом на КП 107-го СП всієї групи, яка перебувала під Льовошкино, положення залишилося напруженим. До нашого переднього краю було далеко, а кругом німецькі підрозділи. Треба було постачати всю групу боєприпасами і харчуванням. Командування намагалося для цього використовувати літаки У-2, але вони мало допомагали. За період з 19 по 22 січня було скинуто всього кілька мішків сухарів і кілька мішків з боєприпасами. Якось були скинуті мішки з ракетами, але при падінні вони вибухнули. 22 січня підібрані два мішки з салом.

Особовий склад був виснажений і змучений. Важко стало підніматися, важко було пересуватися. Але моральний дух у всіх був високим.

Німці часто кричали, щоб ми здавалися, погрожували знищити. Але ми вірили, що витримаємо. Впевненість і силу вселяв в бійців і командирів гвардії майор Вербин. Він спокійно віддавав накази і завжди знаходився там, де виникала перестрілка. Здавалося, він був відразу у всіх місцях оборони.

Перші дні чекали підходу наших нових частин, щоб продовжувати виконання поставленого завдання на переріз "рамушевського коридору". Але потім було отримано наказ командира дивізії полковника М.М. Заиюльєва на вихід всього угруповання. Вихід був призначений на 3 години 23 січня.

Були створені групи прориву, дві бічних групи прикриття і група прикриття з тилу. Посередині угруповання, що виходить повинні були йти поранені - ті, хто міг самостійно пересуватися, і ті, кого треба було виносити.

До групи прориву були виділені підрозділи 107-го СП. Командування ними було покладено на старшого лейтенанта Ніколаєва.

Була складена остання стройова записка. На 23 січня у всій групі, якою командував гвардії майор Вербин, значилася 781 особа, з цієї кількості було 410 поранених. Всього ж активних багнетів, як тоді називали стройові підрозділи, було менше половини групи. До того ж це були люди, фізично виснажені, не здатні на тривале ведення бою.

До призначеного часу все було уточнено, бійцям були поставлені завдання. Роздані останні запаси боєприпасів. Були згруповані поранені, які самі вирішили стати до строю зі зброєю.

Рівно о третій годині 23 січня група прориву атакувала передній край. За раніше виявленим вогневим точкам противника був відкритий вогонь, а штурмові групи атакували їх з флангів. Ворожа оборона була зламана, знищені вогневі точки на передньому краї.

У штаб дивізії передали радіограму про початок виходу.

Після прориву оборони противника я просувався з гвардії майором Вербиным. Не один раз ми разом уточнювали за компасом напрямок, за яким повинна була йти на прорив вся група. Бічні групи слідували за групою прориву.

Противник люто огризався. На всьому шляху били вогневі точки. Ворожі міномети вели безладний вогонь по нашому розташуванню.

І хоч просування проходило повільно, до переднього краю нашої оборони залишилося зовсім небагато. Тепер нам треба було вдарити по німцях з тилу і прорватися через їх передній край.

...Темна ніч. Тьмяно біліє сніг, освітлюваний спалахами пострілів і освітлювальними ракетами. Осяяні їх яскравим світлом, кущі та дерева здаються якимись громадами. Люди падають на сніг, чекаючи згоряння ракети. З вереском і клацанням летять над головами кулі.

Коли ми вийшли до невеликої галявини, Вербин послав мене з групою бійців перетнути її і розвідати, що знаходиться на узліссі. Досягли середини галявини, і тут в повітря злетіли дві освітлювальні ракети. Противник став поливати нас кулеметним вогнем. Бійці групи прориву відразу відкрили вогонь по кулеметам противника. Я став піднімати бійців, але ніхто з них не піднявся. Підповзаю до одного, іншого - всіх було вбито. Довелося повернутися до Вербина. Це була моя остання зустріч з ним.

Після придушення вогневих точок противника гвардії майор Вербин направив мене на лівий фланг групи, що проривалася, щоб організувати останній кидок, а сам залишився на правому фланзі. На лівому фланзі групи прориву виявилися бійці і командири 84-го АП та інших підрозділів. За сигналом ракети лівофлангова група, стріляючи, стала перебігати галявину. Сніг був глибокий, і пересуватися було дуже важко. Ноги стали важкими, неслухняними. А німці знову відкрили вогонь. Наша група просувалася, одночасно ведучи вогонь по противнику.

Почало світати. Нічого не залишилося в пам'яті про перехід переднього краю противника і нашої оборони. Пам'ятаю тільки, що все якось затихло, здається, кудись став падати, йшла з-під ніг земля. Можливо, отримав контузію.

Незабаром побачив наших бійців. Хто зі мною вийшов, не пам'ятаю. Сів біля дороги на сніг. Підійшли кілька бійців, запитують: "Їсти хочете?" Дали хліба. Але їсти я не міг.

Бійців і командирів, які вийшли, направляли в медсанбат. Гвардії майор Вербин і старший лейтенант Ніколаєв загинули при останньому кидку групи. За неповними даними, з-під Льовошкино вдалося вирватися не більше 150 чоловік. Але ці дані не точні. Зі складу 107-го СП вийшли 35 осіб.

Хочу сказати ще раз про виняткову мужність гвардії майора Вербина. Він правильно оцінив обстановку, що склалася, твердо і чітко віддавав накази, був винятково вимогливим до себе і до дій інших командирів. Він зміг створити і постійно підтримував високу дисципліну і постійну бойову готовність усього особового складу аж до самопожертви. У ті дні комуністи і комсомольці проявили виняткові зразки витривалості, відваги і сумлінного ставлення до виконання бойового завдання. Ось коротко, що можу Вам повідомити про бої під Льовошкино".

До розповіді М.С.Локтионова додам, що він сам виявив неабияку мужність, вміння керувати боєм в оточенні і був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Інструктор політвідділу дивізії Іван Олександрович Іохим, виходець з німців Поволжя, теж опинився в оточенні. Ось його нехитра розповідь:

"11 січня сформована командиром дивізії група прориву, в яку входив і я, за підтримки декількох танків намагалася прорватися до оточеного 107-го СП. Танк, за яким бігли я і ще кілька людей, був підпалений. Від нього повалив густий дим. Користуючись димовою завісою, що виникла, наша група пробилася через німецький передній край і з'єдналася з оточеними. Решта танків були підбиті, прориву не вийшло.

Через кілька днів під час одного з обстрілів мене поранило осколком в груди. Я втратив багато крові (перев'язку нікому, та й не було чим зробити), і мене затягли в одну з трьох землянок, де перебували поранені. До 22-23 січня обстановка стала критичною. Всі спроби визволити нас не увінчалися успіхом. Продовольства не було ні грама. Патрони закінчувалися. З двох рацій зібрали живлення для однієї, але і вона дихала на ладан. За два дні до цього відбулася подія, що прискорила рішення командування про наш самостійний прорив. Вночі до нас в полон потрапив німецький фельдфебель, що заблукав, і натрапив на нашу бойову охорону. Оскільки я був єдиною людиною, яка володіла німецькою мовою, мені довелося вести допит. З'ясувалося, що полонений в складі бригади гірських егерів (номер уже не пам'ятаю) був перекинутий сюди зі Скандинавії. Вночі їх бригада змінила пошарпану німецьку частину, що знаходилася на нашій ділянці і отримала завдання знищити оточене в лісі російське угруповання. Ці дані ми повідомили командуванню, і в ніч на 23 січня отримали наказ прориватися до своїх.

Вдень мені принесли щіпку крихт сухарів. Це була вся моя їжа за 10-11 днів. Повідомили, що вночі прориваємося. Стан у мене був важкий, голоду

я вже не відчував, сил пересуватися не було. Досаждала незліченна кількість вошей, переповзають на мене з трупів, яких в землянці було вже більше десятка. Я попросив витягнути мене, коли почнеться відхід, або, в крайньому випадку, пристрелити, але не залишати живим...

Але сталося так, що про мене забули, а можливо, просто совість не дозволила пристрелити. Повідомив мені про відхід наших полонений німець, який знаходився в бліндажі зі зв'язаними телефонним дротом руками. Що змусило його це зробити - важко зрозуміти. Можливо, він вважав, що його перед відходом пристрелять, а можливо, подіяло гуманне з ним ставлення наших бійців... Як би там не було, я, вчепившись за нього, вибрався з нашого склепу. Була глибока ніч. Сніг - вище колін. Мороз -20°C. Всі вже пішли далеко вперед. Повз пробиралися поранені, що йшли позаду - хто з палицею, а кого тягли на наметі.

Раптом в лісі пролунало гомове "Ура-а-а!", і почалася стрілянина. Не знаю, звідки у мене раптом з'явилася така прудкість, але я кинувся вперед за всіма. Німці були буквально приголомшені нашим "Ура!", Тим більше вночі, в лісі, видно, вони цього не очікували. У якийсь момент я вскочив у воронку від бомби, де стояли три фрици з піднятими руками у станкового кулемета, але на них ніхто не звертав уваги. Пробігши ще й остаточно вибившись із сил, я впав в сніг. Кругом настало затишшя. Холоду я не відчував і вже змирився з тим, що мені більше не піднятися. І раптом хтось поруч голосно закричав:

- Товариші, вперед! Залишилося сто метрів! Тут - смерть, там - життя! - це був голос командира полку Вербина. Не в змозі піднятися, я поповз і незабаром побачив гармату, пофарбовану в білий колір, і почув російську мову. Це все, що залишилося у мене в пам'яті.

Отямився в бліндажі командира дивізії Заїюльєва. Його перше запитання було: "Де Вербин?" Що на це я міг відповісти.... Потім - медсанбат, лікування від виснаження, а потім - фронтовий госпіталь, де був витягнутий з грудної клітини злощасний осколок.

Особливо слід сказати про масовий героїзм наших воїнів. У бійців не було можливості сховатися від безперервного обстрілу - на всіх було три землянки, та й ті були заповнені пораненими. Сильні морози, відсутність їжі та медичної допомоги, брак боєприпасів до межі ускладнили обстановку. Але не було випадків, щоб хтось виявив слабкість. Всі комуністи і комсомольці, які вийшли з оточення, зберегли свої партійні і комсомольські квитки, нагороди і знаки відмінності. У моїй планшетці разом з іншими документами були листівки німецькою мовою, що викривали злочинну кліку Гітлера і звернення до німецьких солдатів із закликом здаватися в полон²⁰. Неважко здогадатися, що мене чекало, якби я потрапив їм живим в руки. Ось, мабуть, і все з цієї епопеї".

Залишається додати, що Івану Олександровичу в ті дні йшов двадцять другий рік.

²⁰ І.О.Іохим відповідав в політвідділі за антифашистську пропаганду

Не можу не сказати ще про одну людину - командира батальйону 107-го СП капітана Бориса Полякова. За відвагу і вміле проведення боїв в оточенні під Льовошкино він був нагороджений орденом Червоного Прапора. Після виходу з оточення капітан був призначений командиром 107-го СП. Через півроку в боях на Курській дузі двадцятирічний командир полку загинув... Про його короткий, але славетний бойовий шлях докладно розказано в книзі М.Б.Івушкіна²¹.

Командир нашого дивізіону Олександр Данилович Новиков, начальник розвідки дивізіону Мартинов, розвідники і частина зв'язківців взводів управління в дні наступу на Льовошкино просувалися разом з підрозділами 107-го СП і теж опинилися в оточенні.

14 січня, перебуваючи під Льовошкино, Новиков отримав переданий по рації наказ начальника артилерії дивізії: вночі вийти з оточення, зайняти старий СП і бути в готовності до прориву відновленої лінії оборони гітлерівців, коли розпочнеться вихід з оточення основної частини військ.

"Добре пам'ятаю, - згадує О.Д.Новиков, - лютий мороз тієї тривожної ночі під Льовошкино. Я зібрав свою групу і доповів командирові полку Любимову про готовність виконати наказ. Пішли по "танковій дорозі". Попереду Мартинов з розвідниками, за ними - решта. До старої передової кілометрів дванадцять. Пройшли благополучно весь шлях, залишалося метрів п'ятсот, коли група Мартинова натрапила на німців і зав'язала бій. Ми поспішили на допомогу. Гітлерівці відкрили сильний вогонь. Нас врятували численні воронки від важких снарядів і авіаційних бомб. Забралися в них, озирнулися. Фігури ворогів, що бігли на нас, освітлені світлом місяця, було добре видно. Не витримавши нашого вогню, вони відійшли. Ймовірно, це був загін, посланий закрити останній вузький прохід на Льовошкино..."

Групі вдалося прорватися майже повністю. Не вийшли два зв'язківця. Доля їх залишилася невідомою. Серед оточених перебував з першого до останнього дня командир артилерійського полку Петро Андрійович Любимов з групою управління, що мала радіозв'язок з вогневими позиціями. Не раз під час атак гітлерівців гармати і гаубиці полку відкривали вогонь. При цьому діставалося обом сторонам. Адже це був вогонь "на себе".

У донесенні від 25 січня 1943 року командувач артилерією 55-ї СД полковник І.С. Зарецький вказував: "Перед фронтом дивізії діяло до 20 німецьких батарей калібром 75, 105, 155 і 210-мм. Крім того, діяли мінбатарей, кількість яких не встановлено. ...Наказ командування дивізії артилеристи 84-го АП виконали з честю".²²

Після виходу з оточення М.С.Локтионова викликали на КП дивізії. Там його направили до начальника штабу генерал-майора Шмиго. У його землянці Локтионов доповів про бої під Льовошкино і про вихід з оточення. Хто ще знаходився в землянці він не бачив - було темно. Після його доповіді з кутка

²¹ Івушкін М.Б. "Место твое впереди." С. 113, 114, 108.

²² ЦАМО СССР. Ф. 55 СД. Оп. 1. Д. 53. Л. 50

раптом піднявся комдив Заиюльєв, підійшов до нього і з досадою сказав: "Краще б ти загинув, а не Вербин!"

Ці слова, звернені до людини, що дивом unikнула смерті, вимагають пояснення. Комдив Заиюльєв, за розповідями однополчан, які добре його знали, був людиною своєрідною. Він не любив штабістів всіх рангів і ігнорував свій штаб. Міг тижнями не розмовляти з начальником штабу дивізії, часто відміняв його накази. Це, звичайно, не сприяло успіху бойових дій дивізії і було викликано граничним самолюбством і недалекоглядністю комдива. Звання Героя Радянського Союзу Заиюльєв отримав в боях на озері Хасан, будучи командиром батальйону. Недолік військової освіти заповнював особистою хоробрістю. З початком бою він йшов в полки, батальйони на найвідповідальніші і важкі ділянки. Тут головними якостями командира вважалися самовладання і безстрашність, а він мав їх в надлишку і відчував себе в своїй стихії. Його присутність піднімала бойовий дух солдатів і командирів, сприяла виконанню поставленого перед полком або батальйоном завдання. Однак інші полки дивізії залишалися в цей час без управління з боку комдива.

Гвардії майор Вербин був досвідченим і вмілим командиром. Заиюльєв розумів, що його загибель - велика втрата для дивізії. Можливо, він відчував, що і сам багато в чому винен у трагедії. В його словах, звернених до М.С. Локтионова, злилися разом і біль втрати, і гіркота від невдалого наступу, і презирство до "штабістів", одним з яких був начальник штабу 107-го СП.

"Ще хочу написати про зустріч з Заиюльєвим в 1945 році в Москві, - закінчує свою розповідь М.С.Локтионов.- Тоді він уже був у званні генерала. Ми випадково побачили один одного на вулиці. Він цікавився долею дивізії, а потім запитав у мене, чому мало нагород. Значить, не заслужив, віджартувався я, воював не за нагороди! У відповідь він сказав, що недостатньо добре ставився до людей, мало нагороджував. Це ще один штрих його характеру".

У артилеристів нашого дивізіону після боїв під Горбами і Льовошкино орденів і медалей не додалося. "Але для тих, хто вцілів, саме життя хіба не було безцінною нагородою!" - мимоволі думаю зараз, коли пишу ці рядки.

Останній бій

В кінці січня прийшов наказ: рухатися до Старої Руси. Коли під час походу дивізіон розтягнувся по засніженому полю майже на півкілометра, в нашому розташуванні стали рватися снаряди. День був ясний, сонячний. На німецькій стороні ми побачили два ледь помітних аеростата. Однак німецькі спостерігачі, напевно, погано бачили розриви. А можливо, з огляду на можливість близького оточення, приберегли снаряди для більш важкого часу. Невдовзі обстріл припинився, не принісши нам ніякої шкоди.

...Передова під Старою Русою проходила через сосновий ліс. Таких високих і струнких сосон я ніде ще не зустрічав. В районі наших СП несподівано побачив Мартинова... високо-високо на сосні, майже на її вершині. Дерево виявилося таким високим, що треба було мати велику мужність на нього залізти.

Я насилу дійшов до СП. Кожні 300-400 метрів доводилося шукати пеньок, щоб присісти, а іноді притулитися до дерева, поки вщухне найсильніший колючий біль під лівою лопаткою. Що зі мною - я не знав, до лікаря не звертався. Очевидно, позначилося, що після поранення відразу потрапив на фронт, не встигнувши відновити сили, і зараз, після багатьох місяців постійного нервового і фізичного напруження, вони закінчувалися. А можливо, причиною була безсонна ніч: над нашим бліндажем раз у раз свистіли важкі снаряди, розриваючись поблизу і важко трясучи землю.

На цей раз я вирішив "прив'язати" СП за допомогою стереотруби - інакше визначити точне місце розташування Мартиновської сосни було неможливо. Тому зі мною пішли всі червоноармійці мого невеликого взводу: Захаров, Рібаков, Негин, Суриков і Кувалдин. Рібаков ніс покладену в футляр стереотрубу, Негин - триногу до неї в брезентовому чохлі, а Суриков - планшет і рейку для вимірювання відстаней.

Моїм помічникам, за винятком двадцятирічного Сурикова, було під сорок. Всі вони були в'ятичами і до війни мали самі "мирні" професії. Захаров до війни працював учителем математики, Рібаков - завмагом, Негин - бухгалтером, Кувалдин - кравцем. Незважаючи на те, що кожен з них був майже вдвічі старший за мене, у нас були теплі товариські стосунки. Я намагався не піддавати бійців небезпекам - коли потрібно піти на СП і при цьому не потрібно було брати прилад, завжди ходив один. А коли був вільний, разом з усіма брав участь в будівництві бліндажів. І червоноармійці відповідали турботою за турботу. Ділилися, коли притискало, останнім шматком хліба. Пам'ятаю, у важкі часи, коли через відлигу на багато днів припинився підвіз продуктів, до мене з казанком в руці підійшов Кувалдин.

- Товариш молодший лейтенант! - сказав він.- Ми ось очистки картоплі під снігом знайшли і зварили. Це ваше...

Прийшовши на СП до Мартинова, ми довго шукали поблизу якісь орієнтири, але їх не знайшли. Тільки до вечора вдалося точно встановити на карті, де знаходиться перетин двох просік, розташований приблизно в півтора кілометрах від СП. Звідси і почали прив'язку. Перед тим як стало темніти, я наніс на планшет і карту Мартинова по маленькому трикутнику, позначав місце спостережного пункту.

Наступ під Старою Русою почався вранці 23 лютого. Загурчали "катюші" - вони завжди першими відкривали артпідготовку. До них приєдналися гармати нашого полку і підтримуюча дивізію важка артилерія Резерву Головного Командування. Від потужного артилерійського вогню затремтіла земля. Постріли гармат, зливаючись з розривами снарядів на ворожій передовій, заглушали всі інші звуки і стрясали повітря суцільним потужним гулом.

Час від часу проривалися добре знайомі нам розкотисті і рикаючі звуки потужних ракетних снарядів, випущених поодиноці спеціальними установками; воронки від них були схожі на воронки авіаційних бомб.

Найбільш важкий бій розгорнувся в районі станції Марфино. Один з його епізодів розповів пізніше, на зустрічі ветеранів, колишній начальник розвідки першого дивізіону старший лейтенант Костянтин Михайлович Лосев.

Костя з'явився у нас в полку в серпні, під час боїв на болоті Сучан. Тепер командир дивізіону доручив йому підтримати бій одного з передових батальйонів. Для двадцятирічного комсомольця, який всього півроку тому закінчив артилерійське училище, це було перше серйозне завдання, мало не коштувало йому життя і тому запам'яталося. Разом з ним були розвідник і телефоніст. Попереду, за півкілометра, - ворожий передній край. Справа далеко смутно вимальовувалася околиця Старої Руси. Навколо - невеликий чагарник і дрібнолісся. Позаду, майже поруч, стояла добре замаскована полкова гармата, підготовлена для стрільби прямою наводкою.

Після невеликого затишшя німці, перегрупувавшись, перейшли в контратаку. Великий загін автоматників і дві самохідні гармати противника перетнули шосе і рушили на роти батальйону, які залягли. Одночасно посилювався ворожий артилерійський і мінометний обстріл. Доповівши по телефону командир дивізіону про обстановку, Лосев отримав наказ відкрити загороджувальний вогонь, але раптово зв'язок обірвався. Зв'язківець побіг шукати пошкодження. А тим часом контратакуючі наближалися до наших позицій, ведучи сильну стрілянину з автоматів.

Поруч пролунав постріл. Це польова гармата відкрило вогонь по наступаючому противнику, але після двох пострілів замовкла. Лосев підбіг до гармати і побачив, що командир її убитий, а розрахунок в замішанні. Не замислюючись, старший лейтенант крикнув:

- Слухай мою команду! По ближній самохідці.

Бійці немов чекали цих слів. Вони кинулися до гармати і точно виконали команди новоявленого командира. Третім снарядом самохідну гармату було підбито.

- По другій самохідці ... - знову скомандував Лосев, і раптом у вухах у нього виник якийсь суцільний дзвін, що витіснив тріскотню автоматів, а зліва гаряче війнуло пороховою кіптявою і гаром. Повернувши голову туди, він побачив за кілька кроків від себе воронку від вибуху снаряда або міни, що димиться. До нього підбіг розвідник і став щось беззвучно кричати. Гармата продовжувала стріляти, але звуки її пострілів тепер сприймалися, як ледь чутні хлопки...

Незабаром атака була відбита. Фашисти зазнали великих втрат і були відкинуті назад, за шосе.

Через день слух у Кості відновився. У боях під Старою Русою йому пощастило двічі. Кількома днями пізніше, коли фашисти були вже вибиті зі своїх позицій, Лосев разом з розвідниками проходив повз побудований німцями бліндаж. Його подвійні стінки, між якими була засипана земля, служили б хорошим захистом, якби не відкритий вхід в бліндаж, звернений до супротивника. Почався артилерійський обстріл. Лосев з розвідником кинулися в бліндаж, де вже знаходилося декілька чоловік з стрілецьких підрозділів. Через відкритий вхід було

видно блискітки вогню, що вилітали з стовбура ворожої гармати, яка була прямою наводкою. Раптово якесь передчуття змусило Лосєва вискочити з бліндажа і сховатися за його задню стінку. Слідом за ним сюди прибіг розвідник. Тільки вони присіли, як пролунав сильний приглушений вибух, потім тріск, крики і стогони. Стінка бліндажа похитнулася, але залишилася цілою. Від снаряда, що розірвався всередині, загинули всі, що залишилися в бліндажі...

Наша дивізія і сусідні з нею частини зуміли прорвати ворожу лінію оборони, але розвинути успіх полкам було не під силу. Адже гітлерівці витратили на зміцнення своїх позицій майже рік. Дивізію відвели на відпочинок. Після кількох днів боїв німецько-фашистські війська, боячись повного оточення в районі Дем'янська, стали відходити. Наші війська йшли за ними по п'ятах, завдаючи великих втрат. Дем'янський плацдарм ворогів було ліквідовано.

За осінь і зиму 1942-1943 років Північно-Західний фронт згадувався в повідомленнях Радінформбюро лише одного разу (23 лютого 1943 р.). 1 березня 1943 р. Радінформбюро повідомило:

В ОСТАННІЙ ЧАС ЛІКВІДАЦІЯ УКРІПЛЕНОГО ПЛАЦДАРМУ ПРОТИВНИКА В РАЙОНІ ДЕМ'ЯНСЬКА

У вересні 1941 року німецько-фашистським військам вдалося прорватися на південний схід від озера Ільмень і зайняти силами 16-ї німецької армії район Залуччя - Личкове – Дем'янськ і далі на схід до берегів озер Вельє і Селігер. Протягом наступних 17 місяців противник завзято та наполегливо прагнув утримати за собою захоплений плацдарм і перетворив його в потужний укріплений район, назвавши його "Дем'янскою фортецею". Німці розраховували використовувати цей укріплений район для розгортання удару на найважливіші комунікації Північної групи наших військ. За цей же час зазначений район неодноразово був ареною запеклих боїв, в яких перемелювалися німецькі дивізії.

Днями війська Північно-Західного фронту під командуванням маршала Тимошенко перейшли в наступ проти 16-ї німецької армії. В ході боїв наші війська, прорвавши на ряді ділянок сильно укріплену смугу супротивника, створили реальну загрозу подвійного оточення німецько-фашистських військ. Противник, відчувши небезпеку оточення, почав під ударами наших військ поспішний відступ на захід.

За 8 днів боїв наші війська, невідступно переслідуючи противника, звільнили 302 населених пункти, в тому числі місто Дем'янськ і районні центри Личково, Залуччя. Очищена від противника територія площею в 2350 квадратних кілометрів.

За вісім днів боїв наші війська захопили в полон 3000 німецьких солдатів і офіцерів.

За цей же час взяті такі трофеї: літаків - 78, танків - 97, гармат різного калібру - 289, кулеметів - 711, а також велика кількість боєприпасів і багато іншого військового майна.

Противник залишив на полі бою понад 8000 трупів "

Пізніше військові історики напишуть: "Операції радянських військ на західному і північно-західному напрямках, проведені на початку 1943 року, тісно пов'язані зі стратегічним наступом на півдні. Хоча вони і не досягли поставлених цілей, ворог був позбавлений можливості посилювати свої угруповання на південному крилі радянсько-німецького фронту за рахунок груп армій "Центр" і "Північ". Це значно полегшило Радянській Армії не тільки успішно здійснити операції під Сталінградом, на Верхньому Дону, харківському та донбасівському напрямках, але і відбити спробу контрнаступу ворога. Ліквідація плацдармів в районі Ржева і Дем'янська практично зняла загрозу наступу противника на московському напрямку."²³

Бої за Дем'янський плацдарм колишній начальник штабу 16-ї німецької армії генерал-лейтенант Бек-Баренц назвав "млином" - зменшеним "Верденом першої світової війни"²⁴.

Тільки убитими 16-а німецька армія втратила тут до 90 тисяч осіб²⁵. Добра половина цієї цифри припадає на втрати від артилерійського вогню. Північно-Захід був єдиною ділянкою ворожого фронту, за перебування на якому кожен фашистський солдат отримував пам'ятну медаль.

...І ось ми знову на марші, але рухаємося вже не в бік фронту, а в протилежному напрямку. Багатьох дорогих товаришів, які самовіддано поділяли з нами фронтові негаразди, тепер поруч немає.

За триста днів перебування на Північно-Західному фронті 84-й АП втратив стільки убитими і пораненими, що якби не поповнення, він перестав би існувати. Більшість артилеристів вибуло з полку через поранення. Але багато було й таких, які розділили долю старших лейтенантів Манушкина і Бизова, сержантів Зайця і Комарова, старшого лейтенанта Філіппова, капітана Трегубова і Тані Волкової... В стрілецьких полках втрати були в кілька разів більше...

Переді мною лежить лист, яке не можу читати без сердечного болю:

"Шановний Борисе Миколайовичу!

На Ваш лист і прохання повідомляю наступне.

Весь післявоєнний період в нашій місцевості йде пошук і перепоховання останків загиблих воїнів на військові кладовища в Новій Деревні, Васильєвщині, Кузьминському. Тут на військовому кладовищі увічнені імена 8 тисяч радянських воїнів. У Васильєвщині - понад 500. Тільки нині з району між Васильєвщиною і Бяково членами пошукового загону "Долг" Парфинського РК ВЛКСМ винесені останки 125 воїнів і 9 травня з військовими почесними поховані на військовому кладовищі в Новій Деревні. У вересні там же були поховані знайдені останки ще 200 воїнів...

²³ Історія другої світової війни, 1939-1945. М., 1976. Т. 6. С. 146.

²⁴ Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945. М., 1961. Т. 11. С. 474.

²⁵ Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945. М., 1961. Т. 11. С. 474

*На меморіальні дошки заносяться все нові і нові імена...
Ветеран Великої Вітчизняної війни Бєлокуров Іван Павлович.
15.XI.1989 р."*

Але ж крім цих сіл, що опинилися в розташуванні фронту, який розтягнувся на багато кілометрів, були Горби, Льовошкино та багато інших.

І скільки ще знайдуть в цих місцях і з почестями поховують безвісних воїнів! Хтось із них в роки війни був похований нашвидку, як Манушкин, хтось, будучи убитим, затонув в болоті, був занесений снігом, присипаний землею, яка густо поросла травами...

І ось Північно-Західний фронт позаду. Ешелон за ешеленом покидали станцію.

Під розмірений стукіт коліс теплушки написав додому листа.

"...Я не знаю, що буде попереду, але зараз ми рухаємося все далі і далі в тил. Майже рік простояли в обороні. Звикли жити в бліндажах і землянках, в лісі і в полі. За цю зиму я практично не знімав шинелі і шапки, вони як би стали частиною мого тіла, особливо шапка. Без неї мені відразу якось не по собі. Але все це дрібниці! Головне, бачите: я живий і здоровий, і ми навчилися воювати!"

Передній край став нашою школою. Тут ми вчилися бути справжніми солдатами, ставали бойовими командирами. Нашими вчителями були власна совість, приклад товаришів і... ненависні нам вороги.

Прощайте, болото Сучан, село Горби і Стара Русса! Прощайте і ви, фронтові товариші, які навіки залишилися на новгородській землі! Ми, живі, ще розплатимося з гітлерівцями за ваші загублені життя!

На передньому краї бувало по-різному. Одна справа, коли ворог тебе не бачить. Інша - коли ти в полі зору і дії противника і тебе в будь-який момент може вбити або поранити, але де потрібно бути, незважаючи на загрозу смерті, мороз, спеку і голод... Коли знаєш, що противник побачив тебе, намагаєшся зробити все, щоб уникнути небезпеки. Але часто це неможливо: за умовами бойової обстановки необхідно бути саме тут. Жорстоке випробування, якому піддаються люди в таких умовах, сприяє зміцненню в них високого громадянського обов'язку і взаємовиручки або породжує боягузів і зрадників. На очах один у одного, день за днем, проходили ми сувору перевірку, ділячи небезпеки навпіл. Фронтowa дружба, що зародилася на Сучані і під Горбами, ще не раз прийде на виручку у важкі хвилини. І тепер, через багато років після війни, вона збирає на зустрічі і живих і загиблих - адже вони в нашій пам'яті, в нашому серці, а значить, завжди з нами!

На Курській дузі

Степовий, Центральний, 1-й Білоруський і 3-й Прибалтійський фронти, Порккала-Удд - таким був подальший бойовий шлях дивізії. А на моєму шляху додався ще й евакогоспіталь в місті Мозир.

У перших числах травня наш ешелон зупинився в голому степу біля станції Биково під Касторною. Вручну, використовуючи солдатську кмітливість і канати, спускали ми гармати вниз з десятиметрового насипу. А потім маршем, з тривалими зупинками рушили по курській землі. В дорозі отримали поповнення - людей, бойову техніку, автомашини. У стрілецькі полки і в наш арtpолк прийшли моряки з Далекого Сходу - молодець до молодця. Новачки швидко освоїлися і скоро нічим не відрізнялися від наших ветеранів. Гармати та гаубиці тягли машини. Спочатку це були американські "шевроле", але вони швидко вийшли з ладу, а потім - потужні "студебекери". Коні у нас все ж були, але тільки кавалерійські. Ваговозів віддали майже всіх, залишивши по одній упряжці на дивізіон.

Все було добре, але виникла проблема: два тижні довелося сидіти без солі. Прикро: суп густий, наваристий, каша сочиться маслом - давно такої розкішної їжі не бачили, а починаєш їсти - назад вивертає...

Найчастіше ми зупинялися в ярах, іноді в селах. Солов'ї заливалися тут щосили, відстоюючи свою честь називатися курськими.

На сільських околицях вечорами збиралися дівчата. Співали дзвінками голосами під стать солов'ям, хвацько танцювали з нашими солдатами, згадуючи, мабуть, при цьому своїх хлопців, що пішли на війну.

Але відпочинок наш тривав недовго. Дивізія отримала завдання побудувати лінію оборони, і почалася важка повсякденна робота. Стрілецькі підрозділи рили окопи повного профілю, будували дзоти і траншеї. Артилеристи готували вогневі позиції, снарядні льохи, спостережні пункти і дані для стрільби. Не дивлячись на те, що фронт проходив дуже далеко від нас, робилося все це, як на війні.

Коли в одному місці робота закінчувалася, ми нічним маршем просувалися вперед і знову займалися тим же самим. Майже всіх солдатів і офіцерів дивізії "обкатали" танками. На спеціально підготовленому полі танки прасували траншеї, заповнені бійцями. Пропустивши машини над головою, бійці закидали їх "гранатами" і відсікали "вогнем" "піхоту", що бігла за ними.

На початку червня наша дивізія зробила ще один кидок вперед і знову побудувала потужну лінію оборони. Попереду, в 20-25 кілометрах, була станція Понирі. Тепер між ворогом і нами залишилися тільки наші фронтові частини.

Наближався день початку великої битви на Курській дузі. 5 липня попередку заgrimіла канонада. Наш арtpолк був піднятий по тривозі, і ми виступили до станції Понирі. До полудня дивізіони зосередилися в лісистому яру неподалік від залізниці Москва - Курськ. Попереду, кілометрах в десяти, гримів бій. До нашого розташування під'їхав бронепоезд. Зупинившись біля групи дерев, що тягнулися вздовж насипу, він зробив найсильніший вогневий наліт в сторону Понирів. Раніше я тільки чув про бронепоезди і лише зараз на власні очі переконався в величезній потужності його численних гармат. Зробивши три вогневих нальоти, бронепоезд поїхав назад.

Тим часом з'явилися ворожі бомбардувальники. І відразу ж їм навперейми кинулися наші винищувачі. Почулася часта дріб авіаційних кулеметів. Німецький

бомбардувальник, який летів першим, випустив пишний димовий хвіст і з виттям пішов до землі. Те ж саме сталося ще з одним. Решта встигли скинути кілька бомб на залізничне полотно, висипали дощ листівок і повернули на захід. "Це вам не сорок перший рік!" - мимоволі подумалося мені.

Одну з скинутих листівок принесло вітром прямо до нашого бліндажу. Вороги лякали, що починають новий, страшний за силою наступ і що тепер ніхто не врятує нас. Тому треба кинути зброю і з білим прапором виходити назустріч наступаючим фашистським військам. Не перший раз німці намагалися агітувати нас здаватися в полон. На Сучані їх листівки брехали по-іншому. Але ми ні тоді ні тепер не вірили жодному слову загарбників.

Весь день пройшов в напруженому очікуванні наказу про вступ до бою. Попереду, на передовій, до вечора не припинявся гул гігантської битви. Над полем бою стояло запилене марево, над яким майже весь час кружляли літаки. Йшла безперервна артилерійська стрілянина. З нашого боку її доповнювало переривчасте гурчання "катюш". Повз нас проповзали до передової танки і самохідки. Бійці й офіцери, які поверталися звідти в тил, розповідали, що німці пустили в хід нову техніку - танки "тигри" з посиленою бронею і потужні самохідні гармати "фердинанди". Але це їм не принесло успіху: наші танки і самохідні гармати, артилерія і піхота підбивали і підпалювали ворожі машини, що прорвали оборону. Мінні поля, протитанкові гранати, пляшки з горючою сумішшю - все йшло в хід.

Вороги наполегливо рвалися вперед. Передова потроху наближалася до нас. Все більше було чути і виразніше ставали звуки бою. Зазнавши величезних втрат, гітлерівці до кінця дня на кілька кілометрів потіснили наші частини.

Тільки ввечері ми отримали наказ про вступ до бою. Наш 84-й артилерійський полк був виведений зі складу 55-ї дивізії і увійшов до складу 5-ї артилерійської дивізії прориву, яка належала до 307-ї СД 13-ї армії, яка захищала Понирі.

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО **З вечірнього повідомлення: 5 липня 1943 року**

З ранку 5 липня наші війська на Орловсько-Курському і Белгородському напрямках вели запеклі бої з великими силами піхоти і танків противника, що перейшли в наступ, підтриманими великою кількістю авіації. Всі атаки противника відбиті з великими для нього втратами, і лише в окремих місцях невеликим загонам німців вдалося незначно вклинитися в нашу оборону.

За попередніми даними, нашими військами на Орловсько-Курському і Белгородському напрямках за день боїв підбито і знищено 586 німецьких танків, в повітряних боях і зенітною артилерією збито 203 літаки противника.

Бої тривають.

У ніч на 6 липня батареї нашого полку висунулися вперед, до частин, що оборонялися і зайняли вогневі позиції в звивистому і широкому яру, що охоплює Понирі з південного боку.

Взводи управління за ніч просунулися в розташування стрілецьких батальйонів і обладнали там спостережні пункти. До ранку запрацював зв'язок, батареї готувалися відкрити вогонь.

Лише тільки почався світанок, над нами - я був разом з начальником штабу дивізіону в одному з бліндажів - з'явилися фашистські бомбардувальники.

Хвиля за хвилею вони налітали на яр і бомбили не пікіруючи, боячись витратити час, тому що до них відразу ж прямовували наші винищувачі. Земля безперервно здригалася від могутніх вибухів, і все ж бліндажі, глибокі окопи і укриття рятували гармати і людей.

На передній край і наш яр обрушився шквал вогню фашистської артилерії і мінометів. Від прямих влучень в укриття з'явилися перші поранені й убиті. Але тепер ми вже не були сторонніми спостерігачами: ворожий наступ розгортався на наших очах, і ми стали учасниками битви. Наші гармати і гаубиці відкрили у відповідь вогонь. І ліворуч і праворуч за багато кілометрів від нас стояв гул битви, що розпочалася вчора. Гарматні залпи наших батарей, розриви ворожих снарядів і бомб, час від часу знаходили чергову жертву, - так тривало до самої ночі.

До кінця дня надовго порушився зв'язок з командиром дивізіону Новиковим. Начальник штабу, капітан Агапов, призначений замість Тирикова, переведеного в інший дивізіон, послав мене до Новикова, щоб взяти останні дані для бойового донесення. Вже сутеніло, коли я знайшов командира дивізіону. Він перебував на спостережному пункті, неподалік від побитої снарядами і бомбами сільської церкви. На той час обстріл вже вщухав, і все одно, доки я біг туди і назад, доки шукав продовження лінії зв'язку в місцях пошкодження, довелося кілька разів впасти на землю: неподалік, а то і зовсім поруч, так що зловісний спів осколків чувся майже над головою, рвалися снаряди і міни.

Наступний день – 7 липня - по люті обстрілу, а особливо бомбардування, перевершив все бачене мною досі, включаючи бої під Горбами на північному заході. З раннього ранку зграї німецьких бомбардувальників нависли над Понирями і нашим яром. Над містечком піднялося попелясто-сіре марево. В повітрі велися постійні повітряні бої. Наші винищувачі раз у раз збивали німецькі літаки, але вони йшли і йшли, хвиля за хвилею, по п'ятдесят, а то й по сотні літаків одночасно. У перші два дні ворожого наступу наша ділянка фронту була для противника не основною. Головний удар фашисти наносили в напрямку містечка Ольховатка, в декількох десятках кілометрів лівіше нашого розташування, однак істотного успіху там не добилися. Тепер вони робили ставку на захоплення Понирів з подальшим просуванням на Курськ. На штурм цього невеликого містечка, котре складалося всього з декількох сотень будинків, яке обороняла 307-а дивізія 13-ї армії Центрального фронту, гітлерівці кинули дві повністю укомплектовані особовим складом і бойовою технікою піхотні дивізії і

понад 200 танків. "Тут розгорілася одна з найжорстокіших битв за час східного походу", - напише пізніше один з небагатьох, що залишився в живих німецьких офіцерів, які брали участь у наступі на Понирі²⁶.

Тоді ми не знали стратегічних задумів ворога, та й не наша справа була їх розгадувати, але, відчуючи неймовірну напруженість бою, запеклість артилерійського вогню і бомбардування, зрозуміли, що підійшли вирішальні години і дні наступу гітлерівців.

Під час чергового нальоту німецьких пікіруючих бомбардувальників, - вже не пам'ятаю, яким він був за рахунком - поруч рвонула п'ятисоткілограмова бомба, спресувавши всіх нас нестримно наростаючим виттям і оглушливим вибухом в натягнуту до межі грудку м'язів і нервів. Наш бліндаж підстрибнув, зрушився в бік, а потім захитався в судамах вибухової хвилі. Начальник штабу капітан Агапов, прийшовши до тями від порохового смороду, який заповнив бліндаж, і від вибуху, що заклав вуха, пробурмотів щось нам, чи собі:

- Ще трохи - і перенесло б нас з сьогоднішнього пекла прямисінько до бога в рай!..

Всі уточнюючі, але не підлягаючі друку доповнення на адресу Гітлера і всієї фашистської сволоти я прибрав з цієї фрази, а вони йшли майже за кожним словом і завершували думку капітана. Відважний офіцер, танцюрист і відомий всьому полку дотепник, Агапов зумів зберегти самовладання і в ці, прожиті поруч зі смертю миті.

Після кожного нальоту капітан прикладався до пляшки горілки і надпивав кілька ковтків. Це була його слабкість, теж відома всім. Через неї він і опинився у нас, розлучившись з більш високою посадою в штабі полку. Коли до другої половини дня пляшка спорожніла, мені мимоволі довелося виконувати обов'язки начальника штабу.

...Весь цей день Геннадій Беляєв та його зв'язківці робили неможливе: лише тільки зв'язок зі штабом полку, з батареями, з командиром дивізіону Новиковим переривався, а це було постійно, вони відразу ж знаходили і виправляли ушкодження, не зважаючи на бомбардування і обстріли.

При кожній ворожій атаці, а їх було п'ять протягом дня, мені дзвонили з штабу полку і вимагали відомості про становище в батальйонах, про дії підтримуючих їх батарей, передавали накази начальника штабу і командира полку. У таких випадках зв'язок, який чітко працював, рятував мене.

Для штабу і командира полку штаби дивізіонів були очима і вухами, які оцінювали стан на лінії безпосереднього зіткнення з противником. Розташування наших і ворожих траншей, окопів, вогневих точок на ділянці дії дивізіону, місцезнаходження вогневих позицій і спостережних пунктів батарей і командира дивізіону, втрати в особовому складі і в техніці під час бою - все це оперативно повинно було доноситися в штаб полку і підсумовуватися щоденним письмовим бойовим повідомленням. Для дотримання секретності при зборі відомостей

²⁶ Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945. М., 1964. Т. 3. С. 260.

перевага віддавалася провідному (телефонному) зв'язку, який, на відміну від радіозв'язку, забезпечував велику скритність переданої інформації. Але це давалося дорогою ціною. Забігаючи вперед, скажу, що після десятиденного німецького наступу у взводі зв'язку залишилася лише третина його складу. Втрати у зв'язківців були такі ж, як і в стрілецьких ротах, навіть більше - адже їм постійно доводилося перебувати під обстрілом без всякого укриття. А це було в багато разів небезпечніше, ніж пережити обстріл або бомбардування в бліндажі.

Для мене тепер роботи і обов'язків додалося. На Північно-Західному фронті, де тижнями, а то й місяцями зберігалася приблизно однакове розташування рот і батальйонів, бойових порядків наших батарей і основних цілей у противника, штаб полку міг, в крайньому випадку, обійтися і без щоденних донесень з дивізіону. Тут же місцевість була незнайомою, обстановка швидко змінювалася, а штаб полку вимагав точних і самих останніх відомостей. І якщо переривався зв'язок, ми не могли чекати, поки його полагождать. У таких випадках, як це і було вчора, з'ясувати обстановку на передньому краї зазвичай доручали мені. Так у начальника штабу і не було іншої можливості - Мартинов на СП, Беляєв - на лінії зв'язку, ось і залишався командир топовзводу, що звільнився до моменту бою від своїх прямих обов'язків по "прив'язці" вогневих позицій і спостережних пунктів батарей і дивізіону.

До кінця дня, коли гітлерівці останнім відчайдушним штурмом захопили північну частину Понирів, зі штабу стали вимагати до телефону Агапова, який спав мертвецьким сном. Ніякі мої відмовки, що капітан пішов на передову і ще не повернувся і зв'язку з ним немає, не діяли. Побачивши, що Агапов заворушився, я розштовхав його і ледве встиг розповісти йому про захоплення околиці Понирів, як по телефону знову вимагали начальника штабу. Зв'язківець простягнув йому трубку.

- Тр-р-рубка слухає! - голосно і розкотисто, немов подаючи команду, прокричав капітан.

Я вже каявся, що розштовхав його, але було пізно: начальник штабу полку читав Агапову по телефону грізну нотацію. Відразу протверезівши від жорстокого розносу, капітан спробував зв'язатися з Новиковим і батареями. Однак зв'язок, пошкоджений при останній ворожій атаці, не працював. Тоді Агапов послав мене до командира дивізіону дізнатися обстановку на передовій.

А бій ще тривав, і німці щосили намагалися просунутися далі. На околиці містечка лунали автоматні черги, рвалися міни. Ближче і ближче! Коли я, притискаючись до будинків, біг по вулиці, німці відкрили гарматний вогонь прямою наводкою: подвійний ревучий звук величезної сили налетів на мене і кинув на землю. Здалося, що в вухах луснули барабанні перетинки. Звідкись біла потужна гармата "тигра". Снаряди рвалися зовсім близько. Далі бігти не можна, треба було сховатися і перечекати.

Озирнувшись, я помітив у землі яму, обплетену прутами, в яких селяни зберігали овочі. Не довго думаючи стрибнув у неї і трохи не сів па шию майору, що забрався сюди ж, який теж прямував в штаб одного з стрілецьких батальйонів.

Відсиджувалися хвилин п'ятнадцять, потім вибралися і побігли задвірками, перелізаючи і перескакуючи через невисокі тини городів. Я біг за майором - удвох легше. Рвалися міни, зовсім близько тріщали кулеметні і автоматні черги, оглушливо рикали гармати "тигра", що десь причаївся, моторошно посвистували кулі. Нарешті добралися до штабу стрілецького батальйону. У напівзруйнованому кам'яному будинку з вибитими вікнами і дверима знаходилися командир дивізіону, Мартинов і приблизно десять піхотинців. На підлозі лежало кілька поранених. Довідавшись обстановку, я наніс її на карту. Йти назад не хотілося. Нічого не може бути гірше - пробиратися по передовій під час бою! А треба. Мене чекав начальник штабу. Сказавши Новикову, що йду, побіг тим же шляхом. Бій тривав. Розриви снарядів і свист куль раз у раз примушували інстинктивно присідати або падати на землю.

Але ось звуки бою вже позаду. Назустріч з яру з ревом і гуркотом рухалися десятки наших Т-34. Довго дивився їм услід: а можливо, в одному з них мій Льова?

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО З оперативного зведення за 9 липня 1943 року

На Орловсько-Курському напрямі противник за чотири дні наступу зазнав важких втрат у танках, живій силі і не домогся успіху. Сьогодні з ранку гітлерівці перенесли свій удар на сусідню ділянку фронту. Посиливши пошарпані з'єднання двома піхотними і однією танковою дивізією, німці з ранку зробили ряд жорстоких атак. Зав'язалися запеклі бої, які часто переходили в рукопашні сутички. Всі атаки гітлерівців відбиті нашими військами.

В кінці кожного з дев'яти днів запеклого ворожого наступу я писав під диктовку капітана Агапова бойове донесення і креслив схему переднього краю. Ні, ніяк не думалось, що через багато років захочеться знову згадати і описати ці бої! Але якби і знайшлися зараз ті бойові документи і вдалося б по ним відтворити забуте, в них все одно не було найнеобхіднішого для моїх записок - людських переживань. Адже почуття і думки, що визначали вчинки бійців і командирів, які щохвилини дивилися в очі смерті, в бойових донесеннях не згадувалися. На жаль, і моя пам'ять теж не дуже їх зберегла. Думаю, фронтовики мене за це не будуть дорікати: адже вони знають - в дні особливо тяжких боїв люди намагалися забути пережите вчора, щоб витримати новий день. Чітко пам'ятаю лише одне: загальну абсолютну впевненість, що ворог не зможе прорвати нашу глибокоешелоновану оборону. Треба тільки вистояти, як тоді, на Північно-західному фронті, під Горбами. Вистояти до кінця! І мушу сказати, що ні в перші, ні в наступні дні наступу гітлерівці на нашій ділянці не змогли просунути до нашого яру, який був від Понирів всього лише за кілька кілометрів!

На десятий день фашистський наступ видихнувся. Стрілецькі полки нашої дивізії були підтягнуті до ділянки фронту, де вже дев'ять днів, перебуваючи в

складі 13-ї армії, вів важкі оборонні бої наш артилерійський полк. Дивізія отримала наказ знищити противника, який прорвався в район Понирів.

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО З оперативного зведення за 15 липня 1943 року

На Орловсько-Курському напрямі противник, перейшовши 5 липня в наступ, протягом ряду днів намагався прорвати радянську оборону. Німці зазнали величезних втрат в живій силі, танках, літаках, але успіху не добилися. Знекровлений ворог був змушений перейти до оборони.

Комбат Сергій Земленухін

Під час наступу на Північно-західному фронті просування вимірювалося сотнями метрів, не часто - кілометрами. А тут вже під кінець першого дня стрілецькі полки дивізії увірвалися на станцію Понирі, на другий день звільнили містечко повністю, а протягом наступних трьох днів відбили у противника більше десятка сіл, знищивши понад 30 танків і винищивши кілька тисяч солдатів і офіцерів противника!

Але загинуло і чимало наших бійців. Особливо вразила мене загибель командира 76-мм батареї нашого дивізіону колишнього студента індустріального інституту капітана Сергія Земленухина, який загинув від ворожої кулі. Це був досвідчений командир, який пройшов важку школу боїв на болоті Сучан і під Горбами.

В день його загибелі поруч з ним був вісімнадцятирічний командир взводу управління батареї лейтенант Володя Сармакешев, який нещодавно прибув до нас в складі поповнення. "Як зараз пам'ятаю, - згадує він, - наш спостережний пункт, відритий на широкому житньому полі і замаскований снопами колосків, свист фашистських снарядів, близькі розриви і чіткі команди комбата, коригувати вогонь нашої гарматної батареї.

А потім короткими перебіжками ми рушили за наступаючою піхотою - капітан Земленухин, я, наші артилерійські розвідники і зв'язківці, тягнули телефонний дріт. Була з нами і санінструктор Сіма Рижкова. Високе жито - хліба того літа вирости на подив - приховувало нас від гітлерівців. Приблизно через сто метрів від покинутого нами спостережного пункту наткнулися на групу наших бійців, уражених фашистським снарядом. Один з них, узбек, лежав долілиць, притиснувши руки до пошматованих осколками грудей. Крізь стогін можна було розібрати окремі слова:

- Радянська влада... треба допомагати!.. Допомагати треба!..

Наша санінструктор Сіма Рижкова, зовсім ще молоденька дівчина, схилилася над ним, квапливими рухами розриваючи індивідуальний перев'язувальний пакет. Солдат замовк...

Тільки ми вскочили в першу лінію залишених фашистами окопів, як дошкульні автоматні і кулеметні черги ударили в бруствер траншеї. Натрапивши на труп фашистського солдата, що лежав у окопі, я вихопив з його млявої руки шмайсер і став посилати короткі черги туди, звідки били фашистські кулемети. Кинута кимось із бійців граната розірвалася біля вогневої точки. Замок вражений вибухом ворожий кулеметник. Ще кілька стрибків, короткі сплески автоматних черг, чийсь крики, ще кілька ударів-розривів гранат - і ми вже господарі другої лінії траншей.

І тут я побачив перекошене криком обличчя розвідника Капустина.

- Лейтенант, капітана нашого! В живіт, кулею! Швидше, кличе!

Я підбіг до Сергія. Він лежав на спині. Закусивши губу і важко дихаючи, капітан ледве міг стримати стогін, що виривався з горла. Нашвидку покладена пов'язка просякла кров'ю. Сіма Рижкова схилилася над ним, потім випрямилася, відкинувши в сумку з червоним хрестиком на брезентовому клапані порожній шприц.

- Несіть, швидше...

Бійці підняли краї плащ-палатки.

- Стійте, - хрипко сказав Сергій. Губи його кривилися від нестерпного болю, з лоба котилися крапельки поту.- Стійте!.. Ну, пацан, - звернувся він до мене, - ну, пацан, командуй! Іди вперед!.. Піхоті гармати потрібні! Зв'язок... - Він задихнувся, закрив очі. Слабо махнув рукою:

- Несіть...

Я нахилився над Сергієм, сунув йому під голову зім'ятий речовий мішок, що був під рукою. Не відкриваючи очей, він видавив із себе:

- Недовго повоювали з тобою, лейтенант. Не підведи...

Це були останні слова капітана Сергія Земленухина, командира 2-ї гарматної батареї 1-го дивізіону, 84-го артполку, які довелося мені почути. Бійці винесли його в медпункт, звідти передали в медсанбат. Кілька годин лікарі боролися за життя командира. Кулі вдарили в живіт, роздробили хребет. Через кілька днів Сергія не стало. Не стало першого мого бойового командира. "Пацан, йди вперед!" - так він мені сказав при нашому прощанні. Йому було двадцять шість, мені - вісімнадцять.

У всі важкі хвилини життя на фронті і потім мені додавали сили ті слова, сказані командиром. Тяжко поранений, на самому краю свого життя, він думав про інших, думав про свій обов'язок солдата".

Гітлерівці пручалися відчайдушно, використовуючи заздалегідь підготовлені укріплення, переходячи в контратаки з підтримкою танків, самохідок і бомбардувальної авіації. Наша дивізія після перших днів наступу позбулася половини свого складу, а ще через кілька днів полки дивізії були зведені в батальйони, батальйони - в роти. І все-таки наступальний порив бійців і офіцерів був виключно високим. Дивізія нестримно йшла вперед.

Посідинки з "тиграми"

Гарматні батареї нашого 84-го АП підтримували стрілецькі підрозділи "вогнем і колесами": гармати викочувалися на передову і прямою наводкою били по німецьких вогневих точках і танкам.

У нашому дивізіоні відзначився капітан Петро Миколайович Кудинов - щойно призначений заступником Новикова - і гарматні розрахунки молодших командирів Прокудина, Сергунина і Долгова.

На Північно-Західному фронті капітан Кудинов знаходився в штабній батареї полку. Ще до війни він закінчив військову школу, став командиром-артилеристом. Брав участь в боях на кордоні в 1941 році і був поранений. Донський козак за походженням, він був сильною і відважною людиною. У той же час його відрізняли розум, велика винахідливість, енергійність і дбайливе ставлення до підлеглих. Остання якість була, мабуть, сильніша за всіх. Капітан як ніхто вмів берегти своїх людей. І не тим, що не посилав бійців в небезпечні місця - на фронті це неможливо, - а тим, що виключно вміло вибирав вогневі позиції для гармат, вимагав від підлеглих всіх заходів маскуванню і надійного укриття гармат, ніколи не губився і своєчасно приймав єдино правильні рішення, які рятували життя людей.

Бійців і командирів приваблювала і його зовнішність - міцний, добре скроєний, з живим, трохи глузливым поглядом. Капітан не ліз за гострим словом в кишеню, воно було у нього на язика, заздалегідь готове жартом остудити або підтримати співрозмовника. І за своїм зовнішнім виглядом, і за діями він всім, в тому числі і мені, здавався старше своїх років, хоча був моїм ровесником.

У ніч на 17 липня командування попередило Кудинова, що вранці очікуються "тигри". Під керівництвом капітана вогневики працювали всю ніч: надійно сховали боєприпаси, поглибили і замаскували укриття для гармат і розрахунків.

...Вранці з недалекої виярки, одна за одною, повільно, як би оглядаючись, з'явилися чотири незграбні броньовані машини з довгими стволами гармат. За ними бігли ворожі солдати.

Кудинов розподілив перші три "тигра" між гарматними розрахунками і, коли вони наблизилися метрів на вісімсот, наказав відкрити вогонь. Назустріч танкам понеслися бронебійні трасуючі снаряди. Було видно, як деякі потрапляли в ціль, але відскакували від потужної лобової броні. "Тигри" відкрили у відповідь вогонь і підбили гармату старшого сержанта Долгова. Кудинов наказав підкласти під вісь пошкодженої гармати ящики від боєприпасів. Батарея продовжувала вести вогонь, але він як і раніше був безрезультатний.

Танки підходили ближче і ближче. Наступали ті хвилини, коли перевіряються воля і мужність командира і бійців. І двадцятидворічний капітан не розгубився: наказав командирі гармати Сергунину швидко перекотити гармату на триста метрів у бік і вперед, щоб зустріти машини, що наближалися, стріляниною в борт. Упевнені дії капітана зняли нервову напругу з бійців. Дві гармати, що залишилися підпалили перший ворожий танк, він задимів і зупинився. Решта

танків рухалися до батареї, продовжуючи її обстрілювати. Пошкоджена гармата зовсім звалилася на бік, розрахунок вже не міг впоратися з ним... Була підбита і друга гармата...

Танки повільно просувалися вперед, жорстоко обстрілюючи батарею, яка виявила себе. Положення здавалося безнадійним. Завдяки щасливому випадку бійці обох розрахунків не постраждали. Кудинов наказав усім взяти протитанкові гранати і сховатися в окопах. Але тут загукотіли постріли зліва. Розрахунок Сергунина швидко виконав маневр і зустрів танки, що наближалися стріляниною в борт. Два танки були підбиті, останній поспішив сховатися в яр.

...По-іншому закінчився поєдинок з "тиграми" батареї капітана Воскобойника. Прилетіли "юнкерси" розбомбили гармати, які вели вогонь по ворожих машинах. Залишалася лише четверта гармата старшини комсомольця Івана Новикова. Розташована трохи в стороні, вона була захищена в житі і добре замаскована. А на випадок виявлення противником її розрахунок заздалегідь підготував дві запасні вогневі позиції.

Сім "тигрів" і два "фердинанди" кинулися на батарею, що замовкла після бомбардування... На щастя, старшина був досвідченим командиром. За бої під Москвою і Сталінградом він вже мав нагороди: орден Червоної Зірки і медаль "За відвагу". За місяць перед боями Новиков вступив до комсомолу. Його розрахунок вважався зразковим. Гармати і бійці стали єдиним цілим. Поводження з гарматою було доведено до автоматизму. Кожен міг замінити будь-якого з товаришів. У минулих раніше боях розрахунок досяг такої скорострільності, що здавалося, гармата заряджається автоматично. Тобто, це був бойовий розрахунок зразка 1943 року, який чудово володів маневреною 76-міліметровою гарматою, що легко маскується. До речі сказати, в перші дні і місяці війни дивізіонні гармати були інші: маючи високий лафет, вони легко виявлялися противником. Бійці про них говорили з гіркою іронією: "Гроза танків, смерть розрахунку".

На бойовому шляху розрахунку "тигри" і "фердинанди" зустрічалися не вперше.

Побачивши танки, що рвалися до батареї, Новиков скомандував:

- Розрахунок, до бою! Прямою наводкою, по ближньому танку, броньбійним, приціл... наводити під башту! Вогонь!

Навідник Смагин миттєво виконав наказ командира. Прогримів постріл. Але танк продовжував йти вперед.

- Наводь точніше! Вогонь! - спокійно скомандував Новиков. Після цього пострілу з основа машини повалили клуби диму. Однак другий танк продовжував йти вперед.

Пострілами зрізало і розкидало жито, що приховувало гармату. Його помітили "фердинанди", що залишилися на горбі - і поруч з гарматним окопом стали рватися снаряди. Осколком поранило навідника Смагина. Його наспіх перев'язали і поклали в ровик, а гармату на руках потягли в другий окоп. Високе жито приховало пересування, і розрахунок вийшов з-під обстрілу.

З нової позиції танки проглядалися гірше. Боець Хисматулин, який замінив Смагина зробив два постріли, і обидва безрезультатно. Але ось два танки піднялися на гребінь пагорба і були видними майже повністю. За командою Новикова Хисматулин навів гармату на башту лівого "тигра". Після другого пострілу танк розвернуло, і він врізався в машину, що йшла поруч. Пролунав потужний вибух. Новиков хотів крикнути наводчику щоб похвалити, обернувся до нього, але повітряною хвилею близького вибуху був перекинутий на землю.

Опритомнівши, командир побачив, що Хисматулин лежить поруч убитий. Снаряди продовжували рватися поблизу. З розрахунку залишилися тільки він і підношувач снарядів Паршин. Удвох вони перекотили гармату на останню запасну позицію. Тягти по пухкій землі було страшно важко, і обидва без сил звалилися в виритий поруч ровик. На щастя, відчувши відсіч, "тигри" прийшли в замішання і на якийсь час сповільнили рух. Тепер вони йшли повільно, вишукуючи недобиті гармати. Але ось один, осмілівши, збільшив швидкість і почав швидко наближатися до батареї.

Новикову, що спостерігав за танком через приціл, здавалося, що "тигр" зовсім поруч. Він бачив, як стовбур на башті танка став розвертатися прямо на нього, блиснув вогнем. Снарядом, що розірвався ззаду, поранило Паршина, який встиг піднести Новикову ще один снаряд.

Летючі уламки змусили старшину притиснутися до землі. Але він розумів, що треба негайно вистрілити і підбити грізну машину, що насувалася на гармату. Новиков схопився, стрімко і якимось відразу, одним рухом, точно навів приціл на башту танку і рвонув спусковий механізм, встигнувши помітити, що гармата "тигра" вистрілила одночасно. В цей момент страшний удар позбавив його свідомості.

Перше, що він побачив, коли прийшов до тями, були ноги, що сіпалися в конвульсіях лежачого трохи збоку вмираючого Паршина. З неймовірними труднощами піднявши голову, старшина побачив, що вони обидва опинилися під станиною своєї гармати, яка перевернулася від вибуху випущеного "тигром" снаряда. Прислухавшись, зрозумів, що танк він підбив - брязкання гусениць змінила зловісна тиша; на кілька миттєвостей відступив біль... А потім непосильна, що давить зверху тяжкість знову затьмарила свідомість. Більше Іван Миколайович нічого не пам'ятав.

Під час боїв не всі відразу ставало відомо. У полку вирішили, що Новиков убитий, і батьки отримали похоронку. Тридцять років по тому я почув цю розповідь з вуст самого Івана Миколайовича Новикова! Не мені, а дітям Понировської школи, які розшукали ветерана і запросив його на зустріч в дні тридцятиріччя Курської битви, розповів колишній старшина про ці події.

Ніколи не забуду, як в один з перших днів наступу пробирався через поле з незжатим житом, де щойно пройшов танковий бій. Хліба того літа вродили на курській землі на славу - жито стояло високе, майже в людський зріст! Але від поля мало що залишилося. Безжально сполосоване гусеницями важких машин, воно зберігало пам'ять про останні хвилини смертельного поєдинку. То там, то

тут виднілися остови згорілих німецьких і наших танків. Стояв сильний запах гару. В житі лежали вбиті: і німці, і наші - їх ще не встигли прибрати. На лузі за житом вишикувалися нескінченні шеренги збитих і покручених березових хрестів: хтось із танкістів в азарті бою пропрасував гусеницями останній притулок окупантів. Поруч в глибокому яру - штабель трупів фашистських солдатів. Мабуть, під час відступу вороги не встигали ховати. Підійшов ближче і побачив роздуті, покриті жуками і мухами трупи. Сморід стояв жахливий! А подивитися треба: це ж вороги лежали. Колись нахабні, самовпевнені, безжальні, які поставили на коліна майже всю Західну Європу, які вважали себе непереможними. Одного з солдатів, мабуть, поховати все-таки встигли - з землі стирчав березовий хрест. Я пройшов майже поруч з ним і прочитав напис - прізвище, дати народження і смерті. День і рік народження збігалися з моїми. Виходить, зустрівся з ровесником! Туди йому й дорога! А для інших і березового хреста не буде!

На третій або четвертий день нашого успішного просування вперед начальник штабу капітан Агапов і я пробиралися до нового розташування штабу дивізіону. Ми спускалися пологим широким лугом. Він простягався кілометра на два-три і впирався в річечку, яка розділяла наші і ворожі війська. За річечкою знову йшло рівне, яке добре було видно поле. Ми йшли відкрито, не маскуючись, вважаючи, що снайпер нас не дістане, так їх тут і не повинно було бути у гітлерівців, вороги ж іще тільки обживали передній край, а снаряди або міни на двох витратити ніхто не стане. Раптово пролунав пронизливий свист над головою, і ззаду щось сильно вдарило по землі, але вибуху не сталося. З ворожої сторони долетів неголосний звук пострілу. Трохи полежавши, ми встали і знову пішли вперед - незвичайний обстріл нас не злякав. Знову просвистіло, і попереду, зовсім близько, знову вдарило по землі. Значить, цілили в нас, але незрозуміло чим, такого на північному заході не було...

- Озвіріли гади! - крикнув мені капітан, який впав, як і я, в густу траву.- З танка бронебійними болванками стріляють... Почекати треба!

Хвилини через три-чотири вирішили далі просуватися по одному, короткими перебіжками. Першим скочив Агапов. Але не встиг відбігти і десяти метрів, як знову свиснуло і вдарило по землі снарядом, а слідом за цим, майже одночасно, пролунав дзвінкий залп протитанкових гармат, що стояли неподалік. Коли потім знову стали просуватися вперед, ніхто нас вже не обстрілював. Молодці артилеристи! Видно, давно вистежували знахабнілого "тигра", який зарився в землю: покінчили з ним одним залпом. До речі, це були останні дні перебування начальника штабу Агапова в нашому дивізіоні. Його знову понизили в посаді, на цей раз призначивши командиром батареї. Через кілька днів він був поранений, але перед цим встиг відзначитися - коли вбило навідника, сам став біля гармати і з першого ж пострілу підбив "тигра". За цей бій капітан був нагороджений орденом Червоної Зірки. Його подальша доля мені невідома.

...Якось, коли наша дивізія переслідувала противника вже далеко за Понирями, я прийшов на СП дивізіону. Стояв спекотний літній день. На

передовій було тимчасове затишшя. Користуючись цим, розвідники лежали в кількох метрах від бліндажа, підставивши носи під промені сонця. Біля входу сидів зв'язківець. Мартинов лежав осторонь від усіх, метрах в п'ятнадцяти. Раптом на схилі висотки розірвалася міна. Всі кинулися в бліндаж. Підбігаючи до укриття, я глянув на Мартинова. Він не ворухився. "Спить, - подумалося мені.- Треба розбудити". Кинувся до нього з криком:

- Микола! Обстрілюють! Біжимо в бліндаж!

Мартинов повернувся з боку на бік, позіхнув і голосно, щоб чули розвідники в бліндажі, сказав:

- Мене не вб'є!

І зараз, коли пишу ці слова, чую його спокійний, з невеликою хрипотою голос. Розірвалася позаду нас міна засипала кущі уламками. Я не став ризикувати і сховався в бліндаж. Обстріл тривав. Міни раз у раз рвалися на висотці - зліва, справа, попереду і ззаду нашого укриття. Мартинов "витримував характер". Хвилин десять-п'ятнадцять пролежав він під уламками, які летіли і били по кущам, доки не скінчився обстріл.

Ті, хто був на фронті, можуть уявити, як така поведінка діяла на людей. Не дарма любили розвідники Миколу Тимофійовича! Багато така безстрашність означала на війні, де людина ставала грудкою оголених нервів! Але, якщо говорити про характер Мартинова, то це, мабуть, не все. Він не був нерозважливо хоробрим!

Багато пізніше, вже в Білорусії, я був випадковим свідком іншої картини. Якось довелося мені йти по погано замерзлому, запорошеному снігом, з рідкими кущами болоту. Попереду себе побачив людину, яка швидко йде. Уважно придивившись, упізнав Мартинова. У цей момент з ворожої сторони прозвучали гарматні постріли, і позаду нас шубовснули в болото і глухо розірвалися два снаряди. Падаючи на землю, я побачив, як одночасно зі мною впав і Мартинов. Потім ми так само одночасно схопилися і побігли вперед і знову впали на сиру землю болота при наступному снаряді. Мартинов був трохи далі мене від розривів, але поведився так само, як і я. На цей раз він був один і, знаючи про це, не хотів ризикувати своїм життям.

Щоб завершити розмову про хоробрість, наведу кілька рядків з листа командира батальйону одного з стрілецьких полків дивізії Василя Івановича Турчанинова:

"У роки війни я помітив такий факт: як правило, солдати, сержанти і офіцери, в повсякденному житті нічим не вирізняються, тихі і спокійні, в бою поведуться мужньо, показують зразки безстрашності, і навпаки: демагоги, всезнаючі хвальки часто в складних ситуаціях втрачають голови і можуть вчинити зраду.

У батальйоні, яким я командував, був офіцер, лейтенант Г.²⁷. Хлопець дуже хвалькуватий, за його розповідями, він сам міг перемогти Німеччину. А ось коли

²⁷Я вирішив не вказувати прізвище.- Авт.

в бою під мизой Картужі німці перейшли в контратаку, Г. злякався, залишив взвод і сам втік назад в ліс. Взвод загинув.

І навпаки, був у батальйоні командир роти старший лейтенант Куйкубаєв. Любив помовчати, про свої перемоги ніколи не говорив, але був безмірно хоробрий і одночасно розважливий. Рота під його командуванням завжди відмінно виконувала бойові завдання. І таких прикладів можна було б наводити багато".

Мені залишається додати, що той хто написав ці рядки сам був прикладом скромності і безстрашності одночасно.

Чим далі від Понирів просувалися наші війська, тим слабкіше ставав опір противника. Гітлерівці залишали село за селом, побоюючись, мабуть, потрапити в оточення. Це були вже не ті веселі курські села, через які ми проходили перед наступом. У деяких зовсім не було молоді - фашисти погнали її в Німеччину. Траплялися села, де вікна були забиті дошками. Епідемія тифу спустошила їх.

Іноді полк відставав від піхоти, і тоді порушувався зв'язок з передовою. Але все одно артилеристи робили свою справу. Пам'ятаю, якось під час нічного маршу з штабу полку нам передали по рації, що на шосе, по якому противник відводив техніку, накопичилося багато танків, машин і артилерії. Було наказано негайно провести масований вогневий наліт. Начальник штабу капітан Воскобойник, який змінив Агапова, наказав вогневим розгорнути гармати, а мені - підготувати дані для стрільби. Гарматні розрахунки не змусили себе чекати, я теж; через лічені хвилини шквал гарматного вогню змусив всіх здригнутися. Через день, проїжджаючи місце обстрілу, побачили результати "роботи" дивізіону - на узбіччях шосе валялися розбиті автомашини, гармати, неприбрані трупи гітлерівців. У битві на Курській дузі проявився, як ніколи раніше, накопичений за війну бойовий досвід наших солдатів і командирів - незрима, але страшна зброя, яку вкладає в руки людей війна. Фашистські війська в 1941 році мали цю зброю. Тепер вона з'явилася і у нас! З надлишком!

В кінці боїв, коли, здавалося, вже мало що нам загрожувало, ми втратили комбата - старшого лейтенанта Панкратова, загального улюбленця і веселуна, і мало не позбулися Мартинова. Перед наступом вони сховалися в бліндажі з накатом з колод і землі. Після нашої артпідготовки, коли роти пішли вперед, ворог відкрив вогонь з важких гармат. Один зі снарядів влучив у кут бліндажа, але не розірвався, а своєю ударною силою розвалив накат. Як потім виявилось, в цьому кутку сидів Панкратов. Мартинова завалило колодами і піском. Праву руку його затиснуло між колодами, і вона стирчала назовні. Під вагою колод і землі, оглушений ударом, він почав втрачати свідомість... Обстріл тривав. Коли прибігли командир дивізіону і розвідники, які сиділи в сусідньому бліндажі, то, побачивши руку, що стирчала, першим відкопали Мартинова. Лівою рукою він притискав до грудей голову Панкратова, відірвану снарядом. Кілька днів Мартинов був сам не свій, але в санбат не пішов, хоча дивізію відвели на відпочинок.

Багато значила в бою взаємодопомога! Не раз проявилася вона і тут, в боях на Курській дузі. Під час наступу на містечко Жирятино розвідник нашого дивізіону Петро Іванович Ященко, якому тоді йшов дев'ятнадцятий рік, опинився на мінному полі. Він зрозумів це тільки тоді, коли неподалік майже одночасно пролунали два вибухи і його обдало порохом гаром. Інстинктивно він впав на землю. Озирнувшись, побачив, що з п'яти солдатів мінометної обслуги, які бігли праворуч від нього, піднялися тільки троє. Два солдата, мабуть, були поранені і лежали на землі. Боячись зробити невірний рух, він застиг на місці, а потім, зважившись, почав пробиратися до потерпілих. Стан граничного напруження, коли він йшов по мінному полю і після перев'язки поранених виводив їх з небезпечного місця, насилу відшукуючи свої сліди, запам'яталося йому на все життя.

Через три дні важко поранило самого Ященко. Він втратив свідомість. Отямився в медсанбаті. Уже після війни, в рік сорокаріччя битви на Курській дузі, сподіваючись знайти невідомих рятівників, Ященко розповів про цей випадок на зустрічі ветеранів дивізії. Мені особливо запам'яталася остання його фраза: "Коли побачив поранених солдатів, подумав - якщо не допоможу їм, то і мені, коли щось трапиться, не допоможуть. Тому так вчинив. І не помилився!"

Бойова обстановка, на жаль, не завжди давала можливість своєчасно винести поранених з поля бою. Так сталося і при наступі на село Стара Рудня на тій же Курській дузі. У жорстокому бою за село солдати 228-го полку нашої дивізії зазнали великих втрат. На наступний день гітлерівці оточили, а потім захопили село. Будинки і сараї були заповнені пораненими. Залишки нашої роти ледь вирвалися з оточення. Серед них були старший сержант зв'язковий командира роти Михайло Андрійович Шмитько і автоматник Федір Якович Щербин. Коли на наступний день село було відбито, серед поранених сімдесяти солдатів, що залишалися, не було жодного живого - вороги добили їх. Шмитько доручили зібрати документи, ордени і медалі загиблих. Розповідаючи цей випадок мені, він з хвилюванням згадував, як ніс у штаб два речових мішки - з документами і орденами...

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО З оперативного зведення за 17 липня 1943 року

На Орловсько-Курському напрямі наші війська продовжували активні бойові дії. Противник здійснює відчайдушний опір, використовуючи зариті в землю танки. Атаки, виконані радянськими військами, завершилися взяттям ряду населених пунктів. За два дні боїв наші війська повністю відновили становище, займане ними до початку німецького наступу, тобто до 5 липня цього року. Таким чином, під ударами наших військ німці залишили все, що їм вдалося захопити ціною нечуваних втрат живої сили і техніки за вісім днів наступу.

Просуваючись вперед, наша дивізія пройшла довгий шлях. Але ось і перепочинок. Треба було привести себе в порядок, отримати поповнення.

Багатьох солдатів і офіцерів нагородили орденами. За вмiле і рiшуче керiвництво бойовими дiями командир нашого дивiзiону Новиков отримав орден Олександра Невського. Начальника розвiдки Мартінова, який дуже багато допомагав Новикову, нагородили орденом Червоного Прапора, капітана Кудінова - орденом Вітчизняної війни I ступеня. Серед назв частин - учасниць Курської битви, які зараз можна прочитати, побувавши на місці колишнього командного пункту фронту, де споруджено величний меморіал учасникам битви, назва нашого 84-го АП зустрічається двічі: в складі частин 13-ї армії, що відбивала натиск ворога на Понирі, і в складі 65-ї армії, з якою ми завершували наступ, перебуваючи вже разом зі своєю дивізією.

"Вчися, як я воюю!"

Під час наступу на Курській дузі я і брат Льова з кожним днем наближалися один до одного. Наша дивізія рухалася в напрямку Орла з півдня, а його частина наступала на Орел зі сходу.

Отримуючи листи від брата, я не раз думав: а раптом і тут повезе на зустріч? У війну можливість і нездійсненність зустрічей близьких людей визначали миті, ціна часу незмірно зростала: перенасичений масою подій, він немов спресовувався, дозволяючи випадку звершувати, здавалося б, неможливе...

Можливо, і було до брата рукою подати, а - розминулися!

Уже після війни, коли я повернувся додому, батько дав мені надіслані братом вирізки з фронтових газет тих днів. На одній була фотографія Льовиноного танка. Голова Льови в шлемофоні висувалася з відкритого люка на гарматній башті. У другій газеті розповідалося про комсомольські збори: "...Парторг гвардії капітан Серов у своїй доповіді сказав: наші комсомольці показали приклад героїства і самовідданості. В боях відзначилися тт. Беспалов, Белкин, Ющенко, Морозов. Високу бойову виучку показав танковий екіпаж комсомольця лейтенанта Малиновського. Багато з цих товаришів нагороджені урядовими нагородами. Після доповіді комсомольці розповіли про свої бойові справи, ділилися досвідом роботи. Командир танкового екіпажу лейтенант Малиновський розповів, як він підбив два танки противника. Його виступ комсомольці зустріли оплесками..."

На третій газетній вирізці був розміщений перелік прізвищ нагороджених. Серед них було і прізвище Льови. Він отримав орден Вітчизняної війни II ступеня. Збоку, на газетному полі, він своєю рукою написав сестрі, яка, закінчивши школу, збиралася вступати до інституту: "Ось, Льолька, вчися, як я воюю!"

Батько зберіг лист Льови, написаний ним на наступний день після того бою:

"...Увечері під покровом темряви я зі своєю машиною поїхав на допомогу товаришам. Ніч і наступний день були відносно спокійні. З серпня зранку почалася артилерійська підготовка. Німці, мабуть, вирішили нас контратакувати. Іван теж не був бездіяльним. Я зі своїми товаришами, замаскувалися і стояли в засідці, чекаючи німецькі танки і піхоту. Моя машина

стояла під прямим кутом до всіх інших і трохи позаду в молоденькому сосновому ліску - верхівки сосен трохи прикривали баїшту.

Огляд був чудовий. Щодо цього у інших було гірше - вони були в більш високих соснах. Під час артилерійської підготовки частенько доводилося вилазити з машини і передавати отримані радіограми командирів. Все було благополучно.

Після проведеної артилерійської підготовки і нальоту авіації противник пішов у контратаку. По пагорбу рухалися п'ятнадцять німецьких танків, за ними бігли групи автоматників. Яке було видовище - дивитися, як повзуть ці залізні броньовані машини! Підпустивши їх ближче, приблизно на 600 метрів, я і всі інші відкрили по ним вогонь.

Перший же снаряд збив все маскування і верхівки найближчих сосен повітряною хвилею. Стало добре видно цих гадів; зарядив бронебійним і з цього пострілу підбив і запалив один німецький танк Т-ІУ. Після цього зробив ще кілька пострілів. Потім дивлюся в приціл, а нічого не бачу. Довелося вилізти з машини. Він, сволота, помітив це і випустив чергу з кулемета, але я швидко зіскочив вниз.

Виявляється, це гілка суха з листям від старого маскування впала; я її паличкою витягнув, рукою не можна було; стріляв, собака. Заскочив назад в танк і дав їм жару! Мій баїшник тільки встигав заряджати гармату. Підбив ще один танк. По другому бив, але його мій снаряд не брав. Виявилось, що це "тигр". Але і його потім підбили спеціальним снарядом. Шкода, що у мене таких не було, а то б я його розчихвостив. Бій тривав п'ять годин. За весь цей час ми підбили разом з артилеристами 21 німецький танк, з них було 3 "тигри".

До вечора, коли все трохи затихло, нам привезли обід, а ми про нього зовсім забули. Хотілося страшно пити; у мене навіть верхня сорочка була мокра..."

Написаний олівцем і складений трикутником фронтний лист... Його неможливо читати без хвилювання. Напевно, якби зібрати всі ці дорогоцінні трикутники того часу, то вийшла б приголомшлива епістолярна епопея. Скільки мужності, непохитної віри в перемогу, ненависті і презирства до фашизму, що розв'язав війну, встає за простими рядками, написаними рукою старшого брата!

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО З оперативного зведення за 4 серпня 1943 року

На Орловському напрямку наші війська продовжували наступ.

На північний захід від Орла німці безперервно кидали в контратаки піхоту, підтриману танками, самохідними гарматами і авіацією. Радянські війська відбили всі контратаки противника і завдали йому великих втрат. Підбито і спалено 32 німецьких танки і знищено до полку піхоти противника.

У дні, коли наша дивізія, закінчивши наступ, була відведена на відпочинок, Льова все ще брав участь у боях. У батьків зберіглася його листівка, написана в серпні, - всього кілька рядків:

"...Все-таки я якимось дивом ще живий і здоровий і нічим не хворію. Ваші листи, як я вже Вам писав, отримав. Нам ворони з хрестами теж дуже сильно шкодять. Набагато більше Вашого. Від них сильніше всього і дістається. В останній раз (позавчора) уламком маленьким розірвало лікоть у гімнастерки. Тепер і я вже до всього звик, як і Борис. Тільки наша справа набагато важче, ніж у нього. Не знаю тільки як, але мені поки що везе. У машині наскрізь пробиті два опорних котки, надтрансмійний люк і є одна вм'ятина на баїті. Постраждав, крім усього, мій комбінезон. Від нього залишилися тільки клаптики. Його розірвало ламками при бомбардуванні. Як бачите, особливого нічого немає. Тепер би тільки ще далі вигнати фриців. Сьогодні буду писати всім листи. Напишу і Борису. Він десь поруч і, напевно, здорово воює... "

Пекло танкових битв стоїть за листами брата...

Втрати у танкістів в дні наступу були більше, ніж в піхоті. Від пострілів танкової гармати повітря всередині машини наповнювалося їдким пороховим гаром, ставало важко дихати. Звуки пострілів немов молотом били по голові. Від ударів ворожих болванок по броні її внутрішня частина відколювалася, і уламки летіли на всі боки, вражаючи танкістів. А коли танк підбивали або підпалювали, вибратися з машини на очах у противника, не згоріти, допомагало тільки диво.

Після війни я зустрів Миколу Крупина, який навчався з Льовою і опинився в роки війни в Горькому. Брат кілька разів приїжджав в це місто за новими машинами і заходив до нього. Був веселий, розповідав, як підбивав німецькі танки, як сам вибирався з охоплених полум'ям машин. В останню зустріч більше мовчав, а прощаючись, сказав: "Навряд чи побачимося! Важка у мене робота!"

Відпочинок наш був коротким. Ми знову крокували вдень і вночі на захід, тепер уже по українській землі. Переходи нас втомлювали, кожен день - шістдесят-сімдесят, а то і більше кілометрів. Ноги гули. У багатьох починалася "куряча сліпота". Вночі вони, як діти, йшли, тримаючись рукою за товариша. Сталося, якось я відстав, а потім довелося наздоганяти свій взвод. Почув: хтось в полі плаче. Виявилося - це наш солдат, найменший ростом в дивізіоні з останнього поповнення. Він стояв збоку від дороги і голосно хлюпав. Хлопчина заснув на привалі, а коли прокинувся, йти не може - нічого не бачить. Не вистачало солдатам вітаміну С.

А у мене з'явилася інша напасть. У роті утворилися виразки, гаряче їсти зовсім не міг, тільки холодне, і то дуже важко. Ходив в медсанбат, сказали: "виразковий гінгівіт", помазали чимось. Стало легше, але ненадовго. Теж, кажуть, нестача цього самого вітаміну. Мучився кілька тижнів. На щастя, про мою хворобу дізнався ветеринарний фельдшер дивізіону лейтенант Федір Лутай.

- Я тебе вилікую, - сказав він, - у коней це часто буває.

І став мазати мені рот якоюсь неприємною рідиною. А я, скільки міг, намагався жувати горобину та шипшину, що поспівала,. Чи то "кінські ліки", чи мої вітаміни допомогли, але гінгівіт незабаром пройшов. А можливо, і молодість врятувала. Пам'ятаю такий випадок. Один з червоноармійців, йому вже було під

п'ятдесят, йшов-йшов і впав прямо на дорозі. Серце не витримало. З молодими так не бувало...

Сталося, що в поході захворів Мартинов. Командир дивізіону викликав мене:

- Сідай на коня Мартинова і перевір наш майбутній маршрут! Чекаю тебе через шість годин.

- Слухаюсь! - відповів я, взяв карту і позначив маршрут.

Судячи по карті, треба було здолати всього сорок кілометрів. Я хвацько скочив на коня, пришпорив - він пішов риссю, потім перейшов в галоп. Мене трясло і кидало в сідлі, але поступово пристосувався і став ритмічно спиратися на стремена в такт руху коня, навіть стало подобатися. Всю гіркоту свого становища зрозумів на зворотному шляху. Внутрішні сторони стегон горіли, як обпалені вогнем. Я намагався спиратися по черзі на кожну ногу, звільняючи їх від зіткнення з сідлом. Допомагало, але мало...

На наступний день все повторилося. І так тривало кілька днів. Коли Мартинов видужав і сам сів на коня, я вже освоївся з їздою. Звичайно, у мене не було тієї бравади, що у Мартинова. Сам Микола Тимофійович був відмінним кавалеристом. Він навчився їзди ще в мирний час, коли служив в артилерійській частині на кінній тязі.

Стрілецькі полки йшли попереду нас, звільняючи один населений пункт за іншим, часто без допомоги артилерії, - такий великий був наступальний порив. До Чернігова залишалося не більше сотні кілометрів. Почалися партизанські краї.²⁸ Німці не могли господарювати тут, як їм хотілося. І жорстоко мстилися за це.

Українська Хатинь

20 вересня 1943 року дивізія звільнила Корюківку - районний центр, де до війни проживало близько 7 тисяч осіб. Нас вразив вигляд містечка. Замість будинків - нескінченний неживий ланцюг уцілілих димарів уздовж колишніх вулиць, зарослі бур'янами городи. Хтось із солдатів витягнув з підпічку чумазого хлопчиська. Коли його нагодували солдатським обідом і стали розпитувати про матір, батька, рідних, він на всі питання відповідав двома словами: "Німець убив". І бачити його і чути такі відповіді було важко і боляче. Але ми ще не знали справжніх масштабів трагедії, яка спіткала мешканців Корюківки.

Надзвичайна державна комісія за злочинами окупантів в Чернігівській області пізніше встановила, що в березні 1943 року гітлерівці спалили в Корюківці 1290 будинків із 1300 існуючих і знищили більшу частину жителів містечка. Всього в районі було розстріляно 7640 чоловік, 1129 - вивезені в фашистське рабство. А за роки окупації з Чернігівщини було примусово вивезено 41578 чоловік.

У самому Чернігові гітлерівські кати вбили 52453 людини. У селі Єліне і на хуторі Містки Щорсівського району було вбито 440 радянських громадян. У клубі села Тиниця Бахмацького району гестапівці спалили заживо 112 сільських

²⁸ Тут формувалося і діяло з'єднання О.Ф.Федорова і М.М.Попудренко.

активістів. У Носівському районі було повністю спалено село Козари і розстріляно 3908 його жителів. З лиця землі було стерто село Піски Новобасанського району та знищено понад 860 селян.²⁹

Пізніше, на одній із зустрічей ветеранів нашої дивізії, я поділився враженнями про трагедію Корюківки в присутності колишнього військового лікаря Галини Сергіївни Федько. У свою чергу вона згадала:

- У Корюківке наш санбат увійшов майже одночасно зі стрілецькими полками. Бій за неї був коротким. Вороги тікали в паніці, залишивши розвішану на деревах біля ставка для сушки нижню білизну. Ми рухалися першими по одній з доріг, що проходили через містечко, і стали свідками приголомшливої картини людського болю і відчаю: на дорозі лежав мертвий старий, перерізаний танковою гусеницею. Скелет напівспаленого юнака виднівся поруч. Над трупами схилилася жінка. Побачивши нас, вона в німому пориві підняла руки догори, як би кажучи: "Помститься!" До цього часу бачу її очі, без сліз, палаючі болем і гнівом.

Наступним на бойовому шляху дивізії було місто Щорс. І в ньому окупанти залишили свої криваві сліди. Жителі розповіли, що в місті активно діяла група молодих підпільників - колишніх школярів, в яку входила і піонерка Ніна Сагайдак. Вона була пов'язана з партизанським загonom О.Ф.Федорова, була душею юних підпільників, діяла відважно і зухвало.

7 листопада 1942 року Ніна пробралася на міський радіовузол і привітала жителів міста зі святом Великого Жовтня, сполошивши всю місцеву поліцію і гестапівське начальство. Ніна непогано знала німецьку і зуміла познайомитися з офіцером, брат якого, як вона дізналася, загинув в концтаборі. Патріотці вдалося отримати відомості про каральну операцію проти партизанів, яка готувалася, і вона зуміла вчасно попередити їх.

Фашисти напали на слід Ніни і в травні 1943 року її заарештували. Більше місяця гітлерівські кати мучили дівчинку, домагаючись відомостей про молодіжне підпілля і партизанів, Ніна витримала всі тортури і нікого не видала. Коли через чотири місяці наша дивізія звільнила місто і двері в'язниці відкрилися, на стіні камери, де вона перебувала, знайшли напис: "Хто Вийди на волю, передайте – 19 травня 1943 року шістнадцятирічну Ніну Сагайдак розстріляно"³⁰.

Пам'ять про попіл Корюківки, про нелюдські муки, які пережила шістнадцятирічна Ніна Сагайдак - тендітна і ніжна дівчинка з героїчним серцем, несли з собою вояки дивізії, що йшли на захід, разом з ненавистю до окупантів, що потоптали всі закони війни!

Приїхавши через 35 років до Корюківки, я побачив заново відбудоване місто. У райкомі партії розповіли, як відроджувалося місто, про зустрічі колишніх партизанів, про те, що потрібні кошти на створення меморіалу.

А пізніше мені прислали газету "Маяк" від 28 лютого 1987 року, орган Корюківського райкому Компартії України та районної Ради депутатів, де було

²⁹ Детально про трагедію в Корюківці можна прочитати в кн. Нарижний Б.М., Пендюр Б.В. Пам'ятайте нас! М., 1985.

³⁰ Шляхами комсомольської слави. К., 1968. С. 422

надруковано повідомлення, що республіка виділила два мільйони рублів на створення меморіалу пам'яті про кожного з 256 сіл та поселень, знищених і спалених фашистами в Україні, що чудовий проект меморіалу вже створений і обговорено громадськістю та скоро почнеться його будівництво в Корюківці. Вона, як і Хатинь, буде включена у всесоюзні маршрути поїздок по нашій країні. До назв, відомих у всьому світі - Лідіце, Орадур, Хатинь, - додається ще одне, поки ще мало кому знайоме - Корюківка.

Даєш Дніпро!

...Перейшли Десну по понтонного мосту. Значить, скоро Дніпро! Новиков був у нестямі від радості. До війни він жив в Україні. В окупованому Дніпропетровську була його дружина, яка не встигла виїхати.

Вчора він сказав мені:

- Малиновський, а чому ти в партію не вступаєш? В такий час треба бути в партії. Бери приклад з Беляєва. Чи ти все життя думаєш в комсомольцях проходити? Ось що: я тобі даю рекомендацію для вступу в кандидати, а ти сьогодні ж пиши заяву. Другу рекомендацію візьмеш у Беляєва!

Мої батьки були безпартійними. Вперше вступати в партію мені запропонували ще в перші дні війни, потім пропонував Беляєв на Сучані. Тоді я вважав себе невідповідним. А зараз сумніви мої розсіялися.

У вересні 1943 року, незадовго до форсування Дніпра, я був прийнятий кандидатом в члени ВКП (б).

Ось і Дніпро! Правда, його ще не видно. Наш дивізіон зупинився в невеликому прибережному сосновому ліску. За ним, менше ніж в кілометрі, - річка. Під соснами була неймовірна кількість маслюків. Солдати кинулися збирати їх - буде до вечора приварок! Мимоволі згадав, як по дорозі з Курської дуги сюди мені попалася галявина, вся червона від соковитої і стиглої суниці. А я проїхав повз - дуже вже поспішав.

Вирішив подивитися на річку. Про всяк випадок взяв карабін з повним магазином патронів. Йшов не поспішаючи, потроху піднімаючись по лісовому схилу. Підібрався до самого обриву, переходячи від дерева до дерева. Внизу відкрилася широка смуга піску. За нею - красень Дніпро. Став розглядати, що робиться на правому березі. Ясно було видно траншеї противника, а в одній з них щось дуже схоже на голову. Далеко для карабіна, але спробувати варто... Може, буде одним фашистом менше! Поставив на рамі дальність, ретельно прицілювався і натиснув спуск. Після пострілу знову оглянув траншеї. Голова зникла.

Коли повертався назад, підійшли Мартинов і Беляєв. Ми сіли на землю біля старого, можливо, ще сорок першого року, окопу. Ніколи раніше у нас не виникало розмов про те, що будемо робити після війни. А тут Мартинов раптом сказав:

- За Дніпро німців прогнали! Значить, війні скоро кінець! Ти чим, Борис, після війни будеш займатися?

Я не міг відповісти так відразу, вже дуже несподіваним було питання, і на секунду задумався. У той же момент нашу розмову обірвав близький вибух снаряда, а можливо, і міни. За Дніпром почулися звуки пострілів. Ми блискавично опинилися в рятівному старому окопі. Так я і не відповів тоді Мартинову на це питання. Видно, рано поставив він його...

Наказу на розгортання ще не було. Вранці якось зовсім несподівано для нас з-за лісу з'явилися "юнкерси". Ми їх помітили, коли вони вже пішли в піке, маючи намір скинути бомби, і розбіглися хто куди. Я стрибнув у окоп, на дні якого лежала стара залізна грубка. Спробував викинути її, але вона знову впала мені на голову, а за нею і лейтенант Сармакешев. "А-а-ах! А-а-ах!" Земля під нами заходила ходором від вибухів. Такі великі бомби і так близько, мабуть, ще не падали! А "юнкерси" пікірували знову. Знову коливалася земля від потужних вибухів, а я, стискаючись в грудку, шукав у неї захисту.

Коли піхота і артилерія не були прикриті з повітря, "юнкерси" нахабнішали, стаючи грізним противником. Ось і того ранку дванадцять пікірувальників зробили 6 або 7 заходів. Вони пікірували низько і кидали бомби досить точно.

Після нальоту поховали ми ще кількох товаришів. А шістьох відвезли в медсанбат. У одного з розвідників Сармакешева, величезного широкоплечого мовчуна, відірвало ліву руку біля самого плеча – да так, що і джгут не було на що накласти. Навряд чи довели його до медсанбату...

Наші гармати стояли недалеко в лісі, без всякого укриття. Одна з них була пошкоджена, а командир убитий. Величезний осколок відсік у нього частину тулуба. Людина пройшла Північно-Західний фронт, Курську дугу і ось така безглузда, марна загибель...

Під Лоевом, куди вийшла дивізія, штаб і СП дивізіону розташувалися в якомусь кам'яному напівпідземному склепі, недалеко від невеликої церкви, що стоїть на найвищій точці дніпровського берега. Церква постійно обстрілювалася. Німці, очевидно, думали, що там знаходяться наші спостерігачі. А там був поп, та ще з сім'єю - дружиною і дочкою. Я виявив це випадково. Йшов по кладовищу і позаду церкви побачив великий склеп. Вхід в нього був завішаний ковдрою. Цікавість змусила зазирнути всередину. Там і побачив родину священика. Попада лежала на якійсь підстилці, а священик і дочка років п'ятнадцяти сиділи.

- Що ви тут робите? Вас може вбити!

- Господь милостивий, - відповів піп.

- Розпочнеться наступ, вам буде зовсім погано, - намагався я умовити їх.

Вони мовчали. Трохи почекавши, я пішов. Ну і ну! Хоробрі люди! А можливо, просто ще не зрозуміли всієї небезпеки...

З-під Лоева нас перекинули до Любеча, маленькому містечку, кілометрах в 70-ти нижче по Дніпру. По дорозі, десь посередині, потрапили в таке болото, що ледь вилізли: гірше Сучана! У цьому місці будемо форсувати Дніпро. Зайняли бойові порядки. Обидва берега річки тут високі. Місця красиві! Мимоволі всім згадувалися гоголівські слова: "Чудовий Дніпро при тихій погоді..." Хтось із нас

продекламував їх і задумливо додав: "А ось якщо доводиться його форсувати..." Але це так, несерйозно.

Розвідники принесли в штаб патефон і кілька платівок. Слухали пісні, поки не лопнула пружина. Тоді стали крутити платівки пальцем. Хтось пробував крутити в зворотну сторону. Нічого. Теж музика. Нехай чують фашисти, як нам весело!

Через кілька днів нашу частину трохи змістили від Любеча. Знову з'явився лісовий берег. Напроти, трохи правіше, - білоруське містечко Деражичі. Значить, коли будемо форсувати Дніпро, потрапимо з України прямо в Білорусію! Здорово!

Стрілецькі полки першими переправилися через річку. Німці, видно, зазівалися, а тим часом полки дивізії захопили вузьку прибережну смугу і зробили спробу розвинути наступ. Однак противник зумів зупинити атакуючих.

Знадобилася артилерійська підтримка. Почав переправлятися частинами і наш артилерійський полк. Пам'ятаю, опинився в човні, який невідомо звідки взявся. Разом зі мною в нього сіли піхотинець і два солдата мого взводу. Я вперше плив на човні, якщо не брати до уваги того, що колись в Іванові батько один раз брав нас на станцію, де стояли човни і ми проїхали по тихій Уводі, обдаючи один одного бризками з весел. На щастя, піхотинець виявився моряком. Сильний вітер і потужні матово-свинцеві накати хвиль анітрохи не збентежили його. Він взяв на себе команду, і спільними зусиллями, намагаючись не дуже піддаватися швидкій течії, яка відносила човен від позицій, зайнятих стрілецькими полками, і, "підбадьорюванні" вибухами снарядів і мін, час від часу фонтанами води які здіймалися в стороні від нас, ми перетнули Дніпро.

Почалися важкі дні битви під Деражичами. З'ясувалося, що крім боліт і степів є ще й інші місця, де вести бої не менше важко. Наприклад, піски. Вириті окопи не тримаються, пісок зсувається зі стінок. Він всюди - на тілі, на зубах разом з кашею, навіть в повітрі, коли дує вітер. Гармати і снаряди доводилося тягнути на руках. А для мене тут таїлася ще одна неприємність: ніяких орієнтирів! Пісок, кущі - і знову пісок! Спробуй визначитися! Спочатку рятувало те, що гармати висувалися вперед, на стрілянину прямою наводкою: в таких випадках прив'язка відпадала.

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО **З оперативного зведення за 22 жовтня 1943 року**

Південніше Речиці наші війська, долаючи опір противника, продовжували вести бої по розширенню плацдарму на правому березі Дніпра і оволоділи сильно укріпленими опорними пунктами противника Возок, Райськ, Михалевка, Городок, Тесни, Деражичі, Нова Лутава.

Тієї осені не було, мені здавалося, місця на нашій ділянці фронту страшніше Деражичів: зарості кущів, піщані прибережні пагорби на шляху від берега Дніпра до містечка добре проглядалися і постійно обстрілювалися противником.

Артилеристи знаходилися майже на одній лінії зі стрілецькими ротами. Був випадок (про нього навіть писала газета дивізії), коли артилеристи 1-го дивізіону нашого 84-го АП під час раптової танкової атаки фашистів опинилися один на один з наступаючими ворогами і врятували становище. Це було за день до взяття Деражичів. Гармати 1-ї батареї дивізіону стояли тоді на прямій наводці позаду траншей одного з стрілецьких батальйонів, що наступав уздовж дніпровського берега. Поруч з траншеями знаходився спостережний пункт дивізіону. Звідси розвідникам було добре видно зарості прибережних кущів в напрямку до Деражичів. Ближче до дніпровського берега, поруч з двома гарматами першої батареї, знаходився спостережний пункт командира взводу управління батареї лейтенанта Сармакешева. У вересні йому виповнилося дев'ятнадцять, але це була людина, що уже побачила війну: сімнадцяти років він пішов на фронт захищати рідний Кавказ, разом з нами воював на Курській дузі.

У цей день фашисти зробили відчайдушну спробу збити наші частини, що наступали, з захоплених позицій і скинути їх у річку. Під масований "акомпанемент" артилерійського і мінометного вогню танки і самохідки ворога рушили на наші роти. Першим їх виявив старший лейтенант Костянтин Михайлович Лосєв, що знаходився на СП дивізіону. Тоді, в сорок третьому, для мене і моїх товаришів він був просто відважним хлопцем Костею, який встиг в свої двадцять років закінчити артилерійське училище, а ще через кілька місяців, в боях на Північно-Західному фронті, отримати звання старшого лейтенанта, орден Червоної Зірки і медаль "За відвагу".

У бінокль Костя побачив два ворожі танки, дві самохідки і автоматників, які пробираються через чагарник. Судячи з усього, десант противника намагався непомітно підійти до наших траншей: під гусеницями танків піщана траншея відразу перетворилася б в братську могилу для її захисників.

За командою Лосєва "заговорили" відразу дві батареї - гаубична і гарматна. Розриви снарядів поблизу наступаючих ланцюгів противника притиснули фашистських автоматників до землі, але не зупинили танки і самохідні гармати. Під мінометним обстрілом, який посилювався, машини наближалися до нашого переднього краю. І тоді з напіврозвалених траншей і наспіх виритих окопів вискочили бійці стрілецьких рот і побігли до Дніпра, прямо на артилеристів першої батареї.

Не витримали нерви у солдатів. Так, мабуть, і не важко зрозуміти, чому так вийшло. Після боїв на Курській дузі і Лівобережній Україні в стрілецьких ротах дивізії залишилися лічені одиниці загартованих, які пройшли жорстокий бій бійців. На кожного з них припадало тепер по кілька молодих і необстріляних солдатів, майже хлопчаків, призваних до армії зі звільненої чернігівської землі. Вони горіли бажанням помститися за свій потоптаний край, але зовсім не мали бойового досвіду.

Однак артилеристи не піддалися паніці, що виникла в ротах. Серед тих, що були біля гармат першої батареї, багато пройшли сувору школу Північно-Західного фронту, жорстокі сутички з "тиграми" під Понирями.

Не злякав артилеристів і мінометний обстріл - бувало і гірше. Сховалися з головою в окопи, відсиділися. Коли гул танкових моторів стало більше чути, виповзли з укриттів до гармат. Командир вогневого взводу лейтенант Сергій Сухоедов подав команду для стрільби по танках. Але ще до його команди припав до прицілу командир першої гармати старший сержант Петро Гаганов. Людина ґрунтовна і злегка повільна, він в ці хвилини, злившись зі зброєю, посилав снаряд за снарядом в танки ворога, що насувалися. Навідник другої гармати молодший сержант Лебедев, балакун і заводила у всіх жартах батареїців, впав поряд з гарматою бездиханний, не встигнувши зробити пострілу - осколок міни, що розірвалася поблизу, убив його наповал. Його місце тут же зайняв командир гармати Микола Орешкін. Ожила і друга гармата. Смерч з піску і уламків піднявся над ворожими машинами. Танки і самохідки противника відкрили вогонь у відповідь.

Окоп командира вогневого взводу Сергія Сухоедова знаходився якраз посередині між гарматами. Майже кожен ворожий постріл був і пострілом по ньому, Сергійкові, як називав його Сармакешев. Під таким вогнем з окопу не висунешся. Але командири гармат і без взводного відмінно виконали свою справу: закрутилися на місці обидва підбитих ворожих танка, відповзли назад самохідки. Одночасно з огневиками в бій вступили ті, хто був на спостережних пунктах. Коли Лосєв і Сармакешев побачили бійців, що залишили передову траншею і пробігають повз них, вони разом зі своїми розвідниками - Капустиним, Волинським, Чорноголовим та іншими - вискочили з окопів і зуміли затримати втікачів, припинити паніку і повернути їх назад.

Через тридцять п'ять років, згадуючи про цей епізод, Володимир Микитович Сармакешев напише:

"Вперед, тільки вперед! А ось злякалися, не втрималися молоді солдати, "драпонули", забуваючи на якусь мить, що назад - це шлях до неминучої загибелі, що назад - це ганьба і смерть. Чим виміряти ці миті? І як повірити в те, що ці ж солдати, в лічені хвилини перетворюються на переможців, зупинилися, схаменулися, контратакували і відкинули ворога! Запеклі бої найчастіше швидкоплинні. Були швидкоплинні і та атака і контратака під Деражичами. Задиміли підбиті ворожі танки і самохідки, відповзли від гармат в укриття командири гармат старші сержанти Гаганов і Орешкін, інші хлопці з гарматних розрахунків. Колупав ложкою в казанку залишки каші єфрейтор Петро Єрофєєв, "управлінець" батареї, тільки що спритно жбурляв в набігаючих німців їх же німецькі ручні гранати з довгими дерев'яними ручками, згадуючи чорта і решту нечисті через повне мовчання автомата, забитого піском при близькому розриві снаряда. І я, його командир лейтенант Сармакешев, вже не міг чітко собі уявити, що було в ці нескінченно довгі хвилини жаркої сутички. Але ж що робив - кричав,

стріляв і, каюсь, хапав когось за комір... Обійшлося. Все налагодилось. Ворог відкинутий..."

В кінці листа він додав: "Якщо багато років по тому мене б запитали про бої під Деражичами, що особливо пам'ятне, які спогади і зараз свіжі і яскраві, я б не став згадувати ні про цей бій, ні про двох німців, узятих мною в полон в сум'ятті тієї ночі після атаки... до сьогоднішнього дня не можу забути пісок, скрипучий на зубах, що забігав за комір і в рукави гімнастерки, затікав в чоботи... пісок, який перетворив їжу в неїстівне місиво, а пістолети, автомати, гвинтівки - в малокорисні кийки і кастети. Щоб врятувати затвори від цього пісочного пилу, ми замотували ТТ і "вальтери" у рушники, онучі і ховали за пазуху. Не знаю вже, як примудрялися деякі солдати зберігати і змушувати стріляти свою забиту піском зброю... І ще - незнищений, тяжкий трупний запах... Запеклі сутички не давали часу на прибирання тіл, а осінь в той 1943 рік на Дніпрі була така тепла..."

Втрати у німців були великі. Але і наших, особливо молодих, щойно призваних солдатів, що іноді ще не встигли отримати замість цивільних курток і пальто шинелі, полягло чимало...

Вночі фашисти почали відходити. Спробувавши непомітно відірватися, вони кинулися до містечка Брагин.

...Тридцять років по тому я на прохання своїх уже дорослих дітей поїхав з ними на автомашині показати місця боїв під Деражичами. Недалеко від Любеча на хиткому поромі, який перевозив худобу, ми перебралися з лівого берега річки на правий і рушили у напрямку до Деражичів. Повоєнні роки мало що змінили в цих місцях. Машина одразу ж застрягла в піску, і, щоб хоч якось рухатися, довелося спустити тиск в шинах. Так на розпластаних покришках ми насилу проїхали перші кілометри. Раз у раз доводилося вилазити і підштовхувати безпорадно буксуючий в піску автомобіль. Ледве вибралися на дорогу, всю в глибоких вибоїнах, вкриту товстим шаром пилу. Наша швидкість збільшилася, але ненабагато.

За нами тягнувся густий шлейф пилу, а зверху нещадно палило літнє сонце. У машині було важко дихати. Діти згадували подробиці недавньої переправи.

Ледве угляdivши хисткий паром, вузькі східці і крутий спуск з берега, я зрозумів всю ризикованість нашої переправи. Але "відступати" було не можна! На пором з берега були перекинуті сходні - збиті дві дошки - окремо під колеса з лівого і правого боку. Машина під великим кутом спустилася вниз по берегу і стала передніми колесами на сходні. Я додав газ, і автомобіль круто пішов вгору, виїжджаючи на сходні. Ледве задні колеса досягли настилу порома, як східці впали в воду. Вони не були закріплені. На щастя, машина вже виїхала на паром.

Коли я виліз з кабіни, то побачив бліде обличчя дружини. Вона попросила: - У тебе в аптечці є валеріана? Дай! Мені погано.

Чоловік у формі льотчика, що переправлявся з нами додав:

- Що вам - мені стало погано... Адже він міг погубити машину і покалічити себе!

На короткій зупинці по дорозі старший син, вийшовши з машини, сказав мені:

- Тепер я розумію, як було важко тут під час боїв і якими були ви тоді...

За ці короткі години він дійсно багато чого зрозумів, я відчув це своїм батьківським серцем і був дуже радий цьому.

І все-таки уявити по-справжньому, що було під Деражичами, можуть тільки ті, хто в жовтні 1943 року пройшов і проповз по цим піскам під обстрілом і бомбардуванням перші метри братської білоруської землі!

При форсуванні Дніпра 55-та стрілецька дивізія входила до складу 61-ї армії, яка зазнала тут великих втрат. Після війни, в рік 20-річчя Перемоги, в Деражичах був поставлений пам'ятник воїнам 61-ї армії, що назавжди залишилися на піщаному березі Дніпра.

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО З оперативного зведення за 23 листопада 1943 року

У районі нижньої течії річки Прип'ять наші війська оволоділи районним центром Поліської області Брагин, а також зайняли понад 40 інших населених пунктів.

На білоруській землі

Від Деражичив дивізія рушила на Брагин, наздоганяючи противника, який відкочується назад. Ще при німцях сюди заходили партизани Ковпака і кілька днів утримували місто. Ми з'явилися в ньому вранці і розташувалися біля будинків - відпочити. Мене, Мартинова і Беляєва покликала до себе господиня найближчого будинку. Ми не стали відмовлятися. Давно вже не сиділи ось так, по-людськи, за столом - від самої Курської дуги. Дочка господині витягла з підвалу заховані від окупантів платівки. Зазвучала пісня:

"Если завтра война,
Если завтра в поход,
Если темная сила нагрянет,
Как один человек, весь советский народ
За свободную Родину встанет!"

У мене навіть мурашки по шкірі пішли: згадав, як з цією піснею ми їхали на фронт, ще не знаючи, що буде з нами і якою буде війна. Зараз я слухав цю пісню з якимось особливим, все наростаючим почуттям гордості - так, ми пішли в похід, в бій за Батьківщину! І ось тепер женемо німців на захід, все швидше і швидше!

Господиня і її дочка, дівчина років вісімнадцяти, виглядали однаково молодо. Коли ми сказали їм про це, жінка несподівано заплакала. Виявляється, у неї була ще молодша дочка, яку викрали німці. Звісток від неї не приходило...

Не тільки у мене був піднесений настрій. Володя Сармакешев, повний хлоп'ячого захоплення і солдатської гордості за успішні бої під Деражичами, написав ось такі натхненні рядки своїй мамі:

"Видишь, родная, что дни моей службы идут,
А немцы бегут...
Идет по лесам белорусским
Солдат русский!.."

Забігаючи вперед, скажу, що через два місяці Сармакешев знову потрапив до Брагину, але вже на медсанбатовській машині. Від села Прудок, під Мозирем, втрачаючого свідомість і захлинаючого кров'ю, везли його сюди по болотному бездоріжжю на возі. Розвідник Капустин - той самий, що разом з ним кинувся в контратаку під Деражичами, - тепер маявся біля свого тяжко пораненого в обличчя комвзвода і підтримував йому голову, намагаючись прийняти на себе різкі поштовхи і похитування воза. Болотистий лужок з невеличкими стогами сіна і грудками, трохи припорошений снігом лісок біля села Прудок на самих підступах до Мозиря залишилися для Сармакешева останнім видінням Білорусії...

Після Брагина шлях дивізії пролягав через Хойники. Перед цим проїхали повз концтабір - великий, обгороджений колючим дротом ділянку поля з вишками по куткам. Табір був уже порожній. Після короткої зупинки виступили далі. Пройшли через одне спалене село... друге... Перше було спалено давно, друге - зовсім недавно, коли через нього проходив фронт; подекуди над згорілими хатами ще диміло. Сиротами стояли обгорілі печі з трубами, що стирчали вгору.

Коли виїхали за село і спустилися за бугор, що прикриває його, назустріч попався віз, покритий ковдрами і ганчірками, який тягла корова. Збоку ледве йшла літня жінка. Її обличчя було чавунно-синього кольору, від внутрішнього тремтіння вона майже не могла говорити. Ми зрозуміли, що, коли тут проходив фронт, жінка відсиджувалася в болоті. У відповідь на наші розпитування вона відкинула ковдру, що покривала віз. Під нею лежала купа дітей - малий та ще менше. Посинілі від холоду, вони нерухомо лежали, притулившись одне до одного. А село, куди везла їх мати, вже догорало.

Не вперше зустрівся я з лихою бідною. Війна принесла для населення, в першу чергу для жінок і дітей, незліченну кількість бід і нещасть. На Курській дузі в одному з сіл, залишеному німцями і взятому нашою піхотою без єдиного пострілу, я натрапив на вбиту жінку з мертвою дитиною на руках. Йдучи, німці в безсилій люті обстріляли сільські хати, вбили і поранили кількох жителів, що не встигли сховатися. Потім була Корюківка...

До убитих і поранених у військовій формі волею-неволею на війні ми якось звикли. Іноді подумки себе приструнювали - нічого, мовляв, переживати, сам завтра будеш лежати тут же поблизу або йти ось так же, обливаючись кров'ю і лякаючи оточуючих...

Зовсім інше - загиблі жінки і діти. Бачити їх завжди було боляче і страшно.

Попереду були Мозир і Калинковичи, що стали важливими опорними пунктами ворожих військ. Після короткого відпочинку, під час якого ми порядком охляли через погане, ще не налагоджене постачання, виступили маршем до великого білоруського села Юревичи. Був кінець жовтня. Довго місили чобітьми брудну, розбиту дорогу. До вечора підійшли до Юревичів. Будинки стояли темні, порожні. На вулиці, що йде уздовж села, - бруд по коліно, чоботи засмоктусь. Не пам'ятаю, з якої причини, але я опинився один. Попереду, в темноті побачив корову. Вирішив привести її на кухню. Будь що буде! Я розумів, що це справжнісіньке мародерство, але не міг втриматися від спокуси: не ми, так піхота з'їсть заблукалу корівчину. Я пішов швидше, корова - теж. Зробив ривок бігом, але і вона припустили. Не роздумуючи, схопив рукою хвіст, що бовтався переді мною і спробував зупинити її. Не тут то було! Перелякана корова потягла мене з такою диявольською силою, що я ледве встигав переставляти ноги, що глибоко загрузали в рідкій глині. Відчуваючи, що зараз або упаду, або залишу в глині чоботи, я розтиснув пальці і відпустив хвіст. Норовиста корова відразу ж зменшила крок, але я вже не намагався наздоганяти її, - і так був досить покараний за своє легкодумство.

Ночували в якомусь будинку. Змучений довгим переходом і метушнею з коровою, я, як був у мокрій шинелі і брудних чоботях, так і ліг, не роздягаючись недалеко від дверей, прямо на підлозі. Тим часом до села всю ніч підходила піхота. Вранці нас лежало в п'ять разів більше - один на одному. Хто заходив до будинку, як переступали через мене, - нічого не чув.

Пізніше я не раз згадував свій незвичайний крос по Юревичам з коров'ячим хвостом в руках і радів, що ніхто мене не бачив - засміяли б!

За Юревичами наша дивізія змушена була затриматися. Тут гітлерівці заздалегідь побудували лінію оборони і тепер вчепилися за неї. Нашу піхоту зустріли німецькі вогнеметники. Будь-яка зброя, яка застосовується вперше, завжди спочатку здається страшнішою, ніж є насправді. Так сталося і з ворожими вогнеметами. Але і вони не допомогли. Через кілька днів полки дивізії прорвали ворожу оборону, і ми вийшли в басейн річки Прип'ять.

Стояв грудень, морози вже давали про себе знати, але численні притоки Прип'яті і болота не замерзли. Наступ дивізії знову призупинився. Але не тільки противник був тому причиною. Новий ворожий кордон проходив по височині, що заросла лісом, ми ж наступали по болоту. Навіть тим солдатам, хто був на Сучані, стало не по собі: з мокрими ногами і одягом на холоді багато не навоюєш. Але наказу зайняти оборону не надходило. День за днем стрілецькі батальйони ходили в атаку і відкочувалися назад, несучи втрати.

В один з вечорів я разом з нещодавно призначеним начальником штабу дивізіону капітаном Володимиром Кожевниковим грілися окропом в штабній напівземлянці-бліндажі, розташованій в районі вогневих позицій. Ми сиділи на якійсь подобі нар з товстих колів, а перед нами на столику, спорудженому з тонких кілочків, стояв солдатський казанок.

Увійшов майор Новиков. Крива посмішка спотворила його зазвичай добре обличчя.

- А, чаї розпиваєте! - крикнув він з невластивою йому злістю і збив зі столу казанок з окропом.

Ми з Кожевниковим встали, з подивом дивлячись на командира. А він закричав чужим для мене голосом:

- Малиновський! Наказую: гармату на кінній тязі доставити сьогодні ж вночі на передову - в розпорядження командира батальйону! Сам зі своїми бійцями будеш наступати з ротами і до десятої ранку повинен зайняти новий СП дивізіону тут, - майор показав на карті місце в глибині німецької оборони, кілометрів за два від нашої передової. - Не виконаєш наказ - розстріляю!

Ніколи раніше Новиков не віддавав таких незвичайних і жорстоких наказів і не звертався так ні до мене, ні тим більше до Кожевникова, якого дуже цінував і поважав. Та й Кожевников був такий, що не допустив би з собою грубого поводження. Він був трохи старший за мене і відрізнявся відчайдушною сміливістю. Обличчя Кожевникова залилося фарбою. "Зараз він скаже що-небудь Новикову, - подумав я. - І буде правий! Наказувати - наказуй, але рукам волі не давай, так і до мордобойою справа дійде!"

Я голосно, з викликом, сказав:

- Єсть, товаришу майор! Дозвольте виконувати? - і пішов до виходу.

- Почекай, молодший лейтенант! - зупинив мене Новиков.

Він сів на нари, схопився руками за голову, сперся на стіл і почав лаятися моторошним матом, перемежуючи його своєю улюбленою лайкою "шматок дурня".

Ніхто з нас, що побували на справжній війні, не був праведником. Що й казати, матюкатися доводилося, особливо в скрутну хвилину. Так і Новиков - "відвів душу", а потім розповів нам більш спокійним тоном, що сталося.

А сталося ось що. Новикова та інших командирів дивізіонів разом з командиром артполку викликали в штаб дивізії. Комдив Заиюльєв через невдалі наступи останніх днів, і особливо - цього дня, був напружений до межі. Мовчки діставши карту, він намалював на ній далеко за переднім краєм, - в тилу німецької оборони, - умовні позначення спостережних пунктів для дивізіонів нашого полку і наказав:

- Сьогодні вночі гармати, що мають кінну тягу, витягнути на передній край для стрільби прямою наводкою. Завтра через півгодини після початку наступу артилеристи повинні бути там, де намалював СП. За невиконання наказу - розстріляю! Все, можете йти!

Яким буває командир дивізії в гніві, я бачив сам. Якось під час короткого перепочинку на Курській дузі Заиюльєв з'явився в нашому дивізіоні - високий стрункий красень з мужнім обличчям, прикрашеним вусами під Чапаєва. Щось йому тоді не сподобалося - чи то здалася невдалою маскуванню машин і гармат, чи намет для командира дивізіону, наспіх поставлений поблизу дороги.

І покликав він Новикова, комдив на очах у всіх грубо відчитав його, а їдучи, гнівно кинув:

- Орден встиг начепити, а маскуванню не навчився! - При цьому очі його блиснули так люто, що якби Новиков був поруч - спопелив би його поглядом. А орден Олександра Невського командир дивізії сам вручив Новикову всього тиждень тому після важких боїв в районі Понирів за рішучі та вмілі дії дивізіону.

Пам'ятаю, зайшовши в намет, де були я і Мартинов, Новиков схопив руками орден, рвонув його так, що кріпленням розірвав гімнастерку і жбурнув ні в чому не винну нагороду в куток:

- Сам начепив, а мені дорікає! - і довго потім не міг заспокоїтися від образливого розносу.

Але повернемося до тієї злощасної ночі.

Наказ обговоренню не підлягав. Хоч Новиков і гарячкував, а скасувати його не міг. Зрозумівши все і трохи заспокоївшись, я пішов за своїми бійцями і гарматою. Коли гармата була підготовлена і зібралися вогневики і червоноармійці мого взводу, підійшов Новиков.

- Повезете гармату на передову для стрільби прямою наводкою, - сказав командир гармати.- Вогневу позицію покаже лейтенант. Цілі запитайте у командира батальйону. Я до ранку прийду. Сухі онучі з собою взяли? - запитав солдат і до мене: - Малиновський, вирушайте!

Не дарма запитав Новиков про онучі. Поки ми довели гармату до передової, перетягнувши її через численні незамерзаючі болотні язика, що перерізали ліс, чоботи наші насьорбались води. Вийшовши з останнього, тринадцятого або чотирнадцятого за рахунком, болота, намотали сухі онучі на задубілі ноги. Стало тепліше, але мокрі чоботи холодили ноги. Терпи, козаче, отаманом будеш!

Ось нарешті і передова. Я вже раніше був тут, тому відразу знайшов бліндаж командира батальйону. Удвох вибирали місце для гармати.

До кінця ночі все було зроблено: готовий гарматний окоп, підтягли на руках, встановили і замаскували гармату. Підготовлено гармату. Вириті окопи для розрахунку. На щастя, німці нас не виявили.

Знесилені, ми впали на бруствер гарматного окопу, спітнілі і жаркі. Перша частина наказу, що залежала тільки від нас, була виконана. А ранок вже насувався. Скоро прийде Новиков, і ми підемо до командира батальйону дізнатися, з якою ротою бігти в атаку...

Смертельна втома скувала тіло і витіснила всі думки, крім однієї, яка вперто мелькала в мозку: "Не встигнеш - розстріляю!"

Перед світанком до нас підійшов командир батальйону разом з незнайомим офіцером в білому кошуку з планшеткою на боці. Веселим голосом той сказав: "Артилеристи, змотуйте вудки, зміна прийшла!"

Нашу дивізію підміняла свіжа, яка підійшла цієї ночі.

Для дивізії це були останні бої під командуванням Заїюльєва. Потім його направили на навчання в Академію Генерального штабу. Згодом, вже після

перемоги, йому довелося воювати в Кореї. Повернувся з кулею під серцем. Загартований довгою військовою службою організм впорався і з цим.

9 травня 1974 року біля Великого театру в Москві, де зібралися ветерани дивізії, я побачив Заиюльєва знову. Микола Миколайович - вже генерал - був як і раніше підтягнутий, все ще гарний і небагатослівний. І все-таки не він був в центрі уваги однополчан. Їм був Микола Борисович Івушкин - начальник політвідділу дивізії, який не раз виручав багатьох від гніву командира. Заиюльєв це відчув і на інші зустрічі не приходив. До кінця життя він залишився на самоті при живих дружині і дочці. Допускав до себе лише колишнього командира батальйону, який жив по сусідству і доглядав за ним, як добра нянька. Це була розплата, але не стільки за його характер, в принципі Заиюльєв був непоганою людиною, скільки за недоліки сталінської системи, якій він бездумно служив.

Нам салютує Москва!

Недовгим був наш відпочинок. Практично його не було. Відійшли трохи в тил, постояли днів п'ять в лісі, а потім повернулися назад і знову зайняли бойові порядки. Впритул до Прип'яті просунутися не вдалося, там - суцільні болота. У нашому розташуванні їх теж вистачало. Начальник штабу дивізіону дав мені доручення - "студебекером" перетягнути одну з гаубиць через замерзлу вузьку притоку Прип'яті попереду наших позицій - подивитися, чи витримає лід гармату, якщо доведеться просуватися вперед. Гаубицю причепили до "студебекеру". Я сів у кабінку, і машина благополучно виповзла на берег. Але під гаубицею лід почав тріщати, і вона провалилася в воду. На щастя, в "студебекера" була потужна лебідка. Ми відчепили гаубицю, розвернули автомашину, оскільки лебідка у неї попереду, і прикріпили трос до лафета гармати. Щось буде? Але ось трос почав намотуватися, і гаубиця повільно виповзла на берег. Легко відкараскалися!

Великих боїв поки не було. Один з наших командирів батареї капітан Павло Іванович Бешлега, який змінив убитого на Курській дузі Панкратова, і з ним два радиста пішли зі стрілецьким батальйоном по нейтральній смузі уздовж Прип'яті в тил до німців. Будь-яких відомостей від них ще не надходило.

Ввечері мене викликав майор Новиков!

- Вітаю, тобі додали зірочку! Тепер ти лейтенант, - повідомив він.- Відзначати будеш потім, а спочатку доведеться попрацювати. Батальйон, з яким пішов Бешлега, забрався дуже далеко, наші гармати туди не дістануть. Доведеться тягти до нього хоча б одну гармату. Батальйон завтра вранці вступає в бій, часу в обріз. Знаходяться вони кілометрах в 16-18 від нас. Приблизно ось тут.- Новиков поставив хрестик на моїй карті.- У штабі полку сказали, щоб я доручив це тобі, - додав він ніби оправдуючись.- Доведеться йти за компасом, а ти в цій справі віртуоз! Не затримуйся, вирушай прямо зараз. Бешлега повинен встигнути ще затемна поставити гармату на пряму наводку. Питання є?

Я відповів, що все зрозуміло.

Вже сутеніло, коли ми виступили. Дві пари коней тягли гармату. Попереду йшов я. За гарматою крокували п'ять бійців гарматної обслуги. Руху заважали

кущі і глибокі болотисті місця. "Хоч би не втопити гармату і коней", - думав я. Спочатку ми йшли у напрямку до Прип'яті, щоб вийти на ніким не зайняту болотну смугу, потім повернули направо. За моїми прикидками виходило, що звідси треба рухатися прямо на північ. Беззоряна ніч, густо падаючий сніг, занесли все сліди, утруднювали орієнтування. Я весь час поглядав на компас. На німецькій передовій, праворуч від нас, час від часу злітали освітлювальні ракети, лунали рідкі черги автоматів. Поступово і передній край залишився у нас за спиною.

Ми пробиралися дуже довго, майже не відпочиваючи. Чим далі, тим більше зростала тривога. Спочатку я рахував кроки, намагаючись точніше визначити місце повороту, і мені вдалося це зробити. Але ось пішли паралельно річці, і далі вести рахунок кроків стало марно. Почалися густі чагарники, канави, тонкі болотні ділянки, які доводилося об'їжджати. Як же тут йти по азимуту? Багато важких годин кружляли ми серед болотних драговин і чагарників. Падаючий сніг забивав очі, нічна темрява оточувала нас з усіх боків і лякала химерними обрисами одиноких кущів, схожих на людей. Годині о четвертій ночі, коли вже пройшли не менше п'ятнадцяти кілометрів, стало здаватися, що ми остаточно заблукали. Та хіба можна знайти батальйон серед цього моря кущів? Але не виконати наказ теж не можна. Тепер я зрозумів всю складність мого завдання. Що ж робити?

Ми продовжували йти вперед, забувши про втому і мокрі ноги. Подумалося: "Невже заблукав? Чого доброго - замість батальйону притягну гармату до фашистів!" Я був уже готовий зупинитися і почекати ранку, щоб знайти батальйон по звуках бою, коли нам навперейми із-за куща раптово вийшли радисти Бешлеги з рацією. Сталося так, що рація перестала працювати, і комбат послав їх за новою. Зраділі, ми рушили по слідах радистів. Через півгодини я передав Бешлеги завдання командира дивізіону. Він затягнув мене в нашвидку вириту землянку, а сам пішов встановлювати гармату. Вранці, ще до початку бою, я вирушив назад.

До обіду прибув в штаб дивізіону. Після моєї доповіді Новиков сказав:

- Радисти доповіли, що бачили вас. Їх після зустрічі з вами обстріляли німецькі автоматники-патрулі. Фріци повинні були контролювати болото. Я дуже турбувався. Але тобі, лейтенант, пощастило! Як то кажуть, минулося, встиг проскочити! - Він весело глянув на мене. - Йди відпочивай!

Батальйон, куди ми притягли гармату, успішно виконав завдання: захопив найближче село і зайняв там оборону. У німців почалася паніка. Почувши артилерійську стрілянину у себе в тилу, вони вирішили, що їх обходять великі підрозділи нашої армії. Опір на передовій послабшав. Стрілецькі полки прорвали лінію ворожої оборони і пішли вперед.

Замполіт дивізіону, побачивши мене через день після моєї "подорожі" з гарматою по болоту, не стерпів і повідомив, що Новиков представив мене до нагороди.

Через тридцять п'ять років після війни, коли я розшукав Бешлегу, ми згадали цей випадок. Він розповів подробиці бою. Коли почало світати, йому стало ясно, що німці, на щастя, нічого не підозрюють. У селі, розташованому в декількох сотнях метрів попереду, диміли німецькі польові кухні, біля огорож топталися прив'язані коні, беззбройні німецькі солдати раз у раз виходили з будинків, йшли до кухні і до коней, вантажили ящики на вози.

Перед початком наступу Бешлега сам навів гармату на найближчий будинок. Перший же снаряд влучив у дах. Капітан наказав розрахунок вести швидкий вогонь. Автоматна стрільба батальйону, який кинувся в атаку завершила справу - серед ворожих солдатів в селі піднялася справжня паніка. Одні кинулися в будинки, за зброєю, назустріч їм вискакували інші, напіводягнені. Артилерійський вогонь і кулі автоматників косили фашистів. Фашистський танк, що приїхав на допомогу, міг би накоїти лиха, але його підбив останніми снарядами розрахунок гармати Бешлеги.

Село було захоплено без особливого опору. На вулиці валялися десятки убитих гітлерівських солдатів, в сараях і будинках знайшли велику кількість боєприпасів. Батальйон закріпився в селі і утримував його до підходу основних сил дивізії.

Перед Новим роком командир дивізії зібрав офіцерів, нагороджених за грудневі бої, тепло привітав і роздав нагороди. Капітану Бешлега вручив орден Олександра Невського. До моєї медалі додався орден Червоної Зірки. Присутній при нагородженні командир нашого полку Петро Андрійович Любимов підійшов до Бешлеги і розцілував його.

На початку січня 1944 року дивізія вийшла на підступи до Мозиря і Калинковичам. Гітлерівські війська заздалегідь зміцнили цей район. 12 січня розпочався наш наступ. Після короткої, але потужної артилерійської підготовки швидко пішла вперед піхота. До кінця дня ми втратили зв'язок з командирами батарей, які просувалися зі стрілецькими батальйонами. Начальник штабу дивізіону капітан Кожевников віддав наказ вогневим взводам зайняти похідне положення. Проїхавши кілометрів п'ять-сім, наша колона зупинилася. Кожевников наказав вогневицям чекати, а сам разом зі мною пішов шукати наступаючі батальйони.

Спочатку ми орієнтувалися по слідах, які залишили бійці, тягнучи кулемет. Вони вивели нас на лісову стежку. Стемніло. Високо на сосні, недалеко від нас, замаячило чорне довгасте тіло.

- Чи не "зозуля"? - попередив я Кожевникова.

Обігнувши на всякий випадок сосну стороною, знову рушили по стежці. Ніч була ясна, на небі горіли зірки. Попереду, високо над головами, сяяла полярна зірка - значить, йдемо правильно, на північ. Несподівано наткнулися на невеликий лісовий завал, за яким світліла поляна. Її освітлював величезний мідно-червоний диск місяця. Це збентежило нас. Трохи постояли, перш ніж йти вперед. Потім Кожевников махнув рукою:

- А ну, пішли!

Одночасно попереду нас, на іншій стороні галявини, зарокотав трактор. Прикипіли на місці: наша колона далеко позаду, а це - німці! Немов для підтвердження цієї гіпотези з далекого кутка галявини вдарила автоматна черга. Ми постаралися швидше перебратися через завал назад і майже бігом кинулися назад. Кілометра через два-три наткнулися на стрілецький батальйон. Бійці копали окопи. Стало ясно, що десь ми проскочили повз наших наступаючих рот і випередили їх, мало не поплатилися за це. Довідавшись обстановку, повернулися до своїх вогневих взводів. Кожевников віддав накази. Вогневікам - займати бойові позиції, а моєму взводу - будувати штабний бліндаж. Робота закипіла.

Вранці стрілецькі полки рушили вперед. Вогневі позиції дивізіону залишалися поки на місці. Стрільби ми не чули - видно, вороги відходили, не прийнявши бою. Скориставшись невеликим перепочинком, я вирішив пройти по нашому вчорашньому маршруту. Знайшов сосну з темним силуетом на верхівці і побачив, що нас налякала бджолина колода. Потім вийшов до галявини. Посередині її, прямо на снігу, не замасковані, стояли ланцюжком міни, з'єднані між собою тонким, ледь помітним дротом. Мабуть, фріци дуже поспішали. На іншій стороні галявини, перед лісом, тяглося дротяне загородження. Обережно переступив провід, що з'єднує міни, - вони були нової, незнайомої конструкції, потім підійшов до дротяного паркану і, намагаючись не зачепитися за колючки, переліз через нього. За ним йшла глибока траншея. Пройшовся по її краю до бліндажа, зістрибнув вниз і заглянув в бліндаж. Він був порожній. Забиратися в нього було не варто - бліндаж, напевно, теж замінований... Добре, що вчора вчасно повернули назад! Звичайно, тут були німці. А якщо їх і не було - підірвалися б на мінах, встановлених на галявині.

З такою ж обережністю пройшов зворотний шлях. Коли повернувся і розповів начальнику штабу про бачене, той вилаявся і додав:

- Не багато б від нас залишилося, якби туди полізли! - А про міни сказав, що це новий і дуже небезпечний тип - стрибають і рвуться в повітрі, і він теж не знає, як знешкоджувати їх. Потрібно, мабуть, чекати, поки це зроблять сапери.

Ввечері отримали наказ зайняти нові позиції - ближче до Мозиря. Начальник штабу, я і кілька солдатів рушили навпростець, через ліс. Було вже зовсім темно, коли підійшли до зловещої галявини. Ми опинилися значно правіше того місця, де були з Кожевниковим, але галявину ту я впізнав одразу. Добре, що вранці сховався туди. Так, міни ще стояли, ледь помітні при слабкому місячному світлі. Сапери, очевидно, тут ще не проходили або просто не встигли їх прибрати. Обережно переступали ми через провід, що несе при будь-якому невірному русі смерть. Хтось запропонував зачепити за нього мотузкою і, відійшовши, смикнути. Але мотузки не було, а ми поспішали. Потім по черзі, підтримуючи один одного і лаючи гітлерівців на чому світ стоїть, стали перелазити через колюче дротяне загородження. Несподівано зліва, з темряви метрів за сто від нас пролунав дзвінкий жіночий голос:

- Навіщо ви там лізете? Тут прохід!

Голос не встиг замовкнути, як пролунав вибух. Почулися відчайдушні жіночі верески, що змінилися стогонами. Потім знову поспіль три розриву, один за іншим, і стало тихо. Підбігши до місця вибухів, ми побачили чотири чорні на снігу фігури. За неприродними позами було видно, що жінки вбиті наповал. Трохи позаду зі снігу піднімався чоловік. Старий був так наляканий тим, що сталося, що спочатку не міг говорити. Виявилося - це жителі звільненого села, що в кілометрах восьми звідси. Вони ховалися в лісі, а зараз поверталися назад. Вражені трагедією, що розігралася на наших очах, ми не відразу вирішили, що робити далі.

Одне було ясно: жінок вже не воскресити...

Скільки таких трагедій - великих і малих - траплялося в лісах і болотах, на дорогах і стежках, по яких в страху покидало рідні місця, а потім поверталось місцеве населення - жінки, діти, люди похилого віку, коли лінія фронту нависала над ними смертельною небезпекою.

Постоявши трохи і побачивши, що чоловік прийшов до тями, ми рушили далі.

У запалі наступу "проскоки" артилеристів за передову лінію - річ звичайна.

У першому дивізіоні, командиром якого призначили капітана Кудинова, що раніше служив у нас, тільки випадок врятував його і розвідників. Вони вийшли до залізниці, що веде на Мозир. Разом з ними був зв'язківець з рацією. На насипу, поруч з підірваним мостом, перекинутим через невелику річечку, стояла залізнична будка, укріплена з усіх боків рядами колод. Між стінами будки і колодами було засипано каміння. Верхньої частини однієї зі стін не було. Через це "вікно" можна було добре роздивитися місцевість, що лежала перед ними.

Біля будки розвідників наздогнав командир полку зі своїм ад'ютантом. Кудинов цьому не здивувався: полковник був людиною сміливою. Любимов наказав Кудинову вислати розвідників вперед і дізнатися, чи є там наші стрілецькі підрозділи. Розвідники Велекжанин, Черноголовий і Коржов, виконуючи наказ комполку, пройшли метрів п'ятсот уздовж насипу, забралися на нього і побачили гітлерівських солдатів, які окопувалися зовсім поруч. Ті теж їх виявили і обстріляли з автоматів, змусивши стрімголов спуститися з насипу. Коли розвідники підбігли до будки, гітлерівці почали артилерійський обстріл. Любимов з ад'ютантом залишалися внизу, під насипом. У будці на нарах сидів Кудинов. Забігши в укриття, розвідники лягли на підлогу. Обстріл йшов за всіма правилами артилерійської науки - перший снаряд полетів за будку, другий не долетів, третій розірвався майже поруч. В цей час командир полку піднявся по насипу і крикнув напівжартома-напівсерйозно:

- Кудинов, учись! Ось так треба стріляти: бачиш, вилочка. Стережись, зараз він вліпить прямо сюди!

Розвідник Коржов, почувши ці слова, вискочив з будки і побіг вниз, до траншеї. Решта ще вагалися, не знаючи, що робити. Черговий снаряд, моторошно свиснувши, розірвався на даху будки. Від удару і вибуху будка здригнулася, дах і частина задньої стінки зірвало. Кудинова скинуло з нар на розвідників. Як потім

виявилося, його вдарив по плечу великий уламок, пробив правий погон, шубу і кітель. Черноголовому чимось розбило верхню губу і в шматки розірвало шинель нижче спини, а в валянку застряг уламок. Сильно поранило Велекжанина. Алаликина тільки трохи приглушило, радиста теж, хоча рація була розбита на дрібні шматки.

Першим скочив з полу Черноголовий. Провівши рукою по обличчю і побачивши на долоні кров, він схвильовано запитав, продовжуючи обмацувати ніс, щоки, лоб:

Що з моїм обличчям?

Ти свою ж... помацай, - спокійно сказав йому Алаликін, який вже прийшов до тями. - У тебе позаду від шинелі тільки дірки залишилися!

Перев'язавши Велекжанина, всі спустилися вниз, в траншею. Дивом врятувався Кудинов, повний тих почуттів, які відчуває людина, яка щойно переживла смертельну небезпеку, гнівно сказав командир полку, немов той був головним винуватцем того, що сталося:

Петро Андрійович, заради бога, підіть звідси!

І, приходячи в себе, розуміючи, що той не винен, додав:

- Навіщо ж вам ризикувати?

Порахувавши, що пряме попадання знищило людей в будці, гітлерівці обстріл припинили. Почекавши трохи, командир полку пішов, нічого не сказавши Кудинову. Трагікомічний епізод цей пізніше розповів мені Черноголовий.

Щоб забезпечити успіх наступу на Мозир, командир дивізії вирішив, крім удару стрілецькими полками з фронту, провести наступальну операцію по правому, зайнятому супротивником березі річки Прип'яті, на якому стоїть місто. Для цього була виділена навчальна команда, що розташовувалася в Юревичах, і лижний батальйон дивізії. Перед світанком 13 січня ці підрозділи по льоду форсували річку. Коли більша частина рот була вже на правому березі, противник відкрив рушнично-кулеметний і артилерійський вогонь по розгорнутим в наступі ланцюгах і по льоду річки. Але було вже пізно. Наступаючі зім'яли вогнища опору і стали просуватися до Мозиря по берегу річки. Успіху наступу сприяли чіткі і стрімкі дії учбової команди. 700 майбутніх сержантів - вісімнадцятирічні і дев'ятнадцятирічні бійці - горіли бажанням першими увірватися в Мозир. Їх командири - майор Долинський, капітан Турчанинов та інші були досвідченими, сміливими, які пройшли через багато боїв офіцерами.

Берег, по якому йшов наступ, дуже порізаний ярами і пагорбами, зарослими дрібним лісом і лозами. Це допомагало противнику в обороні, але сприяло маневру наших підрозділів. При спробах затримати наступ наші роти обходили ворогів з флангу, і гітлерівці задкували і задкували назад, ближче до Мозиря. Так тривало весь день, протягом якого у противника було відбито стільки ярів і пагорбів, що втратили їм рахунок. Однак Мозир був все ще далеко.

До вечора прийшов наказ - посилити темп наступу і за всяку ціну першими увірватися в Мозир! "Пам'ятаю, ми, не дочекавшись вечері, хоча не обідали і вдень, почали рішучий наступ, - написав мені Василь Іванович Турчанинов,

учасник цього бою. - Противник спочатку чинив серйозний опір, а потім він помітно ослаб, і всі роти стали стрімко просуватися вперед; до 2-3-ї години ночі 14 січня вийшли в район нинішньої вулиці Пролетарської, на захід від місця через річку. Інша частина міста була взята до цього часу іншими частинами фронту".

Учасник наступу на Мозир, Григорій Васильович Бондаренко, тоді дев'ятнадцятирічний боець учбової команди, розповідає: "Долинський наказав батальйону зібратися і вишикуватися. Він подякував нам і привітав зі звільненням міста. Хоча була ніч, але поруч з нами швидко зібрався натовп народу. Вони не дали говорити Долинському, почали нас обіймати і цілувати. Багато плакали, примовляючи: "Які ви молоденькі!", і мацали наші, недавно введені в армії погони. Годині о третій ночі мене і ще кількох автоматників завели в напівпідвальне приміщення без дверей, тільки підлога і дах над головою. Ми покидали автомати в кут і, дуже втомлені, попадали на підлогу і заснули. Я встиг подумати - не дай бог німці схаменуться і підуть в контратаку... Але все обійшлося. Вранці підійшла наша кухня, і нас нагодували кашею з м'ясом".

Наступ тривав, але бої стали більш жорстокими. В одному з них Бондаренко ледь не загинув. Йому було наказано разом з групою автоматників зробити нічну розвідку боєм - пробратися до ворожих траншей і викликати вогонь на себе, щоб німці виявили свої вогневі точки. Далі я знову наводжу його розповідь.

"Ми поповзли до загородження з колючого дроту і там відкрили сильний вогонь. Стовбур мого кулемета розжарився, за нього не можна було взятися рукою. Потім справа дійшла до гранат. Ми кидали їх в німецькі траншеї, а німці в нас. У них гранати з довгими ручками, кидати зручно, і вони падали і рвалися далеко за нами. А коли розвиднилось і німці побачили, що бійців мало, вони стали розстрілювати нас в упор, кричали і сміялися: "Рус Іван, заспівай "Катюшу"! Рус, здавайся!" Я простягаю руку своєму другому номеру за диском, а він уже мертвий. Раптом перед моїми очима спалахує стовп вогню, і я лечу в прірву, втрачаю свідомість...

Коли прийшов до тями, лежав горілиць, хурделиця, на губах танув сніг, було темно. Майже поруч розмовляли німці. При стрільбі з німецьких і наших окопів наді мною свистіли кулі. Поворушив ногами - цілі, руками - теж. Сильно хотілося пити і гуло в голові. Витягнув з-під снігу свій кулемет за ремінь і поповз до своїх. До окопів було метрів шістсот. Сяк-так добрався. Підліз до окопу, де стояв наш станковий кулемет, а кулеметник мало не пройшовся по мені чергою - подумав, що повзе німець. Він дав мені в руки телефонний кабель - повзи далі. В землянці, коли свої побачили, ахнули: вид був жахливий! У казанку, що висів на боці, - шістнадцять пробоїн. Цілу добу спав. Потім лікував в медсанбаті обморожені пальці на ногах і відходив від контузії".

Наш дивізіон просувався зліва від міста. Коли переправляли гаубиці, крижаний покрив Прип'яті в буквальному сенсі стогнав, лякаючи нас звуками тріщин, що утворюються. Але все обійшлося благополучно.

В "Правді", яку прочитали через кілька днів, був надрукований наказ Верховного Головнокомандувача про присвоєння декільком частинам, в тому числі і нашої дивізії, найменування Мозирських.

Москва салютувала військам, які звільнили Мозир і Калинковичи, двадцятьма залпами артилерійських гармат.

У мене в ці дні сталася велика подія: під час боїв за Мозир я подав заяву про прийом з кандидатів в члени партії. Через два тижні, на початку лютого, Микола Борисович Івушкін вручив мені партійний квиток. Начальник політвідділу прийшов до нас прямо в дивізіон, скликав усіх, хто повинен одержати партквитки в штабний бліндаж і разом з замполітом дивізіону капітаном Павлом Васильовичем Коваленко гаряче привітав нас. Представляючи мене начальнику політвідділу, замполіт не втерпів, похвалився:

- Наш вихованець, звання отримав на фронті.

Той відразу ж поставив мені питання з Статуту партії:

- Розкажіть про партійні групи, які створюються в позапартійних організаціях.

Статут я, звичайно, читав, але тут розгубився, на запитання не відповів і почервонів, як маків цвіт. Микола Борисович уважно дивлячись на мене роз'яснив, що говориться в Статуті. При цьому йому, мабуть, надовго запам'яталося моє засмучене обличчя, тому що коли я після війни о 6 годині вечора 9 травня 1972 року біля Великого театру знову побачив начальника політвідділу, він пізнав в мені того хто "відзначився" при врученні партквитків молодого, почервонілого до вух офіцера.

Роль політвідділу і самого Миколи Борисовича, неабиякого, досвідченого і вмілого політпрацівника, в успіхах нашої частини важко переоцінити. Він пройшов сувору школу боїв 1941 року на Західному і Калінінському фронтах. Все літо 1942 року провів, як і ми, на Сучані, в складі 133-ї стрілецької бригади, яку не раз нам доводилося змінювати або вести бій поруч. Командир дивізії, Герой Радянського Союзу Микола Миколайович Заикульєв, був людиною крутого характеру, і Микола Борисович не раз стримував і поправляв його. А разом вони відмінно керували з'єднанням, не випадково пройшли великий і славний бойовий шлях. І зараз, через багато років після війни, Микола Борисович залишився вірним обов'язку комісара: розшукав і об'єднав ветеранів дивізії. І саме завдяки йому відбулося в моєму житті неймовірне - 9 травня 1972 року в 6 годині вечора біля Великого театру в Москві я зустрівся зі своїми однополчанами, про яких мені нічого не було відомо двадцять сім років! Але про це - пізніше.

Лист батька

Після взяття Мозиря нашу дивізію повернули на правий берег Прип'яті і кинули вище по річці. Тут, навпроти Петрикова - маленького містечка на лівому березі, залишалася невелика ділянка на нашому боці, де ще перебували німецькі війська. Блокувавши його, стрілецькі полки вийшли на берег річки праворуч і ліворуч.

Настав березень. Потепліло. А у Новикова, Мартинова, бійців-зв'язківців і у мене на душі крижаний ком застиглого болю. Сталося велике горе: Гена Беляєв важко поранений, контужений і вибув з полку.

Коли підходили до Петрикова, німці практично не чинили опору. А втрати у нас були, і великі. В основному - від протипіхотних мін і фугасів. Їх і досі кругом досить. З цього приводу навіть був виданий спеціальний наказ: ходити і їздити на залишеній ворогом території лише по перевірених саперами стежках і дорогах.

Гена йшов з командиром дивізіону на новий СП, щоб дізнатися, куди тягнути зв'язок. Осторонь, прямо на снігу, валялась саперна лопатка. Автоматично повернув до неї, щоб взяти - стане в нагоді, і - вибух! Наступив на міну. Від контузії і рани знепритомнів. Новиков, як міг, перев'язав залишок ноги і на руках притягнув Гену в санбат. З такою серйозною раною відразу відправили в тил. Так ми і розсталися з Геною.

Я ходив сам не свій: з госпіталю листів не було. Залишалася надія - можливо, він дасть вістку моїм батькам? Місяць тому я просив Гену написати моєї матері і дав домашню адресу. Зробив це не випадково. У кожному з останніх маминих листів звучало стільки тривоги за мене, що мені ставало не по собі. Тому і просив Гену заспокоїти моїх батьків. Ось а тепер я намагався розвіяти їхні побоювання бадьорим тоном своїх послань:

"...Мама, навіщо ти себе так засмучуєш! Живу я зовсім не в такій небезпеці, як ти думаєш. Тут воювати в десять разів легше, ніж на минулорічному фронті. Ось вчора питаю хлопців: будемо ми живі? Звичайно, відповідають. Війна скінчиться - приїду в Іваново. Обов'язково!"

Про те, що Гену поранило і його вже немає зі мною, я промовчав.

...Кажуть: прийшла біда - відчиняй ворота. В кінці березня, через місяць після поранення Беляєва, мене викликали до командира дивізіону. У штабному бліндажі були Новиков, Мартинов і Коваленко. Мартинов звернувся до мене:

- Борис, ми отримали лист від твого батька. Він посланий Беляєву, але стосується тебе, я повинен прочитати його тобі.

Він почав читати, а моє серце вже підказувало: щось трапилося з Льовою!

"Іваново, 11 березня 1944 р.

Якщо біля Вас зараз Борис, то при ньому цей лист не читайте (тоді цю фразу Микола пропустив).

Шановний товариш Беляєв. Доброго дня!

Днями наша сім'я отримала Ваш лист. Ви надіслали його на адресу дружини. Дякую за Ваші теплі рядки, за Ваш привіт, який Ви шлете нам з фронту. Ви пишете, що Ви з Борисом друзі, що його радощі й прикрощі є такими ж і для Вас. Нам, батькам Бориса, дуже приємно знати, що у нього в тій важкій обстановці, в якій він знаходиться ось уже 4-й рік, є все-таки людина, з якою він може відвести свою душу: поговорити, порадитися, поділитися враженнями і таке інше. Без цього жити людині важко. Ось ця Ваша близькість до нього і дає мені підставу написати цього листа Вам. Як Ви вирішите, як Ви надумаєте за потрібне зробити нехай так і буде. Нам здалеку вирішувати це питання важко, а

Вам видніше. Справа ось у чому. Нам Борис пише досить часто. Вчора ми отримали від нього останній лист з маленькою фотокарткою³¹. Виглядає ніби непогано. І в кожному листі він незмінно запитує, що пише Льова.

Мати якось йому написала, що повідомить адресу брата. Зараз він цю адресу питає. Але, дорогий товаришу, Борис ще не знає того страшного, нічим не виліковного нашого горя, яке ми переживаємо ось уже три місяці. Наш безцінний, золото наше, Льова загинув 15 грудня 1943 року. Офіційну звістку про це ми отримали 11 січня. Сил ніяких немає, щоб говорити про це. І зараз пишу Вам, а сльози душать горло і застеляють очі. Ми вирішили не писати про це Борису. Якщо нам важко сім'єю переживати це горе, то він там один, йому ще важче. Так ми і не писали. Але важко бути і нещирим перед Борисом. На його питання доводиться відмовчуватися. Листи виходять фальшивими, а це неприємно. Ось я і звертаюся до Вас, як до товариша Бориса, просто за порадою, як вчинити? Писати про трагедію, що сталася йому? Адже це були такі брати-друзі, що я не знаю, хто ще так жив, як жили вони. І ця звістка, звичайно, для Бориса буде вбивчою. Як Ви на це відповісте, так ми і зробимо. Звичайно, рано чи пізно Борис і сам це дізнається. А ось як зараз? Мати боїться, що, дізнавшись про смерть Льови, він буде лізти на рожен, щоб помститися клятим німцям, тоді ми і його втратимо, останню нашу надію.

Льова загинув в боях під Невелем. Загинув майже випадково. Діло було так. Машина стояла в бойовій готовності. Екіпаж був на місці. Льова, як командир, пішов отримати завдання. І ось, повертаючись, всього в двох метрах від машини потрапив під обстріл міномета. Був смертельно поранений. Відірвало носок, і весь правий бік був у ранах: не було живого місця. Сказав: "Поранений", - і через 10 хвилин помер.

Йому назустріч з машини вискочив механік і був тут же убитий. Двоє інших сиділи в машині і вціліли. Від них ми і дізналися ці подробиці. Льова посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня. Зі штабу нам відповіли, що його ордена будуть надіслані з нарочним. Поки ще не отримали. Майор надіслав сердечне письмо з прекрасним відгуком про Льову і детальну карту району, де він похований. Місце могили вказано найточнішим чином. Біля села Пильки Єзерищинського району Вітебської області, на узліссі - на північний захід від села. На карті на тому місці, де могила, поставлена зірочка.

Секретар комітету комсомолу пише, як кращий комсомолец, Льова був представлений в кандидати ВКП(б), і в останній бій йшов вже партійним. Цього він сам нам ще не писав. Його останні листи всім були від 10 грудня, з віршами для Льолі. Ймовірно, цього числа і Борису писав. Всіх привітав з Новим роком, точно відчував. Хоча було ще рано. Ми тепер живемо, не знаю і як. Що б не робили, в мозку одна свердляча думка, що ніколи вже не побачимо свого Льовушку. Знаємо, що сльозами горю не допоможеши, але терпіти не можемо. Отримуємо від усіх і звідусіль, і від рідних, і від знайомих, співчутливі листи, в

³¹ Це була копія знімка для партквитка, яку я випросив і надіслав додому.

яких всі найкращим чином згадують Льову. Ось Ви, дорогий товаришу, і вирішіть наше болюче питання. Якщо скажете, що Борису не варто говорити, то ми і не напишемо йому. Якщо ж допоможете йому впоратися з цією звісткою, можливо, якимось підготуєте, то тоді прочитайте цей лист. Буду чекати від Вас відповіді. Скажіть Борису, що тепер у нас один він і щоб беріг себе, люблячи нас. Ми живемо тепер тільки їм..."

Мартинов віддав лист мені. Я машинально взяв його і вийшов з бліндажа. Йшов світ за очі, ковтаючи сльози, що самі собою лилися по обличчю. Хоча я знав, що на війні все буває, ніколи не хотів думати, що з Льовою може щось трапитися. Ось тільки місяців зо три тому, в грудні, коли у мене був поганий настрій, чомусь подумалось - чи не сталося що з Льовою... І саме в грудні його не стало. Немов відчував...

У напівсвідомості, з важкою, немов наливою свинцем головою, наповнений почуттям яке звалилося на мене найбільшого в прожитому житті горя, я машинально йшов і йшов лісом. Шкода, що не буває на світі чудес: в ці хвилини, не вагаючись жодної миті, віддав би своє життя, щоб воскресити брата!

Отямився перед входом у велику зроблену з колод землянку. Судячи з напису на прикріпленій до дверей фанерці, це була полкова санчастину, що розташовувалася кілометрах в семи від нас. "Якщо вирвати всі зуби без знеболювання, може, стане легше? - раптом виникла дика думка.- А як в Іванові?.." Думки мої змішалися.

Уявив переживання батька, матері, Льолі... Стало страшно за них. Як вони переживають це горе? Ці думки повернули до дійсності, і я побрів до свого бліндажа.

"Тато, мама і Льоля чекають моєї відповіді. Як хоча б трохи зняти з дорогих людей тяжкість переживань?" - думав я всю зворотну дорогу. І вирішив написати, що вже давно знаю про загибель Льови - про це мені повідомили з його частини, але я мовчав, жаліючи їх... Мені здавалося, що цією святою брехнею зможу хоч трохи пом'якшити біль батьків...

Рано вранці Новиков викликав мене до себе:

- Захворів комбат гаубичної. Приймай тимчасово батарею! Сьогодні ж проведи пристрілювання німецької передової. Карту і все, що потрібно для стрільби, візьмеш у командира батареї. Іди!

Комбат гаубичної батареї у нас дійсно захворів. Тимчасово його міг замінити будь-який з офіцерів батареї. А Новиков призначив мене. Ні, тоді я не думав про причини, які змусили командира дивізіону прийняти таке рішення. Зараз розумію: Новиков хотів відволікти від переживань, порадувати довірою. Крім того, він знав, що нічим не ризикує, - бойова обстановка була спокійною, небезпеки на передовій не більше, ніж на вогневих позиціях...

Наказавши черговій зміні розвідників слідувати за мною, я пішов по дроту зв'язку на СП. Йти треба було кілометрів сім. Мокрий сніг прилипав до ніг, ступні провалювалися. У мозку миготіли, як наяву, картини загибелі Льови, слова батька... Я машинально переставляв ноги і йшов вперед, уздовж дроту, не

помічаючи відстані, глибоких заметів і поривів весняного вітру. Червоноармійці, розуміючи мій стан, мовчки йшли слідом. Нарешті за невеликою річкою, ще зтягнутою льодом, ззаду покритого снігом горба з'явився бліндаж. Від нього до СП, що розташовувався на горбі, вела неглибока сніжна траншея.

Раптово з-за Прип'яті пролунали звуки мінометних пострілів. Міни просвистіли десь зліва і розірвалися в стороні від нашого СП. Бойова обстановка і необхідність виконати наказ Новикова відвернули від думок про Льову. "Обстріляли мінометників", - подумав я і запитав у розвідників координати ворожої батареї. Вони не могли відповісти - ворог хитрував: і сьогодні і раніше вів вогонь не частими нальотами, а звідки - точно визначити не можна.

Повзучи добрався до СП і став розглядати через стереотрубу передній край. Траншеї нашої піхоти були метрах в п'ятистах. За ними йшло дротяне загородження. З півкілометра далі проглядалася ворожа передова. За річкою, покритою снігом, який приховав обриси її берегів, на високому пагорбі виднівся Петриков. Одне місце у ворожій обороні здалося підозрілим. Траншея там вигиналася кутом, на якому бруствер був вище, ніж скрізь. "Кулеметне гніздо або бліндаж", - вирішив я і став уважно спостерігати. Але без толку: час йшло, а німці нічим себе не виявили. "Бояться голову висунути, а можливо, сплять гади! Зараз розбуджу!" Підготувавши дані для стрільби та перевіривши їх кілька разів, подав першу команду. Снаряд прошелестів над нами і розірвався в нейтральній смузі. Третій вибухнув поруч з кутом траншеї. Додав залп батарей. Фонтани снігу і землі оточили бруствер: "Тепер спить... мертвим сном!" - зло подумалося мені. Прикинув дані по дільницях німецьких траншей справа і зліва: може, знадобляться, а раптом виявить ще себе фашистська сволота чимось?

Намагаючись вивідати хоч якусь ціль, я не йшов з СП. Ноги і руки задерев'яніли від холоду. "Обстріляти Петриков?" Але тут же відкинув цю думку - при повному затишші на фронті в містечку могли бути мирні жителі. Перший раз, та ще в такий день, в моїх руках опинилася батарея! А стріляти нікуди! Прикро! Трохи не заплавав. Чи від обіди?

До вечора нічого не змінилося. Відпочивши в бліндажі, трохи зігрітому теплом тіл розвідників, я повернувся на СП. Там, де були німецькі траншеї, піднялася ракета, квапливо висвітлюючи нейтральну смугу. Наша передова, занурена в нічний морок, мовчала. Згадалося останнє прощання з Льовою. Тоді я не міг уявити, як складуться наші долі... Світло нової, яка спалахнула над передовою ракети розсипалося в моїх заповнених сльозами очах у дрібні іскорки, що ворухилися. Тільки ніч знала, як мені було важко!..

"Логіка війни невблаганна. Вона не щадить ні хороших, ні поганих. Навпаки, до прекрасних людей вона більш нещадна", - цими словами з приводу загибелі одного з улюблених героїв "Севастопольських оповідань" Толстого хочеться сказати про брата. Так, смерть вибрала з нас двох того, хто краще, - сильніше, мужніше, потрібніше батькові, матері, людям... Проходить час, біль не затихає...

У важкі хвилини післявоєнних років брат, як і в дитинстві, не залишав мене. Його образ вставав переді мною, і я казав собі: "Не опускай руки! Ти живеш і за нього!"

Багато років чекала Льову, не знаючи, що він загинув, Галина Сергіївна Градовцева, його однокашниця по інституту.

У відповідь на мій лист³², в якому я повідомив про загибель Льови і просив написати, що вона пам'ятає про нього, Галина Сергіївна писала:

"...Не можу передати, як вразив мене Ваш лист. Він сколихнув все пережите, хоча і пройшло тридцять років. Згадаєш, так і зараз серце болить, важко писати... Десять років я не виходила заміж, чекала повернення Льови з війни..."

Яким я пам'ятаю Льовушку? Він був розумний, скромний, чесний, добрий, тактовний, сором'язливий, як дівчина, турботливий, як найближча людина. Завжди поруч, але не на виду. Ми, студенти курсу, дуже його любили. Дуже соромився свого зросту...

...Перед тим, як пішов на фронт приніс мені фото (удвох з татом), сказав: - Це мій батько, я якось не встиг тебе з ним познайомити...

В останньому трикутнику написав про ті жахи, які побачив після відступу німців. Скаржився, що йому заважають довгі ноги, важко сидіти в танку. Лист був сповнений рішучості помститися німцям. Запам'яталися його слова: "Нажмемо, так нажмемо, в останній раз"! Більше від нього листів не отримувала. Відповіді на мій запит в частину не надіслали...

...Дуже захотілося побувати на могилі Льови, буду ростити махровий бузок. Він так любив бузок!"

У братській могилі, де похований Льова, сплять вічним сном тисячі двісті сімдесят три вірних сини Батьківщини.

...На стіні моєї кімнати - викарбуваний на міді портрет дорогого Льови. Він дивиться на мене все таким же двадцятидворічним, яким був в 1941 році, до війни, яка забрала десятки мільйонів життів. І я мимоволі, в який раз, думаю: людство не повинно допустити нової світової війни, не можна перетворити Землю в загальну братську могилу!

Відрядження на війні

Квітневий вітер і сонце зробили свою справу. Сніг почав швидко танути. Розвідники, що змінювали нас, прийшли до нас в мокрому одязі, з посинілими губами. Річка, яку ми переходили по льоду, а потім по хиткому містку, розлилася і знесла місток. Довелося роздягатися і переходити її вбід.

Я добре знав місцевість від СП до вогневих позицій. Вогневі були недалеко від цієї ж річки, тільки розташовувалися нижче за течією. І там теж був міст - хороший, тільки що побудований, я недавно проходив по ньому. За ним починався міцний дерев'яний настил, який тягнувся по болоту кілометра два, а потім йшов до лісу. З нашого СП можна було потрапити на вогневі позиції як по

³² Адреуа Г.С.Градовцевої я дізнався лише через 30 років.- Авт

лівому, так і по правому березі, через настил і новий міст. Але так ми ніколи не ходили.

Наступав вечір. Роздумувати було ніколи. Судячи по карті, в район болота, де знаходився настил, вела лісова дорога, що починалася неподалік від нашого СП.

- Збирайтеся! Проведу так, що п'яток не замочите! - сказав я бійцям своєї зміни.

Але, на жаль, приблизно на четвертому кілометрі ми вже йшли по суцільній воді, яка вкрила дорогу.

Ось і болото з настилом. Уже легше! Але що з ним? Він сплив, і йти по ньому абсолютно неможливо. Вода доходила до колін, а подекуди - до поясу. Про всяк випадок дістали з кишень гімнастських документи і заховали в шапки: все-таки надійніше.

Попереду було чути шум і дику лайку. Мабуть, хтось крім нас теж бідував в болоті. Приготували зброю. Тіло вже не відчувало холоду. Коли підійшли ближче, зрозуміли, що це бідує наша піхота. Солдати кричали на коней. З води стирчали кінець стовбура і верхня частина щита полкової гармати.

Міст уцілів, хоча і був цілком під водою. Ми перебралися, орієнтуючись на віхи, що стирчали з води, і побігли до бліндажів на вогневій позиції. На наступний день особливих розмов про нашу нічну "подорож" не було, а сам я мовчав. Та й про що говорити, якщо навіть нежиті ніхто не схопив.

Замполіт дивізіону капітан Коваленко, побачивши мене, завів в свій бліндаж, взяв лист, що лежав на столі і сказав:

- Племянница пише. Просить познакомиться с молодым героем. Ты, брат, наилучшая кандидатура. Адреса на конверті. Бери його і пиши.

Так і втягнув мене Павло Васильович в переписку. Тим часом з Іванова від подруги Льолі - Лізи Мишиноїн теж прийшов лист - великий і дуже теплий, вона пропонувала листуватися.

Прийшов лист і від батька. Я так чекав його...

"...Зараз ми листуємося з Костянтином Івановичем Сладковим, єдиним хто залишився в живих з Льовиною екіпажу. Він повідомив, що Льова похований з честю - на могилі пам'ятник. Покладено в тужурці, діагональних брюках і чоботях. Орден знятий..."

Про нас не турбуйся! Скільки можна, ми не втрачаємо все ж мужності і кріпимося в єдиній надії побачити тебе..."

Коли дочитував лист, викликали в штаб полку. Вручили відрядження на чотири дні з завданням: об'їхати прилеглі села і встановити їх стан. Разом з одним бійцем їздили від одного спаленого села до наступного. Жителі тулилися в куренях і землянках, в лісі, голодні, без теплого одягу; не завжди вдавалося їх і знайти. Від одного почули страшну розповідь, як німці без будь-якої причини підпалили село, а селян усіх розстріляли, включаючи жінок і дітей. Випадково вдалося врятуватися тільки нашим оповідачам - старому і старій. Рано вранці старий пішов у ліс за в'язкою сучків, захопивши сокиру і довгу мотузку. Почувши

постріли і побачивши палаючі будинки, втік в глиб лісу і повернувся лише надвечір. Село безмовно догорало. Тільки іноді з колодязя було чути слабкі стогони. Скільки не кричав дід в темний зруб, відповіді не було - тільки стогін, який теребив душу. Тоді, обв'язавши зруб мотузкою, він став спускатися в колодязь, але через кілька метрів натрапив на перешкоду і з жахом зрозумів, що стоїть на тілах односельчан. Зверху лежала жінка, ще жива. Він обв'язав її кінцем мотузки і ледве виліз з колодязя. Коли підняв жінку наверх і придивився до неї, впав без свідомості: це була його дружина...

Нехитра розповідь старого доповнювалася жалюгідним виглядом убогої землянки. Бабуся лежала на чимось на зразок старого матраца біля дальньої стінки і тихо плакала.

...Партизанські загони в ці місця не заходили, фашисти підняли руку на ні в чому не винних людей, по-звірячому розправившись з ними тільки за те, що вони - радянські!

Коли ми йшли, стара, продовжуючи схлипувати, сказала:

- Два синочка у мене воюють... Не знаю, чи живі... Збережи всіх вас, господи!

Величезний чужий біль, побачений в ці дні, відволікав від свого. Так і не знайшли ми жодного уцілілого села в районі приблизно п'ятдесят на п'ятдесят кілометрів!

Каральні загони фашистських військ в лютий і безуспішній боротьбі з партизанами спалювали села. Люди йшли в ліси, в глиб пінських боліт, де жили в так званих куренях або землянках. Скупченість, повна відсутність елементарних санітарних умов призвели до катастрофічного розвитку вошивості. Ю.П. Померанцев³³, лікар-епідеміолог 61-ї армії, в яку входила наша дивізія, згадуючи про ті часи, пише:

"На одязі одного хворого старого, якого ми знайшли в підвалі зруйнованого будинку, повзало неймовірна кількість вошей. На ділянці розміром з п'ятачок ми нарахували понад 25 комах! А там, де воші, - чекай висипний тиф. Так і сталося. Страшна епідемія вибухнула в поліських лісах. Санітарна служба 61-ї армії отримала завдання в найкоротший термін ліквідувати епідемію висипного тифу серед цивільного населення Полісся і не допустити її проникнення в війська.

Ми влаштувалися в селі Слобода, що недалеко від Мозиря по дорозі в сторону села Скригалова. Зупинилися тут тому, що це було село, що найбільше зберіглося. У ньому залишилося 70 будинків. Але в цих будинках нами було виявлено 111 хворих на висипний тиф: жінки, діти, люди похилого віку. А зовсім поруч проходила єдина дорога, по якій рухалися війська. Природно, що на марші треба відпочити, обсушитись, а в будинки увійти не можна - воші, та й хворі на тиф. Ось і вирішили закрити село. Був оголошений карантин. Нам надали роту солдатів для несення вартової карантинної служби. З'явилися шлагбауми; дороги, що ведуть до села, перекопали ровами. Була припинена всяка міграція місцевого

³³ Зараз заслужений лікар РРФСР. -Авт

населення. З усіх навколишніх сіл в Слободу були перевезені всі хворі на висипний тиф, а в селі був організований інфекційний лазарет. Почалася обробка всіх жителів навколишніх сіл і куренів в лісах - їх мили в пересувних лазнях, а речі прожарювали в дезкамерах. Санітар, який працював в дезінфекційній камері, після роботи віником змітав в купу близько 1,5 літра загиблих вошей. Треба було повністю ліквідувати вошивість, і це вдалося. Для лікування хворих нам прислали з Москви молодих лікарів. До мене в загін потрапила дуже мила молода лікар, як звати її, на превеликий жаль, не пам'ятаю. Вона не уберіглася і заразилася на висипний тиф. До того ж у неї виявився порок серця. Не вижила дівчина, померла.

Для проведення необхідного комплексу протиепідемічних заходів необхідна велика організованість і участь багатьох людей. Повинен бути актив помічників. Де його взяти? Ми вирішили відновити комсомольські організації як комсомольські загони по боротьбі з епідемією. В основному це були місцеві білоруські дівчата, веселі, енергійні. Робота закипіла.

Епідемію ми ліквідували досить швидко - за півтора місяці. Наш місцевий молодіжний актив сформувався і продовжував своє комсомольське життя. Життя в регіоні почало налагоджуватися. Хворі всі одужали і роз'їхалися по своїх селах. Уже влітку, під Пінськом, коли наша 61-я армія його звільнила, була проведена всеармійська лікарська конференція, де були підведені підсумки боротьби з епідемією висипного тифу. Вручаючи нам урядові нагороди, командувач 61-ю армією генерал П.О. Белов сказав жартома, що в ці райони Радянська влада увійшла з червоним хрестом на прапорі. Навряд чи це було великим перебільшенням..."

Коли повернувся з відрядження, мене чекав мамин лист.

"Милий мій синок Боренька! Міцно-міцно тебе цілую і бажаю тобі всього-всього найкращого! Боря, звідки ти дізнався про загибель нашого Льовочки? До нас ця звістка прийшла 10 січня. Пам'ятний цей день на все життя... Скоро привезуть його ордени. У нас все зберігається: і Льовині листи, і листи його товаришів, і начальства. Боренька, синочок, ти про нас не турбуйся... Час виліковує потроху, а особливо бадьорить надія побачитися з тобою. Цією надією ми і живемо... Здоров'я батька нічого, н'є йод від серцевої хвороби. Цілую тебе міцно-міцно, моє ненаглядне дитячко. Твоя мама."

У кількох місцях рядки листа, написані червоним чорнилом, набрякли від сліз. Немов стікала на них крапля за краплею мамина кров...

Згадуючи зараз напутні слова поліської жінки, свою маму, матерів тифозних сіл Полісся, я думаю про великий подвиг матерів в роки війни. Це був громадянський, а не військовий подвиг. Матері не стріляли по фашистам. Це робили їхні сини, для яких Батьківщина і мати були однаково дорогі. Захищаючи Батьківщину, вони захищали матерів. І поруч з ними, підтримуючи в скрутну хвилину, була материнська любов. Вона була в листах, в солдатських спогадах про дитинство, в нехитрих посилках на фронт з сухарями, ватниками і рукавицями, в безприкладній праці матерів на заводах, в полі і вдома, в стійкість і

мужність жінок, які опинилися в окупації. Вона зміцнювала руки і дух солдатів. Вона разом з ними вражала загарбників!

Матерів ранило і вбивало так само, як солдат, тільки їх рани і смерті були ще більш болісними, ніж солдатські: ранилися і вбивалися їхні душі, їх материнські серця. З кожним пораненням, звісткою про смерть дорогого сина все більше біліло материнське волосся, раніше наступала старість. І все одно треба було працювати, любити своїх і чужих дітей, що залишилися, допомагати країні бити ворога!

Велика і самовіддана любов материнського серця! І це, як ніколи, проявилось під час війни!

"Перед великим розумом я схиляю голову, перед великим серцем - коліна", - сказав Йоганн Вольфганг Гете. На тисячах братських могил стоять в німому мовчанні фігури солдат, що схилили коліна перед лежачими в землі загиблими товаришами, їх великим подвигом. І великим подвигом їх матерів!

Вперед, до кордону!

Настав травень. Пішли весняні води. Кругом все зазеленіло. Заливалися солов'ї. Природа немов намагалася замаскувати сліди війни, залікувати душевні рани.

Смуга оборони дивізії на Прип'яті розтягнулася, як ніколи, - на 28 кілометрів болотистого берега, що став майже непрохідним. Командир нашого дивізіону Новиков відпросився з'їздити до дружини в звільнений Дніпропетровськ. Мартинов тепер знаходився в іншому дивізіоні. У нас з'явилися новий командир дивізіону і новий замполіт. Замість Мартинова призначили Костю Лосєва. Їх чомусь поміняли місцями. На посаду вибулого начальника зв'язку дивізіону Гени Беляєва прислали лейтенанта Миколу Портяного. Комбат гаубичної видужав, і я знову став командиром топографічного взводу.

Навкруги тихо, наче й війни немає. На вогневих бійці зробили турніки і займалися гімнастикою - хто як міг.

Останні дні ми готувалися до навчальної стрільби. У сусідній дивізії під час такої стрілянини трапилася трагедія. Там мінометник погано встановив міномет. Коли зробили постріл, опорна плита осіла, ствол змінив положення на більш вертикальне, і міна замість цілі прилетіла на СП, де сиділи спостерігачі. Кілька людей поранило.

Від нас вимагали провести стрілянину по всім правилам бойової обстановки. Дві гармати встановили на пряму наводку, гаубицю поставили на закриту позицію. Я прив'язав розташування гармати і спостережного пункту аліадою³⁴ і підготував дані для стрільби.

Попереду знаходилась "німецька передова" - замаскована смуга землі, ряди дроту, за ними - траншеї і дзоти. Завдання було поставлене так: стріляниною прямою наводкою виконати прохід в мінному полі і дротяних загородженнях, розбити дзоти; ведучи вогонь бризантними гранатами з гаубиці по траншеях,

³⁴ Топографічний інструмент.- Авт.

домогтися рикошету снарядів від землі: повітряний розрив страшніше звичайного - його вражаючий і психологічний вплив дуже сильний. Після стрілянини пішли оглядати "результати": розкидані дзоти, розкидані по сторонам залишки дротяного загородження, напівзруйновані траншеї. Задоволений побаченням, начальник артилерії дивізії віддав наказ згортатися.

Не дарма артполк пройшов навчальні стрільби, та й піхота часу, видно, не втрачала! Німецького плацдарму за один день не стало. Весь правий берег Прип'яті був вільний!

На річці стали з'являтися наші катери. Вискочать в район Петрикова, обстріляють ворожий берег з кулеметів і дрібнокаліберних гармат - і назад. А шуму кожен раз нароблять, як при великому бої!

У ніч на 29 червня два стрілецьких полки дивізії форсували Прип'ять під Петриковим, використовуючи підручні засоби - човни, плоти, колоди. Днем раніше 1-й батальйон 107-го полку форсував річку в стороні від Петрикова і з боями просувався до нього по лівому березі, відволікаючи увагу противника. Коли ми спостерігали містечко в стереотрубу, здавалося, що воно розташоване на березі річки. А насправді перед ним йшла широка смуга лугів, боліт і дрібних чагарників. Вранці наступаючих зустрів сильний вогонь противника. Роти залягли. Тільки на другий день - в ніч на 1 липня - стрілецькі полки штурмом вибили окупантів з Петрикова.

Артилерійські батареї нашого полку переправилися через Прип'ять по швидко наведеному мосту в районі Петрикова.

У ці дні наступ розгорнувся по всій Білорусії. Війська Рокоссовського рвалися до Мінська. Наша дивізія також входила до складу 1-го Білоруського фронту. За сім днів ми просунулися майже на 200 кілометрів! За цей час тільки наш дивізіон побудував 28 мостів і 5 кілометрів гаті по багнистих болотах прип'ятського краю!

Німці мінували все, що могли. Більшість убитих і поранених в ці дні були постраждали від мін, якими були буквально начинені дороги, лісові завали і села. Сапери самовіддано розчищали шлях для військ; в міру сил допомагали інші бійці. Коли зустрічалася протипіхотна міна, робилося це гранично просто. Брали довгий кілок і, розмахнувшись і падаючи на землю одночасно з ним, били його кінцем по тому місцю, де розпушений ґрунт вказував на міну. Грімів вибух, земля і дим фонтаном піднімалися догори. Тепер можна було вставати і йти далі.

На міні сповільненої дії підірвалася автомашина з майном взводу зв'язку. Контузило і важко поранило мого товариша по Північно-Західному фронту старшого сержанта радиста Сашу Іпполітова, постраждали ще кілька бійців, які перебували в кузові машини. Вибух був дуже сильний. Коли я підбіг, Сашу піднімали з землі, говорити він не міг, з чобіт текла кров. Мені ж пощастило - наша машина проїхала заміноване місце благополучно. За нашою пройшло ще дві або три. Наступною йшла машина, в якій перебував Саша.

Гена Беляєв... Саша Іпполітов... Вчора саднуло осколком по животу Миколу Мартинова, на щастя, не небезпечно, тільки шкіру здерло... Хто наступний?

Слідом за Петриковим і багатьма селами дивізія звільнила Житковичи - маленьке білоруське містечко з кількома курними вулицями і частково зруйнованими, в більшості дерев'яними будинками.

Нам видали нові карти. Ще кілька днів наступу - і ми вийдемо на старий державний кордон з Польщею! Це радувало і додавало сил.

В кінці одного з наступних днів наступу мене викликали в штаб полку і наказали разом з командиром штабної батареї за ніч відшукати стрілецькі полки, що пішли вперед, встановити зв'язок з командирами дивізіонів і отримати у них вказівки про подальше пересування. Ймовірне місце розташування стрілецьких підрозділів було показано на карті - кілометрів п'ятнадцять-вісімнадцять попереду нас. Щоб ми встигли це зробити, нам дали двох відмінних кавалерійських коней, що збереглися при штабі полку.

Виїхали, коли вже сутеніло. День був жаркий, сонце нагріло землю, і від неї йшло тепло, що пахло пилом. Судячи по карті, попереду, кілометрів за три, було село. Незабаром ми його побачили і проїхали єдиною вулицею, покритою товстим шаром пилу. Кругом - ні душі. Мертва тиша. Мабуть, люди разом з живністю пішли в ліс, щоб перечекаати, поки пройде фронт.

Остеронь від села побачили світло, що пробивається, як з далекого вікна. Під'їхали ближче, прив'язали коней до огорожі, а самі потихеньку підійшли до будинку і заглянули у вікно. Чоловік п'ять червоноармійців лежали на лавках і прямо на підлозі. Як виявилося, це були розвідники сусідньої стрілецької дивізії. Про наші роти і батальйони вони нічого не знали. Ми рушили далі. Через тричотири кілометри, виїхавши з путівця на безлюдне шосе і повернувши направо, наткнулися на завал. Дерев, що росли по обидва боки шосе, були спиляні і повалені на проїжджу частину дороги. До того ж німці, звичайно, його замінували. Вирішили повернутися назад і об'їхати завал по лісовій дорозі, яка йшла майже паралельно шосе.

Коли виїхали на дорогу, зовсім стемніло. По обидва боки стояли високі дерева, верхівки їх змикалися над нашими головами. Раптом коні зупинилися. Придивившись як слід в темряву, виявили остов розбитого возу, поруч лежали два вбитих коні. Судячи з усього, візок і коні були німецькі. Наскочили на свої ж міни?

До цих пір ми їхали поруч. Тепер мій напарник відстав метрів на п'ятдесят: якщо щось трапиться з одним, то залишиться другий і допоможе. Кілометра через півтора з темного куща при дорозі раптом пролунав оклик:

- Стій, хто їде? Росіяни?

Одночасно я відчув дотик чогось твердого до живота і зрозумів, що це гвинтівка або автомат.

- Росіяни! - машинально відповів я.

- Ми партизани! - крикнули з темряви.

Кінь зупинився. Мене оточили озброєні люди. Майже відразу один з них збуджено запитав:

- Нашу роботу по дорозі бачили?

Я здогадався, що мова йде про розбитий візок.

- Бачили!

- А попереду по дорозі буде місток, і там стоїть наш фугас! - додав той же голос.

Ми поїхали до містка, і партизани на наших очах прибрали фугас. Зараз думаю: що було б з нами без цієї зустрічі?! Тоді ж було не до переживань. Просто на кілька хвилин зупинилися і розпитали, як їхати далі, щоб не напоротися на німецькі або партизанські міни. У свою чергу, розповіли партизанам, де шукати штаб нашої дивізії. Я навіть не здогадався записати чиєсь прізвище та назву загону. А жаль!

Перед світанком нарешті натрапили на нашу піхоту, яка зайняла оборону в рідкому молодому сосняку. Відшукали командирів дивізіонів, розпитали про обстановку і планах на наступний день. Ці відомості доповіли начальнику штабу нашого арtpолку, коли повернулися назад.

Відпочити мені не вдалося: тільки поснідав, як прийшла команда виступати. Машини потягли наші гармати. Я сів в одну з них. Проїжджаючи через ще вчора безлюдне село, побачили, що там працюють сапери з міношукачами. Дорогу вони, очевидно, вже встигли перевірити і розміновувати, і тепер по ній йшли військові підрозділи, їхали машини. За селом, кілометри за два до завалу на шосе, нам зустрілася група офіцерів зі штабу дивізії. Вони стояли під деревом, на гілках якого висіли якісь рвані ганчірки. В повітрі тхнуло недавнім вибухом. Хтось із нас запитав, що тут сталося. Виявляється, один з офіцерів, перекладач, який потрапив в дивізію ще на Північно-Західному фронті, ось тут, де дерево, відійшов на крок з дороги і, сказавши: "Дивіться, міна?!", - носком чобота копнув земляний горбок. Все це він зробив механічно, швидше за все так і не усвідомивши своєї фатальної необережності. А ми їздили всю ніч по місцях, начинених ось такою несподіваною смертю, і все обійшлося благополучно!

Під час однієї з тривалих зупинок я зііз з машини і вийшов на узбіччя з наміром сісти і хоч трохи відпочити. Повз нас проходило якийсь стрілецький підрозділ. Обходячи нашу колону машин і гармат, яка вишикувалися перед відновлюваним мостом, один солдат звернув з дороги і пішов в мій бік. Пролунав сильний вибух. Повітряною хвилею мене відкинуло назад. Біль у багатьох місцях тіла і одночасний удар в голову погасили свідомість. Коли мої очі знову стали розрізняти світло, зрозумів, що лежу на землі. Схопившись, відчув, що по щоці і шиї тече кров. Дуже ломило всю праву руку і ліву ногу. В голові стояв суцільний дзвін, вона була якась не своя... Зір і слух, що поступово поверталися вимальовували страшну картину. Піхотинець, що прямував в мою сторону лежав мертвий, а на дорозі утворилася ціла купа тіл, звідти лунали стогони поранених. Очевидно, солдат наступив на стрибаючу міну.

Бійці мого взводу Захаров і Суриков нашвидку перев'язали мене бинтами з індивідуальних пакетів і допомогли забратися в кабінку автомашини. Через кілометр, в придорожньому селі Ситниця, мене залишили в якомусь порожньому

будинку, пообіцявши прислати лікаря з санчастини полку. Останнім від мене пішов Микола Портяной.

Минуло кілька годин. Мені залишили трохи їжі, але я до неї не торкався. Хвилювало інше: наскільки небезпечно я поранений? Чому так болить голова? Ставало все гірше, думки плуталися, нудило. Коли приїхала машина, майже втратив свідомість...

У медсанбаті дивізії мені відразу ж зробили протиправцевий укол в живіт, напоїли чаєм, додали бинтів, поклали. Стало легше, і я спробував заснути.

Вранці мене перенесли в операційну. Якщо не брати до уваги пов'язок на голові, стегні, плечі і передпліччі, я лежав на столі, вкритому білим простирадлом, абсолютно голий. Підійшла молода красива сестра, стала розмотувати бинти на нозі і раптом запитала:

- А у вас є дівчина, яку ви любите?

Я подивився на неї здивовано. Така обстановка і таке питання? У моїй голові це ніяк не вкладалося. Але сестра чекала відповіді. Тоді я з серцем сказав:

- Зараз немає, але обов'язково буде!

Сестра посміхнулася, а мені стало якось легше, перестав думати про те, коли вона почне віддирати присохлі до ран бинти.

Після проведеної під наркозом операції дві сестри допомогли підвестися. Я обхопив одну з них здоровою рукою за плечі, потихеньку спустився зі столу, і вони відвели мене в приміщення, де збирали поранених для відправки пароплавом по Прип'яті.

Пароплав прийшов тільки через день. Це була стара, заїжджена посудина, що насилу пересувається. Нас поклали на палубу. Пароплав часто сідав на мілину і тоді годинами простоював.

У Мозирі, в який прибули вночі, нас перевезли в евакогоспіталь. Мене помістили в невелику палату, де лежали ще троє - льотчик, капітан-артилерист і старший лейтенант-танкіст.

Під час перев'язки лікар, оглянувши мене, сказала, що мені треба зробити переливання крові - за дні після поранення я дуже ослаб. Але чомусь це відкладалося з дня на день, а потім про переливання взагалі замовчали, хоча рани затягувалися повільно, особливо на лівій нозі.

Минуло кілька днів, з усіх нас "ходячим" був тільки льотчик. Він уже видужував. Одного разу, прийшовши з базару, щедро пригостив нас ягодами і, дивлячись на мене, запропонував:

- Тобі треба підкормитися. Давай я продам твій годинник і буду купувати тобі, що захочеш.

Годинник подарував мені батько, коли я закінчив десятий клас. Він відмінно йшов. Я сказав, що подумаю. На другий день льотчик знову завів розмову про це.

- Я непогано розбираюся в людях, - сказав він. - У тебе, Борис, сила волі є, а рішучості мало. Чого ти тягнеш з годинником? Батько зрозуміє тебе!

Я віддав годинник льотчику. Напевно, він мав рацію. Грошей у мене ні копійки не було: вся "зарплата" посилялася за атестатом додому. А

"підкормитися" все-таки потрібно було. Продавши годинник, льотчик завалив мене їжею. Тижнів через три я вже зміг добиратися до їдальні. Там познайомився з моряком, пораненим під час форсування Прип'яті. Нога у нього була ще в гіпсі, але він міг ходити, спираючись на палицю. Якось він запросив мене до знайомих дівчат, які жили поблизу від госпіталю. Ми зайшли в будинок, привіталися. Почалася розмова, загравав патефон.

З якою насолодою я слухав музику! Вперше за три роки війни, якщо не брати до уваги зіпсованого патефона, який попався нам на Дніпрі, та кількох платівок в Брагині! Можливо, враження посилювалося тим, що поруч сиділи дві гарні дівчини?

А в цей час наша дивізія продовжувала наступ: сміливо, впевнено, зухвало! У госпіталь часто приходили листи від товаришів по дивізіону, і я уявляв, як вона швидко просувалася.

За операцію зі звільнення міста Лунинець Верховний Головнокомандувач оголосив подяку всьому особовому складу нашої частини. Дивізію нагородили орденом Червоного Прапора. 107-й і 111-й стрілецькі полки отримали назву Лунинецького, а 228-й - Пінського і був нагороджений орденом Червоного Прапора!

Час розплати за гіркоту відступу, за загиблих товаришів, за понівечені білоруські міста і села настав!

"Так і до Берліна дійдуть, а я все валяюсь в госпіталі", - не раз думалося мені.

Частіше за всіх мені писав Микола Портяной. Після поранення Гени Микола став моїм близьким другом. Коли я познайомився з ним, то відчув, що це людина непересічна. Гранично чесний і відвертий, він іноді мав великі неприємності через небажання терпіти будь-які несправедливості до себе і своїх підлеглих. До того ж Микола був чудовим оповідачем і писав вірші про те, що бачив і пережив у свої двадцять років. Ось один із віршів мого друга, дивом зберігся у мене:

"С боями к Днепру пробивалась пехота.
Ворвалась в село автоматная рота.
Фашисты поспешно к реке отошли,
Но все ж, отступая, село подожгли.

Горели соломою крытые хаты.
Бессильно смотрели на пламя солдаты.
И гнев беспощадный, что смерти сильнее,
Светился в глазах утомленных людей.

Вдруг крик разорвал разъяренное пламя:
"Ой, любая мама! Ой, ридная мама!"
Метнулись бойцы и в саду за плетнем

Увидели труп и ребенка на нем.

Красивая женщина, руки раскинув,
Под вишней лежала, убитая в спину
Предательским выстрелом из-за угла.
И кровь ручейком из-под трупа текла.

Ребенок трехлетний - глупышка-девчонка -
Все мать тербила дрожащей ручонкой,
Звала и ласкалась: "Не надо! Не смей!"
Не верил ребенок в жестокою смерть.

А пламя ревело! А пламя плясало!
Живые побеги на вишнях лизало.
И в жарком огне умирали стволы,
Роняя янтарные капли смолы.

Молчали бойцы - разговоры излишни!
Смотрели, как мрут многолетние вишни.
Пытались от трупа девчонку отнять,
Но сил не достало ручонки разжать..."

Микола був очевидцем цієї трагедії.

Якось в листі до мене він описав один з боїв, що трапилися, поки я заліковував свої рани в госпіталі. Сам тон і зміст листа свідчили про величезний наступальний порив і радість моїх товаришів, що швидко гнали ворога на захід.

"...Я лежав на снарядних ящиках на четвертій машині, рахуючи з голови колони, і дрімав під неголосний гул моторів. Мій дрімотний стан був перерваний тишею, що раптово настала і чийось звичним вигуком:

- Німці!

Я бачив, що зліва з злегка хвилястого жита стирчать (більш підходящого слова не підібрати) п'ять або шість солдатських голів в німецьких мишачого кольору пілотках з неймовірно витягнутими від подиву фізіономіями, з чого можна зробити висновок, що зіткнення було обопільно раповим. Німа сцена тривала всього кілька секунд. І раптом все немов вибухнуло.

Крики: "Бий гадів!", "Вперед!", "За Батьківщину!", "За мною!" - злилися з автоматними чергами, і всіх немов змило з машини. З ходу відкривши вогонь з автоматів і карабінів, розвідники, вогневики і зв'язківці кинулися в атаку.

Дістаючи в кузові польову сумку з пістолетом, яка завалилася між снарядними ящиками, я бачив, як один за іншим атакуючі вривалися в жито, над яким зависало хапаючи за душу протяжне "ура-а-а!". Тут же, в житі, зав'язався рукопашний бій.

Коли нарешті моя сумка була витягнута з-під ящиків, а пістолет - з сумки, бій перемістився вже метрів на 500 далі, до лісу. В цей час справа, куди до цього

часу ніхто не здогадався подивитися, по машинам раптово вдарив ворожий кулемет. Встановлений в 100-120 метрах від дороги на картопляному полі, біля самого жита, в свіжовикопаному, зовсім не замаскованому гнізді, він бив довгими чергами врозкид від головної машини до останньої. І тому, а можливо, від раптовості нашої появи або недосвідченість кулеметника, вогонь був не дуже влучним - кулі зрізали картоплиння перед машинами, піднімали фонтанчики пилу на дорозі, під машинами і між ними. Однак все живе було притиснуте до землі. Я опинився в кюветі праворуч від машини з Форталевим і шофером. Кювет був дрібним навіть для наших худих фігур, і нам здалося, як завжди здається в таких випадках, що весь вогонь ворожого кулемета зосереджений на нас. Раптом, перекриваючи галас бою, майже одночасно пролунали знайомі голоси: один з середньоазіатським акцентом, інший співучий, як всі українські: "За Батьківщину! За мною!", і десь праворуч біля шостої чи сьомої машини з пістолетами в руках на повний зріст піднялися молодший лейтенант Юлдашбеков і комсорг полку Бражник та кинулися назустріч кулемету. За ними піднялося кілька бійців. Але ворожі кулеметники перенесли вогонь на атакуючих, і Юлдашбеков, не пробігши десяти метрів, впав, зрізаний кулеметною чергою. До нього кинулися Бражник та солдати шостої батареї. Він був мертвий. Три кулі навиліт прошили груди. А кулемет немов озвірів, бив і бив без перепочинку, тепер уже короткими чергами, але все також по низу. Наші артилеристи стали відповідати вогнем з карабінів. І тут у мене промайнула думка, що варто тільки підняти приціл кулемета і вдарити по машинах, як після першого ж попадання в головку снаряда (а їх на кожній машині сотні) ми всі злетимо в повітря разом з машинами. Мабуть, така думка прийшла в голову не одному мені, тому що, немов у відповідь, пролунав голос нашої медсестри Юлі Тіко (Саричевої):

- Черепанов! Розвертай гаубицю!

Командир гаубиці ніби тільки й чекав такої команди: вискочив з-за машини і якимось відчайдушним ривком зняв гаубицю з передка. Два вогневіка викинули ящик зі снарядами з кузова на землю і тут же були поранені. Юля, побачивши це, вихопила з ящика снаряд і зарядила гаубицю. Відпрацьованим маневром, зробивши лівий поворот по картопляному полю, машина пішла до лісу. Біля гаубиці металися двоє: маленька худенька Юля і теж невисокий, але кремезний Черепанов. Вони насилу розвертали гаубицю.

Ми лежали від гаубиці в якихось п'ятнадцяти метрах. Я до неї був ближче всіх і тому першим кинувся на допомогу. Потім підбіг ще хтось із шоферів, четвертий. Уже снаряд з зарядом були в каналі ствола, Юля і я розвели станини гаубиці, а Черепанов не міг опустити стовбур - щось зайло. Незважаючи на вогонь, він стояв перед щитом і чимось дерев'яним запекло колошматив по механізму, в той час як Юля за щитом намагалася опустити стовбур. Нарешті затримка була усунена і стовбур почав опускатися. Черепанов одним стрибком опинився за щитом, припав до прицілу, і... гримнув постріл. Віддачею гаубицю разом з невдалою обслугою відкинуло на картопляне поле і розвернуло майже на

90 градусів. У поспіху ми забули відкинути сошники, та відверто кажучи, на такій битій дорозі вони були марні.

Снаряд розірвався в житі, далеко за кулеметом. Вчотирьох ми вхопилися за колеса, намагаючись знову розвернути гармату в потрібному напрямку. Але цього вже не було потрібно. Всі, хто залишався біля машин, а таких набралось не більше півтора десятка, ведучи вогонь з ходу, піднялися в атаку на кулемет. Кулеметники, кинувши свій кулемет, припустилися до лісу. Їх було двоє. До лісу добіг лише один, другий був убитий.

Всі бійці діяли сміливо і рішуче. По суті, результат бою вирішили швидкість і натиск. При цьому виділити більш хоробрих і тих, хто першими кинувся в атаку, було неможливо.

Телефоніст рядовий Астапенко наздогнав в житі німця і з такою люттю стукнув його прикладом карабіна, що той впав за мертво з розколотим черепом, а в руках розгубленого телефоніста залишився уламок карабіна без прикладу і навіть цівки. Плюнувши в серця і відкинувши убік уламки, він вихопив у вбитого німця автомат (до речі, виявився новітньої конструкції) і кинувся вперед за товаришами.

Сержант Кабишев (командир відділення радистів) і з ним два розвідники наздогнали командира німецької роти, обер-лейтенанта, і спробували взяти його неушкодженим, але той так люто відбивався, при цьому боляче кусаючись, що полонити його вдалося тільки після того, як він був поранений. І хоча в бою було вбито всього близько десятка німців і взято в полон тільки двоє, розгром ворожої роти був повним. Наші втрати склали: двоє вбитих і кілька легкопоранених, які навідріз відмовилися йти на полковий медпункт. Їх перев'язала Юля..."

...Описаний Миколою випадок був краплею в морі бойових подій. І все-таки цей швидкоплинний бій артилеристів, які несподівано зустрілися з піхотною ротою противника, показав головне: бойовий порив бійців і командирів, що завершували великий подвиг звільнення Батьківщини, їх майстерність, що зростає, вміння діяти рішуче і безстрашно навіть в абсолютно непередбачуваних статутах обставин.

Мені дуже хотілося повернутися в частину. "Чи вдасться після виходу з госпіталю, наздогнати її? - не раз думав я, стежачи за тим, як нестримно просувалася наша дивізія вперед, змітаючи гітлерівських окупантів з білоруської землі. Це була сувора розплата за гіркі дні і місяці трагічного відступу дивізії в цих же місцях в 1941 році. Але серед солдатів і командирів частини вже не було ні одного з тих, хто прийняв на себе перші удари гітлерівської армії. Всі вони залишилися на полях битв перших днів і місяців війни, або, одужавши після поранень, потрапили в інші частини...

Лише після війни, коли знайшлися деякі, що залишилися в живих, коли з'явилися книги про перший період війни, мені і моїм однополчанам стала відома ще одна - перша, найбільш трагічна і водночас героїчна сторінка нашої дивізії.

Зникла на полі бою

55-а стрілецька дивізія, що носила до війни ім'я К.Є.Ворошилова, була створена і пройшла славний бойовий шлях ще в роки громадянської війни. У числі військових комісарів дивізії був Рахья Ейно, який восени 1917 року супроводжував В.І.Леніна в село Ялкала біля міста Териоки, коли він був змушений виїхати з озера Розлив. У 1939 році дивізія брала участь у визволенні Західної Білорусії. У 1941 році, на третій день вторгнення гітлерівських армій, вона вступила в бій з силами ворога, що переважали, в районі білоруського міста Слоним - на річці Щара. Саме тут, вперше на Західному фронті, противник зустрів відмінно організовану оборону, що не дала йому домогтися очікуваного успіху³⁵. За три дні боїв 55-а дивізія завдала великої шкоди противнику, але й сама зазнала важких втрат.

Костянтин Симонов був свідком подвигу дивізії. У книзі "Різні дні війни" він писав: "Як я тепер бачу по документам, поїхавши в район Краснопілля в дивізію, що переформувалася після виходу з оточення, ми опинилися в 55-й стрілецькій дивізії 4-ї армії.

Я пишу в щоденнику, що командира дивізії не було тому, що він ще виходив з оточення. Справа в тому, що перший командир дивізії полковник Д.І.Іванов³⁶ на той час, коли ми приїхали, вже загинув, але, мабуть, в штабі дивізії тоді ще не були впевнені в цьому.

У статті "Частини прикриття", про яку я згадую в щоденнику³⁷, описувалися дії 228-го полку 55-ї дивізії "на річці Щ.". Географічні назви тоді зашифровували - малася на увазі річка Щара. Бій цей відбувався з середини дня 24 червня до ранку 25-го. У спогадах начальника штабу 4-ї армії генерала Сандалова саме про цей бій сказано, що німці були зупинені другим ешеленом 55-ї стрілецької дивізії на річці Щара, і до кінця 24 червня їм так і не вдалося переступити її.

Я писав, що на границі Щ. полку (разом з двома дивізіонами 141-го артилерійського полку - це я додаю вже тепер) вдалося затримати німецьку дивізію на дванадцять годин і вивести у німців з ладу тридцять танків і вісімнадцять гармат. Судячи з документів, це близько до дійсності.

228-м стрілецьким полком в цьому бою командував Г.К.Чаганова і був поранений. Подальше невідомо. Я знайшов його особисту справу, в якій сказано, що підполковник Григорій Костянтинович Чаганова пропав безвісти в 1941 році.

В кінці статті було сказано про те, в чому я бачив тоді головний сенс подій, що відбувалися: "До світанку полк залишив цей ліс, зрешечений снарядами, поритий воронками... Ми теж зазнали серйозних втрат, але, які не були вони важкі, бійці цієї ночі відчували себе переможцями... Бійці знали: там, позаду, розгортаються головні сили, використовуючи ці 12 годин, виграні ними в кривавому бою".

³⁵ Сандалов Л.М. Бойові дії військ 4-ї армії в початковий період Великої Вітчизняної війни. М., 1961. С. 120-122

³⁶ Дмитро Іванович Іванюк. Письменник неточно записав прізвище

³⁷ Стаття не була опублікована по незалежним від Симонова і редакції "Червона Зірка" обставинам.

Слова ці відображали пристрасну віру людей, що відходили від кордону і гинули у боях в те, що всі жертви недарма, що кожна виграна ними година допоможе нашим головним силам підготуватися і, нарешті, нанести той зустрічний удар, невідступне очікування якого, незважаючи ні на що, не покидало нас.

І кожен виграний час був дійсно нескінченно дорогим, нехай не для нанесення відповідного і нищівного удару, на який ми тоді ще не були здатні, а для більш реальної мети - створення міцної лінії оборони в тилу у відступаючих армій нашого Західного фронту.

Армій, а не "частин прикриття" - заголовок моєї статті був втішною неправдою, в яку мені дуже хотілося вірити, але яка від цього не переставала бути неправдою"³⁸.

Там же Симонов написав: "Після всього побаченого і пережитого за дві недолі - не в сенсі фізичної небезпеки для мене самого, а в сенсі мого душевного стану - у мене було таке відчуття, що вже нічого важчого в житті я не побачу"³⁹.

І пізніше полки 55-ї дивізії не раз посилялися на найвідповідальніші ділянки фронту і несли важкі втрати. Не випадково, начальник штабу 4-ї армії Л.М.Сандалов назвав дивізію "багатостраждальною".

У вересні дивізія з боями відходила на Новозибков, Злинку, Щорс і далі на південь. 17-22 вересня 1941 року в своєму останньому бою в районі Пирятин, Оржиця (в Україні) вона, кажучи словами одного з прославлених героїв Вітчизняної війни 1812 року генерала Воронцова, зникла на полі бою, але не з поля бою.

Подвиг дивізії не був забутий. Про нього сказано у фільмі "Стратегія перемоги", створеному до 40-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Бойовий шлях 55-ї імені К.Є.Ворошилова стрілецької дивізії в початковий період Великої Вітчизняної війни відзначений пам'ятником-обеліском на братській могилі в селі Завиньє і курганом Слави на березі річки Щара на границі її першого бою 24 червня 1941 року, а також пам'ятником-обеліском на братській могилі в селі Леляки Пирятинського району в Україні на границі її останнього бою 17-22 вересня 1941 року.

Про те, як боролися бійці і командири 55-ї імені К.Є.Ворошилова стрілецької дивізії в важкі дні початкового періоду Великої Вітчизняної війни розказано в книзі Д.А.Морозова "Про них не згадувалося в зведеннях", в книгах генерала-полковника в відставці Л.М.Сандалова "Пережите", "На московському напрямку" і "Бойові дії військ 4-ї армії в початковий період Великої Вітчизняної війни".

У всіх боях дивізії артилеристи 84-го легкого артилерійського полку (так тоді називався полк), діючи в складних умовах майже безперервних боїв, до останнього бою 22-го вересня зберегли свою боєздатність.

³⁸ Симонов К.М. Різні дні війни. Т. 1. М., 1977. С. 88

³⁹ Симонов К.М. Різні дні війни. Т. 1. М., 1977. С. 88.

Наведу хоча б два епізоди з героїчного шляху артилеристів дивізії, які мені довелося почути від її ветеранів.

Розрахунок командира гармати Василя Миколайовича Рассказова 24 червня - був залишений поблизу шосе за Слонимом із завданням затримати танки противника. Наших стрілецьких підрозділів попереду не було. До вечора на шосе з'явилися 15 фашистських танків. Рассказов підпустив їх якомога ближче і влучним вогнем підпалив і підбив п'ять. Решта повернули назад, встигнувши все-таки підбити гармату і поранити самого Рассказова.

Через 22 роки після війни він дізнався, що за цей подвиг нагороджений орденом Червоного Прапора. Василь Миколайович пройшов всю війну. У бою під Кенігсбергом отримав важке поранення в лоб, кілька місяців лежав у госпіталі без свідомості... Про цей бій він розповів мені сам на зустрічі ветеранів дивізії в Мозирі в 1979 році.

Нагороди 1941 року! До багатьох вони приходили посмертно, інших знаходили через багато років. Крім Василя Миколайовича школярі Мінська знайшли ще чотирьох нагороджених (які теж не знали про це) ветеранів дивізії.

Командира 1-ї батареї 84-го легкого артилерійського полку лейтенанта-комсомольця Віктора Ернестовича Шомоді за бій в районі річки Березина нагородили орденом Червоного Прапора. Його батарея стояла на прямій наводці прямо проти моста через річку, який німці безуспішно намагалися захопити протягом 1 та 2 червня. "Стрілянина велася осколковими гранатами упереміж з шрапнеллю по щільним масам гітлерівців, що безперервно атакували міст з відстані 150-200 метрів, - згадує Шомоді в одному з листів до мене. - Вогонь був настільки інтенсивним, що до гарматних стовбурів неможливо було доторкнутися голою рукою, а річка була буквально завалена трупами і почервоніла від ворожої крові. 2 липня в другій половині дня вороги знайшли в декількох кілометрах на північ брід і кинули туди свої танки. Створювалася реальна загроза виходу їх в наш тил. Тоді командир полку майор Воропаєв наказав зняти першу батарею з позиції, переміститися до броду і за всяку ціну не допустити ворога на східний берег річки. Артилеристи встигли якраз вчасно: коли батарея на кар'єрі вискочила до річки, один танк супротивника вже підходив до нашого берега, один був приблизно посередині річки, а третій збирався входити в воду. Решта були на узліссі, яке підходило майже до берега річки. Вискочивши до річки, батарея з ходу розгорнулася, миттєво відкрила вогонь по танкам, що переправлялися і вразила їх першими пострілами. Потім вогонь був перенесений на танки, що зібралися на березі. Вороги були, мабуть, настільки приголомшені несподіваною появою батареї і загибеллю частини своїх танків, що, зробивши по батареї кілька безрезультатних пострілів, відійшли в глиб лісу і в той день вже не намагалися скористатися бродом".

Віктор Ернестович пройшов всю війну. Після 55-ї СД воював в інших частинах, був нагороджений орденами Леніна, Олександра Невського, двома орденами Червоного Прапора і багатьма медалями. Пройшовши від Сталінграда до Берліна, він став до кінця війни командиром полку. У повоєнний час виріс до

начальника ракетних військ і артилерії округу, отримав звання генерала і був нагороджений третім орденом Червоного Прапора, орденом "За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР" III ступеня та чотирнадцятьма медалями, в тому числі чотирма іноземними. Зараз він у відставці, живе в Мінську, бере активну участь у військово-патріотичній роботі.

Я написав так докладно про дії 1-ї батареї і її командира тому, що в кінці війни, в боях під Ригою, став командувати цією батареєю.

За зиму 1942 року дивізія була заново сформована і відправлена на Північно-Західний фронт. В її полках, як я вже писав, не було жодної людини зі старого складу. Деякі, що залишилися в живих і винесли з останнього поля бою прапор дивізії, були відправлені в інші частини.

На болоті Сучан в травні 1942 року почалася подальша непроста дорога дивізії назад до західного кордону, на білоруську землю, яку вона так самовіддано захищала трагічним літом сорок першого.

"Визволителі наші!"

Моє друге перебування в госпіталі закінчувалося. Залишалося якихось два-три тижні. Офіцерів, що виписували з лікарні направляли в резерв фронту, а нашої трійці хотілося повернутися до своїх частин. Стали обмірковувати, як це зробити. Обидві дивізії - моя і капітана-артилериста, судячи з листів, які ми отримували, перебували під Брестом, на відпочинку. Знайти їх було легко. У танкіста батьки жили в Шепетівському районі, недалеко від однієї з залізничних станцій по дорозі на Брест. Він загітував нас заїхати до нього додому.

Утрох ми пішли до лікаря - молодої жінки - і попросили виписати нас достроково, з направленням до своїх частин. Лікар не погоджувалася. Але ми умовили її, сказавши, що по дорозі є госпіталі, і ми знайдемо можливість робити перев'язки. Льотчика з нами не було. Він виписався за кілька днів до цього.

Як всякий видужуючий, я відчував почуття вдячності до людини, яка стільки раз підходила до мого ліжка, обережно оглядала мої рани в перев'язочній... Хотілося сказати щось тепле і приємне. Перед від'їздом підійшов до лікаря:

- Дякую вам, лікарю, - сказав я, - і не тільки від себе. Мої батьки - будь вони тут - теж сказали б вам велике спасибі!

Лікар подивилася на мене і запитала:

- Ви один у них?

- Є ще сестра, а старший брат загинув. Батьки дуже переживають за мене...

- Що ж ви раніше мовчали! - з щирим жалем сказала лікар. - Начальник госпіталю міг би дати вам двотижневу відпустку!

Спочатку я дуже засмутився. А потім подумав: можливо, так і краще. Батькові з матір'ю проводити мене знову на фронт буде куди важче, ніж тоді, в сорок першому...

До села, де жив танкіст, ми дісталися без пригод. Вийшли на якійсь станції, підсіли в селянський візок і кілометрів десять їхали польовою дорогою.

Батька у танкіста не було. Зустріла матір. Вона прямо збожеволіла від радості. У селі були одні жінки, люди похилого віку, так кілька калік, які повернулися з війни. Всі дорослі чоловіки перебували в армії. Молоді хлопці та частина дівчат були вивезені до Німеччини. Не село - суцільна кривава рана... Мати танкіста не знала, чим нас нагодувати-напоїти! Я вперше тут спробував свіжі огірки з медом! Здорово!

На нашу біду, у танкіста було півсела родичів. У перший день ми переходили з хати в хату і в кожній згадували то загиблих, то вивезених до Німеччини. Відмовитися від самогону, від душі налитого в стакан по самі вінця, було не можливо - образилися б. До вечора ми ледь доплентався до будинку і влаштувалися прямо у дворі, під великою грушою, на підстилку, завбачливо підготовлену господинею.

На другий вечір нас запросили сусіди. Довго сиділи за частуванням, згадуючи довоєнне життя. Жінки розповідали, як обманювали фашистських окупантів при здачі продуктів, як гітлерівці панічно втікали при наступі наших військ. Коли стали розходитися, господиня запропонувала одному з нас залишатися ночувати у неї в будинку. Голова моя розколювалася від самогонки і довгих розмов за столом. Хотілося одного: швидше лягти спати, і я погодився.

Як тільки пішли гості, господиня постелила мені постіль в окремій кімнаті. Пройшовши туди, я зняв одяг, загасив вогонь і ліг в ліжко. Уже засинаючи, почув, як рипнули двері. До кімнати увійшла дочка господині, розтяглася і мовчки лягла поруч. Від несподіванки я завмер. У пам'яті спливли розповіді танкіста про простоту відносин дівчат і хлопців в їхньому селі: якщо хлопець сподобався, говорив танкіст, дівчина може і в ліжко його запросити, але це ще нічого не означає - полежать разом, і тільки. Згадалися погляди дівчини в мою сторону за столом.

У моїй п'яній голові зароїлися думки, що знову повертаюся на фронт і невідомо, що зі мною буде, що ще не знав жінок... Розповіді, які чув про випадкові зустрічі і легкі "перемоги" теж не пройшли даром. Простягнув руку і погладив дівчину. Вона не відштовхнула мене. Я став сміливіше. Вона мовчала.

А мені вже стало ясно, що даремно це затіяв. Втрата крові при пораненні, дострокова виписка з госпіталю і, можливо, самогон зробили свою справу... Можливо, позначилося і те, що, незважаючи на багато почуте мною, сам я уявляв любов зовсім іншою і тому не тільки фізично, а й психологічно не був підготовлений до цієї випадкової ночі.

Пізніше, коли вже був в дивізії, до мене прийшов лист з намальованою різнокольоровими олівцями квіткою на конверті. Вона пропонувала листуватися. Я залишив лист без відповіді...

Вранці капітан і я попрощалися з танкістом, його матір'ю, односельчанами, які прийшли проводити нас, і пішли на станцію.

В Брест дісталися ввечері і постукали в перший-ліпший будинок біля вокзалу. Господиня, дізнавшись, що хочемо переночувати, завела в невелику кімнату без меблів. Перш ніж потрапити в неї, пройшли через розкішно

обставлену вітальню. Йдучи, господиня запитала, чи не послати нам чого на підлогу. Ми відмовилися - є шинелі.

Ми вже звикли, що варто було зайти в будь-який будинок в звільненому від фашистів селі, і нам завжди були раді. Якщо йшло до ночі, намагалися вкласти спати на краще ліжко. Зазвичай ми відмовлялися; було більш звично спати на землі або на підлозі, та й одяг наш не відрізнявся чистотою. Пригощали нас, чим могли, часто віддаючи останнє. А тут...

Вранці я отримав в комендатурі сухий пайок - сухарі і оселедець, зробив в санчастині перев'язку і потопав до місця відпочинку дивізії, яка розташовувалася кілометрів за двадцять від Бреста. Йти довелося через ліс, який вражав велетенськими деревами. Не кваплячись, прокрокував кілометрів п'ятнадцять-двадцять і потрапив в невелике містечко, поблизу якого стояла дивізія. За ним знову починався ліс. Дійшовши до нього, зрозумів: в комендатурі мене підвели. Так, дивізія стояла тут - це було видно за залишеними куреннями, землянками, слідами машин і гармат. Але зараз тут нікого вже не було.

Я не став повертатися на ніч в Брест. Коли до міста залишалося кілометрів п'ять, звернув з дороги в ліс, знайшов місце сухіше, нагорнув листя замість ліжка, розклав на них шинель і ліг спати.

Вранці в комендатурі сказали, що треба їхати в Белосток. Знову видали сухий пайок. Цього разу - сухарі і свиняче сало. Я сів на відкриту платформу товарняка, що відправляється в Белосток. Поїзд буквально тягнувся. Замість звичайних рейок на шляху лежали відрізки, покладені на половинки шпал. Німці, відступаючи, пропахали шлях спеціальним плугом, причепленим до поїзда, який переламав шпали навпіл. Потім рейки підірвали в багатьох місцях толлом. Телеграфні стовпи теж звалили толловими зарядами.

Зі мною на платформі їхали дві польки: мати і дочка. Ми розговорилися, хоча не дуже добре розуміли один одного. Я перший запитав, куди вони направляються. Мати сказала, що зібралися в село до родичів, там ситніше. Потім розмова перейшла на її сина. Його зовсім недавно взяли в армію, він потрапив в зенітні війська, навчався у військовій школі в якомусь тиловому місті Росії, де готували зенітників. Обидві вони говорили з таким хвилюванням, згадуючи, як молодий, слабкий і недосвідчений їх бідний хлопчик, що я мимоволі поцікавився, скільки йому років. "Двадцять чотири!" - відповіли мої попутниці. Значить, старший за мене на рік. Але у мене за плечами вже були роки війни і два поранення, а тут - є про що хвилюватися! Я заспокоїв жінок, сказавши, що поки їхній хлопчик вчиться, війна прийде до кінця. Розмовляти з ними мене більше не тягнуло...

У Белостоці опинився пізно вночі, і то завдяки коменданту якоїсь станції, який посадив мене в набиту меблями вантажну машину. В кузові разом зі мною їхав літній поляк, працівник місцевого меблевого підприємства. Він запросив до себе переночувати в великий багатоповерховий будинок недалеко від вокзалу. Вночі я прокинувся від бомбардування. Прибіг поляк і сказав, що в підвалі будинку є сховище, що треба ховатися там, і він йде туди. Мені дуже не хотілося

вилазити з м'якої теплої постелі. Бомбили не так вже близько. Я подякував йому, сказав, що це не небезпечно, і продовжував спати.

Вранці в комендатурі Белостока я дізнався, що наша дивізія тільки вчора загрузилася в ешелони і відправилася до Пскова. Знову отримав сухий пайок салом і сухарями і пішов на вокзал, але виїхати не зміг, хоч і пробув там цілий день. Поляка турбувати не хотілося, він і так багато зробив для мене. Неподалік від вокзалу постукав у перший-ліпший будинок, де світилися вікна, так там і заночував.

До Пскова приїхав годині о дванадцятій ночі, йти в комендатуру було безглуздо. Йшов дощ, і я побрів в пошуках хоч якогось укриття. На полі, за зруйнованим будинком вокзалу, побачив світло. Підійшовши ближче, роздивився вхід в землянку. Біля грубки сиділа жінка зі сплячою дівчинкою на руках. Я попросив дозволу увійти, щоб сховатися від дощу. Сів до грубки і став підтоплювати. Жінка, притулившись до стіни землянки і не випускаючи з рук дівчинку, заснула. Так утрюх і скоротали ми цю ніч.

В комендатурі мені назвали місце зосередження дивізії - латиське село недалеко від озера Алуksне. Добиратися туди можна було поїздом, потім, якщо пощастить, - попутною машиною. Надійніше за все - пішки. Довелося вибрати останнє. Я захворів. Кілька днів йшов пішки і майже нічого не їв.

На двадцятий день після виписки з госпіталю я, нарешті, досяг мети своєї "подорожі" - хуторка з двох убогих будиночків. Зайшов в ближній. Меблів майже ніяких. Господар - старий латиш - приніс соломи. Я ліг і заснув. Прокинувся від світла кишенькового ліхтарика, спрямованого в обличчя.

- Так це ж Борис! - почув здивований вигук Мартинова.

Так закінчилася моя багатоденна "гонитва" за дивізією. Все-таки я не тільки знайшов її, а й з'явився раніше за всіх на нове місце зосередження! Однак загальний баланс був не на мою користь. Коли закінчувалося моє лікування в госпіталі і починалася "подорож", дивізія була на відпочинку. Її вивели з боїв через кілька тижнів після мого поранення. Бійці й офіцери встигли відпочити, а я тільки "приходив до тями".

Добу провів у дивізіоні, де служив Мартинов, трохи відпочив і поїхав на велосипеді в штаб полку, щоб доповісти про своє повернення. Варто було ще зайти в санчастину і зробити останню перев'язку. Велосипед дали мені розвідники Мартинова. В дитинстві я дуже любив кататися на велосипеді. Коли ми жили в Родниках, а я вчився в п'ятому класі, батько купив мені і Льові старенький, що пройшов вогонь і воду велосипед з втулкою заднього колеса, що відчайдушно крутилася. З горем навпіл ми навчилися на ньому їздити, десятки разів збирали і розбирали його, намагаючись привести в порядок втулку, що мучила нас....

Я натиснув на педалі, з'їхав по невеликому ухилу на рівну дорогу і... відчув, що падаю разом з велосипедом на дорогу. Руки і ноги перестали слухатися, стали ватяними, серце сіпалось дрібними-дрібними поштовхами. Але поступово все прийшло в норму. Потихеньку піднявся, спочатку йшов кроком, потім сів на велосипед і не поспішаючи поїхав. Я вже писав, що, коли був на Північно-

Західному фронті, в дні великої втоми у мене з'являлася сильна біль під лівою лопаткою. До лікарів не звертався, вважаючи, що це ні до чого не приведе. Якщо доводилося кудись йти, йшов з перервами, сідаючи на три-чотири хвилини. Коли нас зняли з фронту, все пройшло. Велика втрата крові при пораненні і дострокова виписка з госпіталю, та ще двадцять днів на "сухому" пайку сильно послабили мене, і ось знову почало підводити серце.

У штабі полку звернувся до першого помічника начальника штабу майору Фіонову, який знав мене ще з 1942 року. Він зрадів моїй появі і сказав, щоб я тимчасово прийняв обов'язки начальника розвідки полку. Капітан Іван Бєлий, який займав раніше цю посаду, був поранений.

- Коли пришлють нового начальника розвідки, відправлю тебе в твій дивізіон, - додав він.

Відпочити мені так і не довелося. Дивізію перекинули маршем в район шосе Псков-Рига, і вона вступила в бій у складі 3-го Прибалтійського фронту.

Я перебував при штабі полку, допомагаючи майору Фіонову в роботі штабу з завданням розвідки. Одного разу мені знадобилося пройти на спостережний пункт командира полку. Йшов відкрито - місцевість на підході до СП противником не проглядалася. Попереду крокував чоловік у військовій формі, судячи з усього - солдат. Раптом між нами розірвався снаряд. Я кинувся на землю. Снаряди продовжували рватися, але все далі і далі. Зачекавши деякий час, побіг вперед.

Я побачив його лежачим в густій високій траві. Очі солдата нерухомо дивилися в небо. Миттєва смерть залишила обличчя таким, яким воно було, тільки трохи більш суворим, блідим. Два шрами - один на скроні, другий на підборідді, говорили, що загинув бувалий солдат, хоча на вигляд йому було навряд чи більше, ніж мені. Розкинуті в бік руки створювали враження, що зараз він потягнеться від надлишку сил і молодості, встане і побіжить до своїх товаришів... Над лівою кишенею гімнастерки сочилася кров. Я дістав його документи. В червоноармійській книжці було зазначено одинадцять поранень! Навіть не вірилося, що стільки раз можна бути пораненим! Поклавши книжку назад, відтягнув його з густої трави на видне місце, щоб помітила похоронна команда. Солдат був не з нашої частини. Виття чергового снаряду і гуркіт вибуху знову поклали мене на землю. Більше зволікати було не можна, я теж міг стати марною жертвою безприцільного вогню фашистської батареї, що методично обстрілювала закриту для німецьких спостерігачів ділянку. Ледве перестали летіти осколки і грудки землі, підняті вибухом, схопився і кинувся вперед, напружено прислухаючись до звуків пострілів.

Пробігаючи через те місце, де вбило солдата, побачив пачку листів, що лежала на землі, яку вийняв разом з червоноармійською книжкою і в поспіху забув покласти назад. "Відправлю рідним", - промайнула думка. Не роздумуючи, засунув пачку в планшетку і побіг далі.

Коли, вже до ночі, знайшлася вільна хвилина і я став переглядати листи, мене немов пронизало струмом. "Здрастуй, Льова!" - так починалися вони.

Солдата звали так само, як мого загиблого брата! Не відриваючись, прочитав всі листи поспіль. Писалися вони ще в перші роки війни. Папір потерлася на згинах, написаний чорнилом текст місцями розплився чи то від дощів, що потрапляли в кишеню, чи то від солдатського поту. Багато слів, залитих кров'ю, лише вгадувалися.

Мабуть, ці листи були дуже дорогими, якщо зберігав їх солдат на своїх грудях, немов талісман!

30.IX.41 р.

Здрастуй, Льова!

Дуже рада твоєму листу. Ти питаєш про мої справи. Все виявилося не так просто. Думала, що не впораюся. Та й термін короткий - всього тиждень. Для організації госпіталю виділили школу, де навчалася твоя сестра. Коли прийшла туди, ще йшли заняття. Зібрала вчителів, розповіла в чому справа. Директору і завуча доручила домовитися з сусідніми школами про переведення туди учнів (а їх майже чотири сотні), а сама з учителями та старшими школярами зайнялася ремонтом приміщень.

На щастя, у завгоспа знайшлися фарби і крейда. Звільнили класи від парт, почали підфарбовувати стіни. До вечора половина приміщень була готова. Хлопці працювали без відпочинку, немов заведені. Домовилася з завгоспом, що на наступний день все закінчать самі. Вранці пішла в міськком дізнатися, де отримати постільну білизну. Там мені дали телеграму за підписом Сталіна про те, щоб наша ткацька фабрика виділила п'ять тисяч метрів полотна. Ці кілометри матеріалу треба було за три дні перетворити в постільну білизну. Що мені було робити? Побігла на фабрику, показала директору і секретарю парткому телеграму і вмовила зібрати в обідню перерву ткаць.

На зборах зачитала телеграму, сказала, що через шість днів привезуть бійців, поранених при останньому наступі фашистів під Москвою. Попросила робітниць зшити - хто може - за дві ночі вдома по два простирадла, наволочку і рушник. Домовилися, що розріжемо полотно на шматки по дванадцять метрів, а в кінці зміни бажані візьмуть матерію з собою.

Весь день разом з добровільними помічниками ми різали і складали шматки матерії. "Чи встигнемо? Чи прийдуть ткалі?" - хвилювалася до вечора. А коли скінчилася зміна, дивлюся: потягнулися жінки зі складу та кожна з шматком полотна, а то і двома. Через два дні, а краще сказати, за дві безсонні ночі вся білизна була пошита. До кінця тижня в класах школи стояли заправлені по всій формі ліжка.

Пишу, а у самої сльози на очах. Які у нас люди! Слів не витрачали і справу зробили! Приїхав генерал з Москви, побачив мене і каже:

- З військкомату повідомили, що доручили організувати госпіталь жінці. Ну, думаю, пропав! Привезуть поранених, а покласти їх буде нікуди! А госпіталь, виявляється, майже розгорнуто. Яка ж ви молодець! Нагороджую Вас книгою зі своєї особистої бібліотеки! Передам, коли привезу поранених!

*Як бачиш, часу не втрачаю, допомагаю фронту!
Пиши, Таля.*

11.X.41 р.

Льова, здрастуй!

Не турбуйся, нас не бомблять, фронт від нас ще далеко. Але щілини навколо інституту вже вирили. Вдома, в нашому саду, ми з мамою викопали вузьку канаву, якщо що - сховаємося. Госпіталь вже заповнений пораненими. Та й в інституті половину будівлі відгородили - віддають під другий госпіталь.

Отримала завдання на дипломний проект. Випустять достроково, в травні місяці.

Воєнкому я, мабуть, сподобалася; доручив організувати бригаду зі студентів для розвезення поранених з санітарних поїздів по госпіталях. Мені навіть агітувати не довелося - всі дівчата нашої групи, як одна, погодилися. Після своїх занять йдемо на нові - отримуємо медичну освіту.

Коли ж запинять Гітлера? Що трапилося? Чому відступаємо і відступаємо? Не можу спокійно думати про це!

Генерал своє слово дотримав. Подарував мені "Війну і мир" Толстого з написом: "За відмінне виконання доручення по терміновій організації госпіталю від начальника медслужби". Прізвище написано нерозбірливо, питати я не стала.

Бажаю тобі бути здоровим! Таля.

25.X.41 р.

Здрастуй, Льова!

Листів від тебе немає. Турбуюся. Наш інститут готується до евакуації. Куди - ще невідомо. Лекції припинилися. Упакували лабораторне обладнання. Будівля не опалюється, а на вулиці страшний мороз. Мама зарізала і зварила останню курку, поклала в мій рюкзак і виставила в сіни - готує мене в дорогу. А що буде з нею? Страшно подумати, що до нашого міста увійдуть окупанти. Потяги з пораненими приходять все частіше. Розвозимо трамваями. Від перону до трамвайної зупинки, що біля вокзалу, майже півкілометра, а потім, до госпіталю, майже стільки ж. Тяжкопоранених тягнемо на ношах. Тих, хто легше, ведемо під руки. Мороз за тридцять градусів. У трамваї - як на вулиці. Вчора відключили трамвайну мережу, і вагон простояв цілу годину на тому місці, де у нас стадіон і немає ніяких будинків. Свої пальто ми відразу віддали тяжкопораненим, але нас всього четверо, а їх в два рази більше! У госпіталі, коли відігрівалися, мало не кричала - пальці рук кололо немов голками. У вагоні ж холоду не відчували, тільки дерев'яною якоюсь стала. І уяви, ніхто з дівчат не застудився! Напевно, так і буває, коли нерви на межі. Розписалася я - все про себе і про себе! Дуже чекаю твого листа.

Таля.

12.XII.41 р.

Здрастуй, Льова!

Нарешті на нашій вулиці свято - фашистів поперли від Москви! Евакуацію інституту відклали. На radoцax ми з мамою витягли з рюкзака курку, розігріли і з'їли за один присід. Все б добре, але ти мовчиш і мовчиш. Мене це дуже турбує. Заняття в інституті відновилися, сидимо по вісім годин в промерзлих лабораторіях в пальто, тілогрійках і валянках (у кого є), надолужуємо втрачене. Записуємо лекції олівцем, чорнило замерзає. До поїздів викликають рідше. Найважче, якщо вночі. Вранці додому прийдеш, де б поспати, а заснути не можеш, так на поранених, на їх муки надивився. Проклятий Гітлер! Йому б руки-ноги відірвати, покласти на носилки та пронести повз всіх калік - дивись, що накоїв! А тут ще думаю - чи не сталося що з тобою? Скільки часу мовчиш!

Пиши! Таля.

9.II.42 р.

Здрастуй, Льова!

Велике спасибі за надіслану фотокартку! Який ти на ній незвичайний - стрижений, в гімнастерці і такий худий і замерзлий - ледве впізнала! Я дуже рада, що ти поправляєшся, і разом з тим думаю - а що потім? Знову туди ж? Чи пощастить знову? Швидше б закінчувалося все це! Сиджу всі дні над проектом. Нас, дипломників, жаліють. Вже нікуди не посилають. Тільки іноді, в хуртовини, - на розчищення аеродрому. Тижднів зо два-три листи не чекай, буду зайнята розрахунковою частиною. Не вмію бути в відстаючих! Думаю попросити призначення кудись південніше - хочу відігрітися. Бувай!

Таля.

20.VIII.42 р.

Дорогий Льовушка!

Прочитала твої листи, що накопичилися у мамі, і дуже рада, що з тобою нічого не сталося. Про мене не турбуйся, все страшне залишилося там, де я була. Розповім все по порядку. З'явилася на заводі в червні, коли почався новий наступ німців, на цей раз на півдні. Замість того, щоб приступити до роботи, довелося зайнятися демонтажем обладнання, вантаженням його на залізничні платформи. Для обслуговуючого персоналу вагонів не знайшлося. До того ж хтось пустив чутки (а може так і було!), що до міста підходять німецькі танки. Жителі натовпом повалили з міста. Неможливо описати, що творилося. Жінки, старики, діти, тачки і візки зі скарбом, вози, запряжені кіньми, коровами, козами, а то і просто людьми - все змішалось. У такій тисняві ми розгубили один одного. З міста вийшли невеликими групами, а хто і в поодиноці. Я опинилася з двома жінками з сусіднього цеху. Одна з них мала родичів в селі по дорозі до місця евакуації, кілометрах в двохстах від нашого міста. По дорозі я захворіла. Тифозну, яка впала у марення, довезла вона мене до села і якимось дивом виходила. На щастя, фашисти до цих місць не дійшли. Коли прийшла до тями, страшно хотілося одного - їсти, їсти і їсти. Це болісне відчуття голоду

запам'ятається назавжди. На щастя, у господині, яка нас прихистила, була корова. Молоко та картопля, якої було вдосталь, здавалися мені райською їжею.

Коли перший раз зуміла сісти в ліжку, був кінець червня, тобто, я валявся в нестямі більше місяця. Перший лист додому продиктувала, писати не могла. До мене приїхала мама і забрала з собою. Ти пам'ятаєш її чорне, як смола, волосся? Зараз вона наполовину сива. Думала, що мене вже немає...

У ті жахливі дні, коли свідомість то згасала, то прокидалася вперше в житті я підійшла до межі, коли людина стоїть на краю прірви, і сама пізнала, що не безсмертна, як усім здається в молодості. Не подумай, що злякалася. Страшно було інше - померти невідомо де, нічого не зробивши в житті, нічого не залишивши після себе...

До цих днів я відганяла думку про те, що війна забере і тебе. Але може статися все... Якими повертаються з фронту, знаю, мене це не злякає. Але якщо ти... рука не піднімається написати, що подумала. Я не зможу пережити таку втрату! У ті деякі миті, коли приходила до тями, уяви, першим згадувала тебе і зрозуміла, який ти мені дорогий! Я не соромлюся свого визнання, навпаки, хочу, щоб ти знав про це!

Пробач, я дуже втомилася і не можу більше писати. Чекаю твоєї відповіді, дорогий Льовушка (*Левко*), - дозволь мені так тепер називати тебе!

Будь здоровий!

Таля.

9.IX.1943 р.

Милий Льовушка!

Вп'яте ти налякав мене своїм мовчанням, добре, що недовгим. Моє серце розривається від тривоги за тебе. Всі хлопці нашої групи отримали бронь, довчилися. Ті, що пішли у військкомат разом з нами, через півроку повернулися, тільки ти опинився на фронті і вже п'ять разів був на волосині від смерті. Ці думки не дають спокою. Розумом я розумію, що зараз треба бути там, де найважче, а душа болить. Лише робота трохи відволікає. Напишу, раз просиш, докладніше про мою "подорож". Дісталось мені добряче. Солдат до милиць ще не звик, а їхати далеко - через Москву, Курськ, до якогось Глухова. До столиці дісталися нормально. А там, на Курському вокзалі, думала, що сама стану інвалідом. "Внесли" нас в вагон разом з усіма. Костя опинився без милиць, а я без місця. Влаштувалася, стоячи поруч. Коли поїзд рушив, товстий мужик із середньої полки, нахабно посміхаючись, сказав мені:

- Лягай сюди, я тебе погрію!

- Жирно з'їси, - якось дуже нерозумно відповіла я.

Він обізвав мене дурепою і повією. Мішечники, що сиділи на нижній полиці, були явно на його боці. Костя мовчав. Та й що він міг зробити з такою компанією! Від образ і власного безсилля я заплакала. Лютчик, який лежав на третій полиці, мабуть, чув цю перепалку.

- Ви хто така? - запитав він, повиснувши з полиці.

Спочатку я не хотіла відповідати, а потім сказала, що везу каліку-солдата з госпіталю додому, а чоловік на фронті, в піхоті, багато разів поранений. Це я тебе, Льовушка (*Левко*), так представила, пробач. І знову не могла стримати сльози. Льотчик спустився з полиці, дістав пістолет, підніс його до носа зблідлого кривдника і, немов віддаючи команду, карбуючи кожне слово, сказав:

- Ти, товста гнида, що не нюхала пороху, зараз же злізеши з полки! А вона займе твоє місце!

І додав, якщо не послухається, то викине всіх спекулянтів у вікно! Повторювати йому не довелося - мужика немов вітром здуло. Льотчик їхав, на щастя, до Курська. Всю дорогу підгодовував мене і Костю, а мішечники сиділи, немов набравши в рот води.

Від Курська до Глухова добиралися на будь-чому. Коли до села Кості залишилося зовсім небагато, він сказав, що хоче почекати ночі. Я розрахувалася з шофером, що нас підвозив. Ми влаштувалися під копицею сіна і дочекалися вечора. Костя вирішив йти не дорогою, а навпростець. Спираючись на палиці, йому рухатися було важко. Мені стало шкода хлопця, і я вмовила його сісти мені на плечі. Все б добре - не такий вже він важкий, та ще схуднув в госпіталі, але ми збилися зі шляху. Довелося перебиратися через невелике, але дуже тонке болото. Мої ноги під подвійною вагою засмоктувало вище колін. Вода – дуже холодна. Костя сказав, що перебереться сам.

- Йди вперед і не озирайся! - наказав, мені.

Коли після болота я знову звалила його на спину, вода з його одягу просочилася через плаття - мабуть, повз через трясовину на колінах...

Що було, коли ми увійшли в будинок Кості, описати не можу, клубок у горлі стоїть і зараз, коли це згадую.

На наступний день мене і його буквально на руках носили по всьому селу. Костя відразу ожив, а я була сама не своя, дивилася на нього, а думала про тебе. Назад добиралася спокійніше, тільки дуже мучив кашель, він і зараз ніяк не пройде. Мабуть сильно застудилася на те болоті. Не турбуйся, Льовушка (*Левко*), тут кулі не свистять, снаряди не рвуться, одужаю. Сьогодні буде лікар. Головне, щоб з тобою нічого не сталося. Міцно-міцно обіймаю!

Твоя Таля".

Таким, не дуже веселим, був останній лист. Не хотілося думати, що Таля захворіла, що організм, підірваний перенесеним тифом, не впорався з хворобою і тому зберігав солдат дорогі йому листи, як світлу пам'ять про дівчину, яка довірливо зізналася йому в своїй першій цнотливій любові.

Ні адреси, ні назви міста, де жила Таля (Наталія?), в листах не було. На наступний день на місці обстрілу солдата не було. Так і залишилися листи у мене, як німі свідки однієї з незліченних людських трагедій, які вершилися не тільки на фронті, але і в далекому тилу...

У ці дні як начальнику розвідки мені доводилося багато їздити верхи, з'ясовуючи обстановку в стрілецьких полках дивізії. Положення на фронті змінювалося дуже швидко. Часто виходило так, що на стику частин з'являлися цілі коридори, де не було ні німецьких, ні наших військ, хоча фронт вже просунувся далеко вперед. В один із днів проїжджав через латиський хутір. Німці пішли з цієї місцевості без бою, наші частини обійшли її стороною. Назустріч мені вибігла стара. Я для неї був першим представником тієї армії, про прихід якої вона, мабуть, думала всі важкі роки свого перебування в окупації.

- Визволителі дорогі наші! - кричала вона, і по обличчю її текли сльози. Жінка підбігла до коня і, обнявши мою ногу руками, притулилася обличчям до мого вкритого пилом, бувалому, кирзовому чоботу, потім почала несамовито цілувати його, продовжуючи плакати. Я швидко зліз з коня і спробував заспокоїти її. Ковтаючи сльози і схлипуючи, стара розповіла, що жила в Псковській області, що їх село спалили німці і вона з двома дітьми на руках і коровою довго жила в лісі; потім корова здохла, холод і голод погнали їх по селах: вона дісталася сюди, під Ригу, і стала працювати у багатого господаря. Він всіляко знущався, бив її дітей, а зараз, злякавшись, втік разом з німцями. Придивившись до її обличчя, я помітив, що ця жінка – зовсім не стара: горе і знущання зістарили її завчасно.

Розповідаючи, вона знову поривалася обіймати мене, повторюючи:

- Визволителі наші! Визволителі наші!

Ці слова ще довго потім звучали в моїй голові. Я розумів, як чекає населення окупованих областей нашу армію-визволительку, і багато раз відчував на собі теплоту почуттів і радість звільненого населення. Але з таким вибухом людських почуттів, та ще вираженим так безпосередньо, зустрічався вперше. "Яке ж пекло пройшла ця жінка, якщо вона зовсім збожеволіла від радості, побачивши першого радянського солдата!" - думалося мені, коли їхав далі.

Так військова дійсність продовжувала політичне виховання нашого покоління. На початку війни мені виповнилося двадцять років. В описувані дні - вже двадцять три. Якщо до трьох років військового часу додати два роки служби в мирний час, вийде п'ять років. За п'ять років люди закінчують інститут. Мій інститут був особливого роду. Про нього свого часу добре сказав Маяковський: "Ми діалектику вчили не за Гегелем. Брязкання боїв вона врилася в вірш..."

Іншим разом під час чергової розвідувальної поїздки я зустрівся з земляком.

Ми їхали по шосе. Судячи по карті, в цьому районі, приблизно в п'яти кілометрах зліва від нас, був хутір. Ми повернули туди і ще здалеку помітили його. Він був оточений возами з кіньми і без коней. Мабуть, тут ховалося населення прилеглих хуторів, поки фронт мине ці місця. І коли наблизились метрів на двісті, назустріч вибігла жінка. Виявилося, що і тут ми - перші представники радянських військ. Вона вмовила нас переночувати і буквально стягнула мене з коня.

Не встигли зійти з коней, як вона запитала:

- А що ви робите з тими, хто потрапив пораненим в німецький полон?

Не довго думаючи, я відповів:

- Нічого не робимо. Просто гвинтівку в руки - і йди, воюй разом з нами! Відзначишся - орден заробиш!

Тоді жінка зізналася:

- Тут в лісі сховався росіянин. Він був поранений, втратив свідомість. Німці взяли його в полон. Зараз приведу.

Хвилин через десять вона повернулася разом з високим, без кровинки в обличчі хлопцем. У витягнутих вперед руках він тримав по пляшці німецького спирту, руки і тіло било нервово тремтіння. Ми заспокоїли його. Всі разом зайшли в будинок. Жінка виставила на стіл всіляку їжу.

Обидва вони працювали на цьому хуторі, де знаходилася конферма багатого латиша, що жив в Ризі. Тепер все хазяйське перейшло в їх розпорядження. Коли сіли за стіл, я запитав хлопця, звідки він.

- З Іванова.

- А де працювали?

- На меланжевому комбінаті.

Ось тобі маєш! Знайшовся-таки земляк! Він розповів, що був поранений і контужений. Його в непритомному стані підібрали німці. Ще до того, як рана повністю зажила, відправили на роботи в Латвію. Так опинився тут і познайомився з цією викраденою з Білорусії жінкою. Вони стали жити як чоловік і дружина. Вранці івановець вивів мені крутобокого, чорної масті, здоровенного жеребця, а я йому залишив свого замученого коня. На прощання сказав:

- Як тільки з'являться представники нашої влади, знайди їх і розкажи все, як було. Якщо направлять в діючу армію, воюй так, щоб тебе нагородили. І все буде добре!

Шкодую, що не записав його прізвище - про завтрашній день тоді ще не думав. Було ясно одне: треба швидше гнати фашистів з нашої землі!

Шосе Псков-Рига, на яке ми виїхали, і навколишній ліс були засипані листівками незвично великого розміру з намальованими на них вогнем, димом, уламками від великого вибуху і написом: "Радянські солдати, не просувайтесь далі, інакше ми застосуємо нову страшну зброю!"

Ми посміялися над цією загрозою - якби така зброя була, вороги давно б її використовували! Забрехалися остаточно - думав я тоді. А насправді фашистська пропаганда, як ніколи, була близька до істини: мова йшла про атомну бомбу! Над створенням її гарячково працювали німецькі фізики. Стрімкий наступ радянських військ зірвав плани Гітлера.

Те, що могло трапитися, я по-справжньому відчув 40 років по тому на тлі аварії АЕС в Чорнобилі, коли зрозумів, що події другої світової війни, як би вони не були трагічні і страшні для людей і цілих народів, виявляться... лише краплею в морі руйнувань, пожеж, всепроникної радіації і величезних людських жертв, якщо в хід підуть атомні бомби. Але про це мова піде пізніше.

Бойові дії в умовах, коли обстановка була не зовсім зрозумілою, підносили і інші, часто жорстокі сюрпризи, особливо для піхоти. Командир 1-го батальйону 107-го СП Василь Іванович Турчанинов, мій ровесник, згадує:

"При підході до річки Маза-Югла батальйон, яким я командував, вийшов на велику галявину. Всі три роти були розгорнуті в одну лінію. Раптом з розташованого попереду гаю в 800-1000 метрів від нас вискакують чотири німецькі танки, за ними - два батальйони піхоти, і рухаються на нас. Мені раніше доводилося зустрічатися з німецькими танками, але завжди я і мої підлеглі були в окопах, траншеях або інших укриттях. А зараз кругом було поле, де жодної ями - тільки рівна місцевість. Пам'ятаю, у мене від хвилювання навіть спина спітніла. Що робити? Бігти назад - всі загинемо, обкопуватися - пізно: маленькими лопатками багато не накопаєш. Я скомандував: "Батальйон, стій! Танки з фронту! Приготувати гранати!" Взяв гранати і приготувався до бою. Я був попереду, метрів за п'ятдесят від переднього ланцюга свого батальйону, і розумів, що мало хто з нас залишиться в живих, якщо до нас дійдуть німецькі танки. Але іншого виходу не було.

Були випадки, коли солдати з жахом кричали: "Танки!" і бігли назад. Я це бачив і, пам'ятаю, голосно крикнув: "Командири рот! Хто побіжить назад, буду розстрілювати!" Можливо, це було жорстоко, але я і зараз думаю, що іншого рішення в той час бути не могло.

На наше щастя, коли німецькі танки підійшли до нас метрів на 300-400, звідкись із-за флангу вискочили наші танки і контратакою змусили німців повернути назад. Мій батальйон піднявся в атаку за нашими танками, і так ми вийшли до річки Маза-Югла".

Моє перебування на посаді начальника розвідки полку було недовгим. Майор Фіонов виконав свою обіцянку. Як тільки з'явився офіцер, присланий з резерву на місце капітана Белого, Фіонов направив мене в дивізіон капітана Кудинова.

Війська 1-го Прибалтійського фронту підходили до Риги. Опір німецьких військ посилювався. Я знайшов Кудинова вранці на СП дивізіону. Він розмовляв по телефону - важко поранило командира взводу управління однієї батареї. Капітан наказав відправити його в санчастину полку. Закінчивши розмову, він привітався зі мною, потім дав розпорядження зв'язківцеві з'єднати його з начальником штабу дивізіону:

- Командира взводу управління першої батареї важко поранило. Напиши на нього нагородного листа - сьогодні ж!

Потім, наче виправдовуючись, сказав мені:

- Людину мало не вбило. Подвигу він не зробив, але хіба пролита кров не заслуговує нагороди?

Я підтримав Кудинова, хоча знав: в перші роки війни тільки за поранення не нагороджували.

- Другу людину втрачаю, - продовжував Кудинов. - Вчора капітана Антипова на підвищення взяли. Ось ти і приймеш його першу батарею! - і пояснив обстановку і завдання для батареї.

Всю першу половину дня я був дуже зайнятий - лазив по передньому краю. З СП в стереотрубу виявив дві кулеметні точки. Вони, як і наспіх вириті траншеї, були погано замасковані. Не ті стали гітлерівці!

Потім пішов на вогневі позиції. Багато бійців мені були знайомі (це ж рідний дивізіон Новикова)⁴⁰ скільки доріг з ним пройдено!

Коли повертався назад на СП, ноги ледь крокували, а голова немов налилася свинцем. Позначалося напруження останніх днів: спати майже не доводилося. Здавалося, ніколи не дійду до передової.

Близький вибух і град осколків вивели з цього стану. Кидком притиснувся до землі. Втоми як не було! Миттєво озирнувся. Неподалік зяяла глибока воронка, яка ще димиться. Що є сили кинувся в неї. Обстріл тривав. Снаряди рвалися навкруги, ранили землю, калічачи дерева, забиваючи дзвоном вуха. "А якщо зараз вб'є?" - промайнуло в голові. За старою звичкою, пішов один. "Опинитися під кінець війни безвісти зниклим? Ні!" Тіло стиснулося в напруженому очікуванні. Свідомість сприймала тільки звуки розривів, свист осколків і їх удари по землі...

Коли обстріл закінчився, я піднявся і побіг на СП. Звідки і сили взялися! Напевно, тільки на війні та в хвилини крайньої напруги людина розуміє, що його сили в багато разів більше тих, на які він звик розраховувати в повсякденному житті!

Нелегким був цей день. Не обійшовся він без смертей і поранень. Не встиг я відпочити, повернувшись на СП, як усіх командирів батареї дивізіону викликали в штаб 107-го СП, батальйони якого ми повинні були підтримати артилерійським вогнем при наступі.

Начальник штабу - молодий статурний гігант майор Швайко, який раніше командував батальйоном, а недавно був переведений в штаб, швидко і з толком пояснив бойову обстановку і повідомив про план наступу. Коли стали розходитися, він, вийшовши з бліндажа, щоб проводити нас, підійшов до розташованої поруч траншеї. І в той час прямо перед ним розірвався снаряд... Всі, крім Швайко, залишилися цілі, немов затулив він нас своїм могутнім тілом...

Майор був загальним улюбленцем, загибель його переживав весь полк і ми, артилеристи.

Сержант Бондаренко - той самий, що мало не загинув під Мозирем, - згадує про цей день:

"Майор підліз до мене вранці і наказав:

- Сержант, бери своїх бійців і вибий німців із завалу зліва, інакше завтра вони нам все зіпсують!

Перед завалом було суцільне мінне поле. Я прошу:

- Товариш майор, скажіть саперам, щоб розмінували нам прохід.

⁴⁰ Після повернення з відпустки Новикова направили в іншу частину

Він каже: "Повзи за мною!" - і показав прохід, де лежала купка протипіхотних мін та два сапери в маскхалатах, сховавши обличчя в землю. Вони попалися на очі снайперу. Коли майор поповз назад, я скомандував:

- За мною, вперед! Вогонь!

Командир взводу старший лейтенант Соколов біг поруч зі мною і підбадьорював:

- Хлопці, вперед! Вперед! Більше вогню!

Так ми вибили німців з галявини, і тут почалася справжня катавасія - вороги почали обстріл з мінометів і артилерії. Справа, метрах в двох від мене, розірвалася міна, посікла всю шинель і злегка мене невеликими уламками. Більше за всіх постраждав кулеметник Томаш, якого важко поранило. Командир взводу старший лейтенант Соколов, побачивши це, вирішив нам допомогти. Я йому кричу:

- Лежи! Не піднімай голови! А він встав на коліна і хотів перебігти до нас. В цей час попереду розривається міна, і Соколов падає. Я підліз до нього, затягнув в воронку від снаряда, перев'язав, щоб зупинити кров, звалив на спину і обережно потягнув по проході в мінному полі. Позаду хтось тягнув Томаша. Взводний був без свідомості, уламки посікли його обличчя і груди. Дотягли його і Томаша до медсанроти, здали медсестрам і відразу на передову. І тут я дізнався, що загинув майор Швайко. Мені просто не вірилося, що його немає в живих. Всього кілька годин тому повз зі мною поруч. Чудовий був бойовий командир, навіть і зараз пам'ятаю те прокляте місце... І що прикро: через день наш полк зняли з передової".

Основні цілі на німецькій передовій я встиг пристріляти ввечері. За координатами, надісланими зі штабу, підготував дані для стрільби по ворожим батареям. Гітлерівці відповіли мінометним вогнем по передовій, не заподіявши нам шкоди: наш СП вони не зуміли виявити.

До ночі у мене все було готове до початку артпідготовки.

Тепер - відпочити...

Рано вранці заговорили катюші. Їх голос був умовним сигналом для всіх батарей нашої ділянки фронту, де намічався вирішальний наступ на Ригу. Час починати!

- Батарея, ціль номер один, двадцять снарядів на гармату, швидкий вогонь!

Засвистіли снаряди. Промчали повз дзвінкі удари гарматних пострілів. Німецька траншея зафонтанувала вибухами.

- Батарея, ціль номер два, п'ятнадцять снарядів на гармату, залпами, вогонь!

Вибухи оточили кулеметне гніздо на ворожій передовій. Кругом загуркотіло. Обстріл наростав з кожною хвилиною. Звуки пострілів сотень гармат, розриви снарядів і мін, що молотили передову противника, злилися в різноголосий, потужний, що забиває вуха гул. Дзвінко, немов шмагаючи повітря, били гармати, басовито гупали гаубиці, гули одна за одною катюші. Від розривів мін і снарядів часто-часто тремтіла земля. Згадався 1941 рік, елеватор під Калініним, наші мовчазні гармати, зловісні, що пронизали серце і душу слова

Бокова: "Як людині без рук і ніг на дерево влізти, так нам перемогти!" Одне правильно він тоді сказав: дійсно ми тоді були без рук і без ніг - майже без літаків, танків і багато чого іншого, що у ворогів було в надлишку. А зараз все навпаки! Прийшло на нашу вулицю свято!

Вперше за всі воєнні роки немов обпалила невгамовною радістю і тому добре запам'яталася надія, яка раптом промайнула, дожити до кінця війни...

- Вогонь!.. Вогонь!.. Вогонь! - за Льову, за зметену з лиця землі разом з тисячами жителів Корюківку, за розстріляну відважну дівчинку Ніну Сагайдак, за спалені білоруські та тифозні курські села! За страшні, покриті кров'ю настили болота Сучан! За тих, хто недолюбив Таню Волкову, невідому добру Талю і її передчасно загиблого друга! За страждання жінки, що так несамовито цілувала мої солдатські чоботи! За Женю Комарова та інших загиблих товаришів! За інші побачені на моєму солдатському шляху і пережиті біди!

...За сигналом зеленої ракети батальйони підуть в наступ. Треба перенести вогонь вглиб, щоб придушити німецькі батареї. Не прогавити б... Ось і вона!

- По німецькій батареї, приціл... кутомір... двадцять п'ять снарядів на гармату, швидкий вогонь!

Неподалік гаркнув ворожий снаряд. Один з осколків врізався в бруствер окопу, немов нагадуючи, що війна ще не скінчилася...

ВІД РАДЯНСЬКОГО ІНФОРМБЮРО 3 повідомлення від 26 вересня 1944 року

На Ризькому напрямку наші війська, розвиваючи наступ, оволоділи містами Айнажи, Салацгрива, Алоя, Лимбажи, Цесис, а також з боями зайняли понад 300 інших населених пунктів...

До Риги ми не дійшли всього кілька кілометрів. Несподівано для всіх дивізію зняли з фронту і передали до складу Червонопрапорного Балтійського флоту, перейменувавши в Першу дивізію морської піхоти. Нас відправляли в Фінляндію, яка капітулювала, на військово-морську базу в Порккала-Удд, що створювалася.

Пізніше я дізнався, що армія, зі складу якої нас вивели, брала участь в штурмі Кенігсберга, вела бої до останніх днів війни.

Чому з усіх частин вибрали нашу? Можливо, вирішили використовувати досвід, отриманий дивізією в лісах і болотах Північно-Заходу? Зараз, напевно, цього ніхто не скаже. Одне ясно - це зберегло життя тисячам солдатів і офіцерів нашої частини: бої в східній Пруссії були особливо жорстокими.

6 листопада дивізія почала вантажитися на морські баржі в Ленінграді. Мене немов магнітом потягнули в дороге місто. Трамваї вже ходили. Я поїхав на Васильєвський острів. На багатьох будинках виднілися сліди артилерійського обстрілу. Фронтон гірничого інституту був зруйнований, але інститут працював. Студенти і викладачі лише недавно повернулися з евакуації. Я розшукав дівчат з

моєї групи. Вони вже закінчували інститут. Роки війни витіснили з пам'яті дні двомісячного спільного навчання - ми навіть не пам'ятали один одного...

На зворотній дорозі заглянув в адресний стіл на Невському. Я знав, що Зої, дочки Палі, немає в Ленінграді. Але мені дали її адресу. Невже побачу? Однак мене чекало повне розчарування. У будинку, де жила Зоя, розташувалася якась установа. Зайшов до двірника - дізнатися, чи зберіглася квартира. Сива жінка - та сама, що колись так налякала Палю словами про війну, - прийняла мене надзвичайно привітно. І квартира, і все, що залишалося в ній, зберіглося. Жінка, що пережила страшну блокаду, відповівши на мої питання, стала говорити зі мною не про тяжкість блокади, не про перенесені страждання і своє нелегке життя, а про наші наступи на фронті, про швидку перемогу, про майбутнє Ленінграда! Образ цієї простої мужньої трудівниці, що не впала духом, незважаючи на всі важкі випробування, зберігся в моїй пам'яті як символ героїзму ленінградців.

На Суворовському проспекті, як і раніше, працювало фотоательє. Не стерпів, зайшов. Ательє робило тільки "п'ятихвилинки" розміром 3x4 см. Мені було досить. Головне, що швидко. Як був - в шинелі та зім'ятих фронтових погонах, - так і сфотографувався. Я ще не був упевнений, що для мене військові дії позаду і вже ніколи більше не потраплю під артилерійський і мінометний обстріл, бомбардування, під кулі автоматника і кулеметний вогонь "месершмітів", на заміновані стежки і дороги. Війна ще не закінчилася, і відправка на Порккала-Удд могла стати лише тимчасовим перепочинком. До того ж Фінська затока була ще повна ворожих мін і не закрита від підводних човнів противника.

На картці, яку послав додому в цей же день, ледь вмістилося кілька рядків: "Знімався в річницю – 5 років в армії. Вигляд зовсім окопний. Зараз з окопів вилізли, так одягнемо, як личить! Люблячий Вас Борис". Це була моя друга фотографія за всю війну, якщо не брати до уваги знімка для партквитка. Від першої її відділяла тисяча днів, проведених на фронті і в госпіталях...

Дивлюся на фотографії, порівнюю їх.

На першій - я з сержантськими відзнаками, як і годиться командирі відділення; на другій - на моїх погонах три зірочки: я вже старший лейтенант, командир артилерійської батареї. У сержанта обличчя зовсім хлоп'яче, усміхнене, безтурботне і щасливе. У командира батареї - з серйозним поглядом, без смішинки, обличчя дорослої людини. У боях під Ригою мені попалася книга. Епіграф до неї врізався в пам'ять: "Війна є війна, з полів смерті не повертаються помолоділими..." Краще не скажеш...

На Балтиці штормило. Навіть дехто з моряків не витримував і "труїв" щосили. Мені було нудно, нетерпимо. У Хельсинки вивантажилися. Дивізія вишикувалася колоною і без єдиної зупинки пройшла через місто. Ось і Порккала-Удд. Хтось сказав нам, що це фінський Крим. Можливо, влітку це і так. Але на початку зими погода стояла огидна - сніг і дощ. Стали будувати в лісі великі бараки.

У зошиті, зшитому із нарізаних листами шпалер, в якому я розв'язував завдання зі стрільби на офіцерських заняттях і яка зберіглася до сих пір, знайшов такий запис: "Був на полкових партійних зборах. Виявляється, коли полк вперше вступив в бій, його партійна організація мала 45 комуністів і 26 кандидатів в члени партії. До кінця боїв в полку стало 598 комуністів і 88 кандидатів. З 950 орденів і медалей, якими були нагороджені солдати і офіцери полку, понад 700 носили комуністи". Кращі бійці і командири в моїй батареї були комуністами. Отримуючи наказ для батареї, я ставив завдання всім і окремо комуністам. І твердо був упевнений: не підведуть!

...Напруга, пов'язана з бойовими діями, спала. Стали вилазити "болячки", на які раніше не звертав уваги. Знову почалися болі під лопаткою. Якщо куди викликали, намагався їздити на коні. Вирішив піти в санбат. Сказали: у вас важка хвороба серця, лягайте в госпіталь. На нашів базі, виявляється, був першокласний військово-морський госпіталь. Пролежав у ньому тиждень три. За кілька днів до виписки ввечері стала розпухати права частина обличчя. За ніч я розпухнув до невпізнання. Лікар, оглянувши мене, пожартував:

- Ну, молодий чоловік, оскандалились: захворіли дитячою хворобою - свинкою.

Я сказав лікарю, що у мене в цій частині обличчя можуть бути осколки. Він послав на рентген. Дійсно: трохи нижче правої скроні сиділи три невеликих осколки. Лікар, подивившись знімок, вирішив почекати день-два. Якщо пухлина спаде, то нічого робити не треба. Через три дні пухлина пройшла. Після виписки мене послали в Будинок відпочинку Балтфлоту. На прощання лікар, що лікував мене пожартував:

- Жити з вашими нервами можна. Але "дубом" ви вже не будете. - І додав: - Та це й не так уже й погано!

Він мав на увазі мою нервову збудливість, швидку реакцію на всі зміни в навколишньому середовищі.

Будинок відпочинку був під Ленінградом. Я поїхав туди поїздом через Хельсенки. Побувши там менше тижня з призначених мені 24 днів, вирішив попросити начальника будинку відпочинку відпустити мене на дні, що залишилися в Іваново. Він сказав, щоб я звернувся в свою частину. Ще через тиждень я тримав в руках дозвіл командира полку Петра Андрійовича Любимова!

Повернення

...Чомусь не пам'ятаю ні свого приїзду додому в останніх числах квітня, ні перших днів, проведених в рідному Іванові, - вони злилися в одну радісну мить. А можливо, тому що відсунула убік все приватне інша - величезна, всенародна радість: настав день Великої Перемоги - 9 травня 1945 року!

Його наближення ясно відчувалося з перших хвилин мого перебування вдома: радіо повідомляло нові радісні вісті - бої йшли в Берліні! Ворожі снаряди і кулі ще забирали день за днем тисячі життів. У перших числах травня в боях за

Берлін загинув мій двоюрідний брат Леонід Розов, івановець, один з друзів дитинства.

Запам'яталося єдине - зустріч з матір'ю. Обіймаючи її, яка першої кинулася назустріч, відчув, як вона вся обм'якла і ось-ось впаде. Злякавшись, ще міцніше обняв її:

- Я ж повернувся, мама!

Вона стрепенулася, притиснула мене до себе:

- Ми так чекали тебе!

Побачивши її очима дорослої людини, я відчув всю глибину любові до мене, зрозумів, наскільки вона добра і самовіддана. Вона готова була віддати все, не вимагаючи натомість нічого, навпаки, радіючи, що чимось може допомогти мені.

Одного ранку вона підійшла засмучена і запитала:

- Ти не захворів? Вночі уві сні ти моторошно кричав: "Вогонь! Вогонь!" - і щось ще, а потім лаявся дуже негарними словами.

Що я міг відповісти? Уві сні я часто повертався на фронт і, прокидаючись від тяжких переживань, дякував долі, що це тільки сниться. Що ж стосується лайки, то ще з сержантом Комаровим на Північно-Західному фронті домовилися: лаятися не будемо. Але з цього нічого не вийшло. Тільки на Порккала-Удд вдалося позбутися від мату. І ось - нічний рецидив...

Пам'ятаю, в один із днів батько дістав лист від Льови, написаний під Орлом, той самий, де розповідається про танкову битву. Батько хотів, щоб я прочитав його. Уже з перших рядків я уявив цей бій. Льова, як живий, вставав перед очима. Стало нестерпно важко... Я повернув батькові листа недочитаним.

...День Перемоги! По радіо з ранку звучав радісний голос Левітана:

- ...Велика Вітчизняна війна переможно завершена. Гітлерівська Німеччина повністю розгромлена Червоною Армією і арміями наших союзників. У підкореній радянськими воїнами німецькій столиці, в Берліні, Маршал Радянського Союзу Жуков і представники експедиційних сил союзників продиктували німецькому верховному командуванню умови капітуляції. Німецька фашистська армія припинила своє існування. Гітлерівська розбійницька держава розбита вщент.

Розпочата нова сторінка в історії людства. Золотими літерами вписані в неї подвиги героїв Червоної Армії. Слава їй, визволительці народів!..

"Нарешті, - думав я, - скінчилася остання війна людства!" Так, у всякому разі, мені тоді здавалося. У нашій родині цей великий день був радісним і гірким. Батько знову дістав листа брата, безмовно перебирав їх. Одне простягнув мені:

- Останнє... Льолі...

Слова пісеньки, надісланої сестрі під Новий, 1944 рік, немов передбачали близьку перемогу:

Скоро вража смерть настане,

І повернемося ми тоді додому.
На честь перемоги бал великий справимо
У старому будинку під рідною Москвою!

Дорогий Льова(Левко)! Як би ти радів зараз разом з нами! Відчувши, що довго не витримаю, я потягнув всіх в місто. На вулицях було багато народу. Качали на руках військових. Обличчя людей світилися радістю. А очі були наповнені сльозами - від щастя, що війна скінчилася, і від горя по рідним і близьким, які загинули на важкому шляху до Перемоги.

Коли відпустка підходила до кінця, мені довелося знову лягти в госпіталь. Стала постійно боліти голова, порушився сон, заболіла права верхня частина грудей під пораненим плечем. Пролежав там близько місяця. Виписали з обмеженням II ступеня за станом здоров'я і направили в запасний офіцерський полк, що стояв під Москвою. У серпні я був звільнений в запас у зв'язку з інвалідністю, отриманої на фронті. Мені виповнилося двадцять чотири роки. У пенсійній книжці стаж служби в армії дорівнював десяти рокам: чотири роки, проведені на фронті, склали вісім років. Як всі, що демобілізувалися, я отримав вихідну допомогу - близько п'яти тисяч рублів. Державні облігації здав до фонду оборони, йдучи з армії.

У Москві на Своявському вокзалі побачив Суханова, комісара мого дивізіону в 108-му ГАП. Він впізнав мене. За п'ять хвилин, які залишалися до посадки в поїзд, він коротко розповів про бойовий шлях полку. За бої під Калініним і на Волзі їх усіх нагородили медалями "За оборону Москви". Він записав мою адресу, сказавши, що мене теж нагородять медаллю. Через місяць я її отримав у військкоматі. Це була перша нагорода, отримана після війни. Другу отримав пізніше, коли вже ходив в штатському, - орден Вітчизняної війни II ступеня, яким мене нагородили за бої під Ригою.

Ще в Іванові я дізнався, що в Монино, під Москвою, живе Таня Чебаєвська. Чомусь потягнуло відвідати її. Приїхавши туди під вечір, зайшов в привокзальний буфет і випив півсклянки горілки. Не знаю, навіщо це зробив: горілку навіть на фронті майже не пив, віддавав Мартинову.

Таня була одна, чоловік пішов на нічне чергування. Вона пригостила чаєм. Ми згадали шкільних товаришів. Володя Шерстунов з війни не повернувся, йому посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Вася Москвичов потрапив в полон, втік, знову воював, отримав медаль "За відвагу". Саша Бекенев загинув. Наш класний керівник Василь Олександрович Немиров, якого ми всі дуже любили, теж загинув. Поки що з фронту повернулися тільки Вова Паршин і я. Про решту ми ще нічого не знали.

Таня дуже змінилася - подорослішала. Коли я запитав, який інститут закінчила, то, сумно посміхнувшись, вона зняла з етажерки товсту книгу і дала мені. На титульному аркуші був напис: "Самій здатній і самій ледачій студентці". Нижче стояв підпис професора, який написав книгу. Таня розповіла, що через рік після від'їзду з Іванова вступила в Московський енергетичний інститут на другий

курс. Спочатку все здавалося дуже простим, і вона, як завжди, не вчилася. Але так тривало до іспитів, де вона провалилася і пішла з інституту.

Несподівано у мене заболіла голова, як це часто траплялося останнім часом. Я сказав про це Тані. Вона приготувала ліжко і, побажавши на добраніч, пішла в іншу кімнату. Спогади про наших однокласників, зустріч з Танею, з далеким шкільним образом з яким так багато було пов'язано, звільнення з армії розбурхували і всю ніч не давали спокою. Життя знову круто змінювалося, було про що подумати. Закінчилася військова служба. Я залишився живий, хоча стільки раз міг обірватися мій непростий шлях до дому! Те, що я зустрічав перший день повернення до звичайного життя тут, у Тані, до якої заходив попрощатися перед початком служби, повний юнацьких мрій і сподівань, посилювало переживання.

Голова від безсонної ночі ще більше обважніла. Біль ставав нестерпним. Вранці не став снідати, сказав, що поспішаю. Ще вночі думав про ці останні хвилини. І, зараз, йдучи, відстебнув зім'яті, бувалі польові погони, зняв їх з гімнастерки і простягнув Тані:

- Прощай!

Вона машинально взяла їх і тихо запитала:

- Що ти збираєшся робити далі?

- Повертаюся до рідних. Їх не можна залишити одних. А що потім - не знаю...

- Щасливо, Боря!

Вона міцно потиснула мені руку, дивлячись прямо в очі своїми широко відкритими очима, зовсім така ж, якою запам'яталася по школі...

...Повернувшись в Іваново, я став думати, що мені, інваліду 2-ї групи, робити далі. Мрія про інститут загубилася серед битв і військових доріг. Як і багато моїх однолітків, які повернулися з "полів смерті", я вважав, що дорога в інститут закрита. Здавалося, з голови все вибито і вимолочено снарядами і кулями, нерви не в порядку, нічого не вийде. Вирішив, що буду працювати воєнруком у школі. Але батько думав інакше. Йому дуже хотілося - і він сказав про це, - щоб я вступив в енергоінститут, де навчався Льова. Я зрозумів: для батька буде нестерпно боляче, якщо не наважусь йти стопами Льови, і подав заяву в Івановський енергетичний інститут імені В.І.Леніна на електромеханічний факультет.

Через кілька днів прийшло повідомлення про моє зарахування. Я знову став студентом! Мама перешила мені костюм Льови. Коли одягнув його, незвичний цивільний одяг здався погано зшитим балахоном.

Перший день занять став святом не стільки для мене, скільки для батька і матері. Я вийшов з дому, і батько, відкривши вікно, помахав мені рукою, хотів щось сказати, але тільки посміхнувся крізь сльози.

У перші ж дні навчання стало ясно, що мої побоювання не були марними: я майже нічого не розумів на лекціях, особливо з математики, фізики та хімії - моїм улюбленим шкільним предметам. Часто, читаючи вкотре підручник і

розсердившись на свою нездатність запам'ятати прочитане, на важкий біль в голові, кидав ні в чому не винну книгу в куток. Потім брав її знову і читав текст ще і ще раз. Наполегливість, прищеплена в армії, увага, яка виявлялася до фронтовиків в інституті, допомогли. Почав втягуватися в навчання. Болі в голові стали потроху проходити. З другого курсу, як відмінникові навчання і активному громадському працівникові, мені призначили підвищену стипендію імені М.І.Калініна. Тепло рідного дому, навчання, сім'я, що з'явилася, поступово заслонили собою роки війни, додали нових сил, повертали втрачені надії.

Життя продовжується

Після закінчення інституту я вступив до аспірантури Інституту електротехніки АН УРСР у Києві. У 1953 році захистив кандидатську дисертацію: "Дослідження і розробка тригера на магнітних підсилювачах". Тему для дослідження запропонував академік С.О.Лебедєв - творець першої в СРСР електронної обчислювальної машини. Наступні десять років були віддані створенню і впровадженню першої в СРСР напівпровідникової керуючої машини широкого призначення "Дніпро". За результатами цієї роботи в 1963 році захистив дисертацію на здобуття доктора технічних наук. Один з перших зразків машини зберігається в Політехнічному музеї в Москві: вона зіграла велику роль в створенні перших систем контролю і управління різними виробничими процесами.

Ні в дитинстві, ні тим більше на фронті, ні в інституті я не мріяв бути вченим. Праця на заводі, в установі, а тим більше в науково-дослідному інституті мені уявлялася дуже складною, і не раз думалося - чи впораюся? Можливо, тому вступивши до аспірантури, а, пізніше, працюючи науковим співробітником, я "викладався", наскільки дозволяли сили, залишаючи час тільки на сон та їжу. Працювали зі мною молоді інженери, які щойно закінчили інститут, побачивши моє захоплення, старалися не менше. Та й час був такий - країна вставала з руїн, розпрямляла плечі, її авторитет був величезний.

У ці роки так працювали не тільки ми, як би відшкодовуючи втрачене на війні. Її гіркоти і біди йшли в минуле. Це було головним, народжувало загальний ентузіазм. Згадувати війну ще доводилося, але в першу чергу щоб підбадьорити себе і оточуючих: на фронті було важче, а в мирний час з будь-якою складною справою можна і потрібно впоратися!

У 1969 році мене обрали членом-кореспондентом АН УРСР.

Початок моєї наукової діяльності збігся з початком розвитку управляючої обчислювальної техніки. Довелося брати участь у розробці ЕОМ різних поколінь - від лампових велетнів до сучасних напівпровідникових гномів. Багато з моїх аспірантів стали докторами та кандидатами наук, успішно продовжують дослідження, розпочаті 40 років тому. Розповісти про це в кількох словах неможливо - можливо, вдасться в майбутньому. Скажу тільки, що зараз, коли в країні почалася перебудова, бачу, що міг би зробити більше, якби не довелося

витрачати так багато часу на подолання непотрібних труднощів, яких було чимало в роки застою.

Мої діти (їх троє - два сини і дочка) вже мають свої сім'ї. Старший син, наш первісток, названий іменем мого загиблого брата. Серед п'яти онуків зростає і мій тезка - Малиновський Борис Миколайович.

У перші повоєнні роки нікому нічого не розповідав про пережите, та й сам не міг читати книги про війну: події, сконцентровані на небагатьох сторінках або в декількох рядках, заломлюються в свідомості в розгорнуті і яскраві картини, де літературні герої жили і вмирали немов поруч зі мною. Їх переживання ставали моїми, а я тепер вже не був здатний витримати те, що можна і потрібно було витримати тоді... Зате запоем читав книги Толстого, Горького, Діккенса, Шолохова, Бальзака, Стендаля, інших великих письменників.

Тоді, в молодості, книги відновили в мені багато, здавалося, безповоротно втрачене на війні. На все життя запам'яталася думка Діккенса, яку записав в саморобному блокноті, заведеному ще на Порккала-Удд, з його книги "Давид Копперфільд":

"Талант і щасливий випадок можуть служити лише поздовжніми брусами драбини, по якій людина піднімається вгору, але поперечні перекладини, що утворюють собою щаблі, повинні бути, у всякому разі, зроблені зі стійкого міцного матеріалу. Терпляча і постійна напруга енергії одна тільки і може служити таким матеріалом. Ніколи не хапатися за все однією лише рукою за те, чому можна віддатися всім своїм єством, і ніколи не ставитися з кондака до справи, за яку берешся, якою б незначною вона сама по собі не уявлялася".

Через двадцять сім років після закінчення війни щасливий випадок допоміг мені зв'язатися з однополчанами. Я немов знайшов друге дихання. Організатором зустрічей ветеранів дивізії став Микола Борисович Івушкин. Після закінчення служби він оселився в Москві, розшукав багатьох однополчан і через 25 років провів їх першу зустріч. Він же організував Раду ветеранів, головою якої був 15 років, Музей бойового шляху нашої дивізії в школі №826. Микола Борисович написав дві прекрасні книги про бойовий шлях стрілецьких полків дивізії: "За все у відповіді" і "Місце твоє попереду".

За роки війни через дивізію пройшли десятки тисяч людей, а знайшлося лише 529 ветеранів.

Слідопити Мозирської школи №10 продовжують пошук. Вони зібрали кілька тисяч експонатів - фотографій і листів фронтовиків, документів про бойовий шлях дивізії. За допомогою громадськості міста поруч зі школою побудовано двоповерхову будівлю музею. Зараз він вже працює, отримав назву народного.

Кожен шкільний музей - частка народної правди про війну. Все разом - батьківський заповіт тих, хто воював, майбутнім поколінням: берегти нашу Батьківщину.

Низький уклін вам, дорогі шкільні слідопити!

Перші два десятиліття після війни не були легкими для уцілілих. І все-таки, думаю, для більшості вони були найщасливішими в житті!

У ці роки доучувалися, закохувалися, заводили сім'ї, отримували робочу кваліфікацію, ставали фахівцями. Працювали по-фронтовому, не рахуючись з часом, не ганяючись за легким заробітком, зайвим матеріальним достатком, вбачаючи в активній праці головне завдання життя. Повоєнні успіхи країни були багато в чому пов'язані з самовідданою працею тих, хто воював.

Колишній сержант-радист Саша Іпполітов закінчив інститут, його здоров'я покращало, він повернувся в армію, став полковником. Довго працював в Генеральному штабі Радянської армії. Кілька років тому перейшов на роботу в Міністерство радіопромисловості. Нагороджений орденами за багаторічну, самовіддану працю. Живе в Москві. Микола Мартинов повернувся в рідне Ликино (під Москвою) до своєї улюбленої роботи столяром на заводі, де працював в довоєнні роки. Але біди війни не пройшли даром навіть для його багатирського здоров'я. Два роки тому важка хвороба зробила те, чого не зуміли кулі і осколки.

Важко починалося післявоєнне життя у Геннадія Беляєва. Після тривалого лікування в госпіталі він захворів на ревматизм і довго не міг з ним впоратися. У Москві, де став жити після одруження, випадково зустрівся з Іпполітовим. Колишній сержант, який закінчив на той час інститут, переконав свого колишнього командира в необхідності вчитися. Беляєв закінчив інститут, став працювати в Мосраді, де користувався дуже великим авторитетом. У квітні 1979 року Іпполітов, я, рідні та близькі проводили колишнього парторга дивізіону в останню путь...

Володимир Сармакешев, незважаючи на інвалідність, закінчив інститут, став головним лікарем санаторію на Сочинському курорті, отримав звання заслуженого лікаря РРФСР. Написав цікаву повість про свою бойову юність. Почесний громадянин міста Сочі, член товариства англо-радянської дружби, він сповнений енергії і творчих задумів. Нещодавно перекваліфікувався на лікаря-психотерапевта і продовжує роботу в санаторії. Юліан Пантелеймонович Померанцев, самовіддано боровся з тифом в звільнених селах Білорусії, - тепер заслужений лікар РРФСР, психотерапевт, активно працює в Москві, вражаючи колег невгамовною енергією лікаря-новатора. Віталій Михайлович Саричев, теж москвич, після війни до виходу на пенсію продовжував служити в армії. Його два сини - підводники - прийшли батькові на зміну. Костянтин Лосєв залишався в армії, виріс до полковника, працює викладачем військової академії в Ленінграді. Микола Портяной змінив військову спеціальність зв'язківця на громадянську, невтомно, не шкодуючи себе, плідно працював в одному з конструкторських бюро Риги. В останні роки його здоров'я стало швидко погіршуватися. Операції йшли одна за одною. І серце не витримало. Передчасно пішла з життя дуже чесна і талановита людина...

Єгор Черноголовий працює лаборантом в Харківському політехнічному інституті, захоплюється художньою фотографією. Юля Саричева зберегла

вірність своїй найгуманнішій професії, працює сестрою в одній з московських лікарень. Іван Новиков - метеоролог в далекій Туві. Час від часу доводиться лягати в госпіталь - не загоюється рана на нозі. Але це не заважає йому приїжджати на всі зустрічі ветеранів, вести велику громадську роботу. Дивовижно стійка і дуже добра людина!

Багато потрудився Олексій Михайлович Саксин, що став головним конструктором з проектування автоматичних верстатних ліній. До його військових орденів додався орден Трудового Червоного Прапора. Зараз він на пенсії. Костянтин Андрійович Абайханов став директором Центрального універмагу в Ташкенті. Років десять тому стало підводити здоров'я, підірване на війні. Довго не здавався, але хвороба прогресувала, і його не змогли врятувати.

Петро Миколайович Кудинов з артилериста став політпрацівником. Він завжди був душею колективу, де знаходився, а це і є головна якість політпрацівника. Пішовши з армії, повернувся до журналістики - свого давнього покликання. Написав відмінні книги: "Гаубиці ведуть вогонь", "Вогненним мечем" - про бойовий шлях нашого артилерійського полку та інші - про події та людей військових років, сповнений творчих задумів на майбутнє. Працює воєнруком в одному з технікумів Риги. Організував там музей бойового шляху частини. Має великий авторитет і любов у хлопців. Олександр Данилович Новиков демобілізувався в званні полковника, живе в Мінську, довго і успішно "командував" водним транспортом Білоруської республіки, зараз на пенсії.

Не можу не написати про долю ще одного ветерана. Вона багато в чому незвичайна, до того ж про Рему Борисівну Жохову мені стало відомо тільки зараз, коли їй, нарешті, вдалося знайти своїх однополчан і зустрітися з ними.

Під час евакуації Москви в жовтні 1941 року тринадцятирічна Рема опинилася в Поволжі, а мати, яка виїхала пізніше, - в Середній Азії. Дівчинка влаштувалася в місцевому колгоспі трактористкою. Навесні 1943 року, повернувшись до Москви, пішла до райвійськкомату і попросила направити її на фронт. Низькоросле, худюче дівчисько виглядало зовсім дитиною, і воєнком відмовив.

Тоді вона пішла на Курський вокзал і потайки сіла на одну з платформ військового ешелону, що проїжджав повз. Так Рема опинилася в нашій дивізії. Її направили радистом в роту зв'язку. Вона швидко опанувала "морзянку" і перед початком Курської битви здала іспит на радиста третього класу. У боях під Понирами тримала зв'язок з корпусом і добре з цим впоралася.

Найсильніше враження перших днів боїв за Понирі, пам'ятне їй і зараз, - величезна кількість пораниених, привезених і тих, що приходили в медсанбат, розташований неподалік від штабу дивізії. Вид закривавлених і покалічених людей був жахливий. Потім, ховаючись під час обстрілу, вона закривала руками обличчя, боялась, що воно буде знівечене, як у багатьох з тих, хто проходив повз. Про смерть в п'ятнадцять років не думалося...

Кілька разів їй відчайдушно щастило. В одному з придніпровських сіл п'ятнадцять юнкерсів розбомбили багато будинків. Остання бомба потрапила в

хату, де вона була. У той момент вона вибігала з сіней, вирішивши сховатися між грядками в городі. Запам'яталася буйна радість, яка прийшла до неї, коли зрозуміла, що залишилася живою, хоча і побитою до синців уламками ганку. Противний дзвін у вухах довго переслідував її - навіть тоді, коли бігала по селу, шукаючи в збережених будинках рушники на божницях, щоб перев'язати пораненого в живіт солдата-узбека.

У роті зв'язку дивізії всі були старше її і берегли від "непрощених гостей". Писали матері, щоб не турбувалася: "Вона нам, як сестра". Якось на заняттях познайомилася з полковим радистом Мішею. Солдат був з Ленінграда, старше Реми на два роки. Під час блокади померла його мати, батько служив в армії. Вона була дуже рада рідкісним і коротким зустрічам, коли він приносив ремонтувати рацію чи приходив на загальні збори - заняття радистів. Її опікуни не опиралися цьому знайомству. Навпаки, як тільки він з'являвся, їй відразу повідомляли:

- Михайло в майстерні!

Ймовірно розуміли, що прийшла до неї неминуча перша дівоча любов...

Не раз в цей час деякі "подружки" говорили:

- Знайшла хлопця-солдата, ось і ходиш вся замурзана, в драній гімнастерці і кирзових чоботях сорок третього розміру. Не того обрала...

У зимові місяці 1944 року дивізія займала оборону по правому березі Прип'яті, вище Мозиря. Великих боїв не було, але люди постійно гинули від мін, поставлених гітлерівцями під час відступу.

Коли Ремі сказали, що Миші відірвало ступню і у нього почалася газова гангрена, а він не погоджується на ампутацію ноги, вона побігла до нього в медсанбат. Хотіла сказати, що ніколи не залишить його, що треба погоджуватися на операцію...

Але коли відкрила завісу і густий сніг разом з вітром увірвався в намет, сніжинки опускалися на обличчя Мишка і не танули. Не встигла...

Попереду був ще один рік війни. Шістнадцятирічну Рему призначили командиром відділення, присвоїли звання сержанта. За самовіддану ратну працю нагородили медаллю "За бойові заслуги", пізніше - орденом "Червоної Зірки".

Зараз Рема Борисівна Жохова живе в Москві. Вона - секретар Ради ветеранів нашої дивізії.

Щоб розшукати однополчан по 108-му ГАП (гарматний артилерійський полк), я вирішив написати в краєзнавчий музей міста Калініна. Відповідь прийшла невтішна - про 108-й ГАП ніхто нічого не знав. І все-таки лист зіграв свою роль!

Він потрапив до рук О.П.Парахонського, мого товариша по довоєнній казармі під Ленінградом. Він приїхав в Калінін погостювати у старшого сина, теж вирушив до музею і розповів там про участь 108-го ГАП в боях за місто, про розгром аеродрому і боях взимку 1941-1942 років - він знав про наш полк набагато більше, ніж я. Йому показали мій лист.

Ми зустрілися в Києві, куди Олександр Пилипович приїхав провідати свого другого сина. З вокзалу він зателефонував мені. Хоча минуло тридцять з гаком років, я впізнав його по голосу. А він все розпитував мене, намагаючись, як мені здалося, переконатися, що я - це я. Сказавши, що зараз за ним приїду і - нехай не сумнівається - відмінно його пам'ятаю і пізнаю в обличчя, я вискочив на вулицю і поспішив до нього на першому-ліпшому таксі. Обличчя його, дійсно, з усіма деталями зберіглося в моїй пам'яті, і я, звичайно, пізнав його! Він не так уже змінився, дорогий мій друг, тим більше, що поруч стояла жива копія батька в молодості - його молодший син. Але війна не пройшла даром. Частина голови і праве око закривала чорна пов'язка. У 1942-му його важко поранило, і він тяж вибув з полку...

Багато цікавого розповів Олександр Пилипович про долю однополчан. Командир 4-ї батареї лейтенант Олександр Семенович Сукомел, який відзначився при розгромі ворожого аеродрому під Калініним, був згодом важко поранений, втратив ногу. Зумів закінчити інститут, став професором, завідував кафедрою в Московському енергетичному інституті. Його підручниками користуються і зараз, хоча автора вже немає в живих.

Лейтенант Микола Олексійович Городиский пройшов з полком весь бойовий шлях. Був кілька разів поранений і контужений. За сміливість і безстрашність при виконанні завдань командування був багаторазово нагороджений орденами і медалями. Живе в місті Володимирі, письменник.

Сержант-зв'язківець Іван Лаврентійович Зіненко став головою колгоспу в Україні, багато разів обирався депутатом Верховної Ради СРСР. Лейтенант Ігор Олександрович Варягин був поранений, вибув з полку, закінчив війну в іншій частині. За відзнаку в боях багаторазово нагороджений, виріс до полковника і, вийшов у відставку, живе і працює в Москві.

У московській школі №588 створено музей 108-го ГАП, проводяться зустрічі ветеранів полку.

Олександр Пилипович Парахонський вже на пенсії. Попрацював чимало - і вчителем, і завідувачем відділом народної освіти в Чернівцях. Зараз живе в Феодосії.

На зустрічах з'ясувалося і те, у що обернулося для зрадників Смирнова і Бокова бажання врятувати свою шкіру, зрадивши Батьківщині в важкий для неї момент. Як не старалися вони приховати своє злочинне минуле, це їм не вдалося. За зраду Батьківщині і службу в гітлерівських військах обидва були притягнуті до суду і отримали відплату.

Сталінсько-брежнєвські репресії обрушилися, на жаль, не тільки на винних.

Начальник зв'язку та парторг нашого дивізіону Гена Беляєв, який став інвалідом після важкого поранення в Білорусії, не маючи вищої освіти, став працювати інструктором в одному з райкомів партії в Казані. Прагнення і досвід, отриманий на фронті, допомогли - з інструктора став секретарем райкому. Про свого брата, який воював в артилерійській частині, нічого не знав. Виявилося, що той був у полоні і після повернення засуджений. Беляєва без особливих пояснень

виставили з райкому. Брат пізніше був реабілітований. Гена був морально пригнічений, жив на мізерну пенсію інваліда. Про подальше його життя я написав. Воно було більш щасливим.

Така ж доля спіткала колишнього старшину 1-го дивізіону 108-го ГАП Косаговського. Після декількох років роботи в радянських органах одного з районів Москви йому було запропоновано "піти за власним бажанням". Причина - був в оточенні. Косаговський цього не приховував. Та й навіщо? У 1941 році два дивізіони нашого 108-го ГАП, що залишилися на правому березі Волги, потрапили в оточення, але вже через кілька днів вирвалися з нього. Косаговський перебував разом з усіма. Ні боягузством, ні чим-небудь іншим себе не заплямував. До кінця війни командував батареєю, був нагороджений орденом Леніна, двома - Червоного Прапора, Червоної Зірки, медаллю "За відвагу". На додаток до цього - мав пробиту голову та інвалідність внаслідок тяжкої контузії в останні дні війни. Можна тільки дивуватися тому, який богатирський дух був в кволому тілі цієї людини, яка важко страждає фізично! Лише нещодавно його не стало.

Зараз це важко зрозуміти. Але тоді, за часів Сталіна, таке було залізним правилом!

Мимоволі думається: при виході полків нашої дивізії з оточення під Льовошкино значна частина поранених не зуміла пробитися і відстала від основної групи. Тяжкопоранені просто не могли пересуватися, а всіх їх не зуміли винести. І ті й інші потрапили в полон. Після війни багатьох з цих людей, по суті невинних, чекала важка доля⁴¹. Але ж переважна більшість опинилися в полоні вели себе достойно, вмирали від знущань і голоду, але не зраджували Батьківщині. При першій нагоді тікали з таборів і продовжували боротися з окупантами в складі частин, партизанських загонів, підпільних організацій. Не знали вони, що Сталін вже тоді позбавив їх людських прав, відхилив можливу допомогу від Міжнародного Червоного Хреста, не захотів врятувати навіть свого сина. Не знали і того, що потрапили в полон з вини не стільки своєї, скільки цієї людини, що знищила перед війною мозок армії - вищий і старший командний склад, який повірив Гітлеру, а не радянським розвідникам і зігнали в тюрми і табори за п'ять передвоєнних років майже 20 мільйонів ні в чому не винних людей, з яких 7 мільйонів - найкращих і відданих Радянській владі - були засуджені до розстрілу.⁴²

Вірю, що справжні винуватці трагічного відступу наших військ в 1941 році ще постануть перед судом народу та історії!

⁴¹ Мій товариш по шкільній партії Вася Москвичев, що потрапив в полон в 1941 році, коли в оточення потрапляли цілі армії, після війни отримав 25 років ув'язнення. Ні втеча з полону, ні медаль "За відвагу" не допомогли. Пізніше був реабілітований.

⁴² Мікоян Серго. "Аскетизм" вождя: Роздуми про деякі сюжетах з життя Сталіна // "Огонек". 1989. №15. С. 30.

"Фронтовики" Чорнобиля

26 квітня 1986 року сталась аварія на атомній електростанції в Чорнобилі.

Першими на боротьбу з бідною, що прийшла, встали двадцятирічні хлопці-пожежники. Їх подвиг при ліквідації виниклої пожежі був відзначений найвищими нагородами країни. Майже для всіх - посмертно:

Радіація, що вирвалася з-під контролю, діяла непередбачувано, погрожуючи природі і населенню величезними, які ні з чим не можна порівняти лихами...

Урядова комісія, що терміново була створена і приїхала до Чорнобиля отримала право залучати для ліквідації наслідків аварії будь-які людські та матеріальні ресурси, що були в країні. Все літо і осінь 1986 року, тисячі людей, в більшості молодих, самовіддано трудилися в небезпечній для здоров'я зоні. "Передній край" боротьби з радіацією знаходився на даху зруйнованого блоку і довкола нього, в "рудому лісі" і багатьох інших місцях тридцятикілометрової зони. Замість кулеметних і автоматних черг, вибухів бомб і гулу артилерійської стрільби, як це було на війні, тут в перші дні аварії панувало мовчання. Лише в навушниках приладів, що вимірювали рівень радіації, лунав тріск від нуклідів, які розліталися в сторони, та непомітно і безболісно, вражали людське тіло... У цих місцях найбільшої небезпеки основна справа вершилася солдатами Радянської Армії, вручну збирали викинуте паливо, шахтарями та будівельниками, що зводили "саркофаг", інженерами і техніками, що заново створювали систему вимірювання та контролю радіації в небезпечній зоні.

На тлі аварії у Чорнобилі я зрозумів, що події другої світової війни, як би вони не були трагічні і страшні для людей і цілих народів, виявляться... лише краплею в морі руйнувань, пожеж, всепроникної радіації і людських жертв, якщо буде розв'язана ядерна війна.

Як і під час Великої Вітчизняної війни, фронтовики Чорнобиля - так мені хочеться назвати людей, що билися з радіацією, що вирвалася з-під контролю, - робили все, що було в їх силах, працюючи на межі людських можливостей.

Аварія в Чорнобилі нагадала війну не тільки мені.

"Як сорок перший рік, - сказав про ті страшні дні академік В.О.Легасов, один з героїв-фронтовиків Чорнобиля.- Точно. Сорок перший рік. Та ще в гіршому варіанті. З тим же "Брестом", з тією ж мужністю, з тим ж відчаєм, але й з тією ж неготовністю"⁴³.

За безвідповідальність і халатність, накопичені в нашому суспільстві за роки застою, тисячі і тисячі людей розплатилися і продовжують розплачуватися своїм здоров'ям, покаліченими долями, передчасними смертями.

Лише самовіддана праця тих, хто з величезним напруженням, незважаючи на небезпеку, боровся з радіацією, що вирвалася з-під контролю, і термінова всебічна допомога всієї країни допомогли уникнути подальшого непередбачуваного розвитку аварії.

⁴³ Мензелинцев І. Роздуми з академіком Легасовим і без нього // Природа і людина. 1989. № 4. С. 34.

Академія наук УРСР, де я працюю, не залишилася осторонь. Тисячі її співробітників допомагали республіці впоратися з бідой.

Про деяких з них я хочу розповісти в цій книзі.

Картина забруднення радіонуклідами ґрунту, води і повітря на території республіки була неясною і весь час змінювалася. Треба було налагодити систему вимірювань забруднення, організувати обробку одержуваних даних з метою з'ясування існуючої обстановки і складання прогнозів про ризик і ступінь забруднення території, прилеглої до Чорнобиля, ґрунтових вод, води в Дніпрі та Дніпровському басейні, про можливі наслідки весняного паводку.

Тільки завчасний прогноз міг допомогти в проведенні дійсно потрібних і ефективних заходів. Незвичайність і надмірна складність завдання були очевидні.

Було потрібно організувати збір необхідних даних, розробити модель процесів міграції (розповзання) радіонуклідів, поєднати ці процеси з даними про місця, де вони відбуваються, - реальними ландшафтами, руслами річок, дном водоймищ, розташуванням підґрунтових водоносних ґрунтів, підготувати необхідне обладнання - ЕОМ, спеціальні засоби введення-виведення даних з карт та інших носіїв інформації, - скласти і налагодити програми роботи ЕОМ і багато-багато іншого.

У світовій практиці задачі такого масштабу не зустрічалися. Розраховувати можна було тільки на власні сили. 50 добровольців-інженерів і математиків СКБ та Інституту кібернетики імені В.М. Глушкова АН УРСР були переведені на "казармене" положення - днювали і ночували в інституті, намагаючись "мозковими" штурмами вирішити поставлену задачу. Ще близько ста осіб з СКБ і інституту стали їх помічниками. Фахівці київських організацій - геологи, біологи, гідрологи, ботаніки, географи в міру необхідності негайно включалися в роботу і працювали разом з основним колективом кібернетиків. Вчені Москви, Ленінграда, Новосибірська та інших міст за викликом з Києва негайно приїжджали і щедро ділилися знаннями, досвідом, порадами.

Підібрали людей, розподілили по роботах, визначили перші завдання і "видали" перші ідеї провідні вчені інституту: В.С. Михалевич, А.О. Морозов, Ю.І. Самойленко, В.І. Діанов, М.І. Діанов, Н.Д. Чепурной, М.І. Железняк, В.М. Михайлов. Завдання створення моделюючого комплексу було поставлено перед В.І. Діановим, його найближчим помічником - братом Михайлом, а також перед В.С. Давидчуком, А.Б. Тимофєєвим, В.А. Смольниковим.

20 червня почалися пробні прорахунки з використанням програм для отримання узагальненої картини забрудненості атмосфери. Для цього довелося організувати збір даних численних пунктів спостереження, зробити так, щоб вихідні вимірювання виконувалися на всіх постах спостереження однаково. Все це було дуже непростою справою і вимагало колосальної праці. Але карта була складена!

Ю.І. Самойленко і А.Г. Дмитренко першими взяли за найважче - складання математичної моделі міграції радіонуклідів.

Пізніше до роботи з удосконалення моделі і зв'язку з реальною обстановкою підключилися Н.Д.Чепурной, М.І.Железняк і керовані ними колективи. Перший повинен був дати прогноз міграції радіонуклідів в землі, другий - у воді. Результати першого прогнозу повинні були стати вихідними величинами для другого. Коли Міністерство геології УРСР звернулося з проханням оцінити ризик забруднення ґрунтових вод в Київській, Житомирській та Чернігівській областях, що було дуже важливо, так як тисячі колодязів в селищах і селах живилися ґрунтовими водами, то було вже ясно: роботу можна виконати, модель "ожила". Скільки було витрачено на це праці, легко показати на прикладі: дані про рельєф дна Київського водосховища вводилися в ЕОМ через кожні 25 метрів по довжині і ширині, а воно розтягнулося на десятки кілометрів! Цю величезну масу даних треба було отримати і ввести в машину!

Ю.І.Самойленко згадує: "Працювали натхненно, дружно, без будь-яких міркувань престижу. Наші прохання про допомогу виконувалися неухильно і швидко. Всі прагнули до однієї мети: зробити розрахунки вчасно".

У лютому колектив "прогнозистів" вже працював на повну силу. До весни склали "моніторинг" тридцятикілометрової зони - ввели в машину всі відомості про стан зони, розрахували, де повинні бути основні пункти спостереження, підготували програми для оцінки стану забруднення територій і передали їх представникам Держкомгідромету, які працювали в зоні. Співробітник СКБ В.С.Чебанюк, відклавши на місяць весілля, виїхав з програмами в Чорнобиль і навчив фахівців Держкомгідромету, як ними користуватися. Почалася "комп'ютеризація" зони.

За самовіддану працю Володимир Іванович Діанов був нагороджений орденом "Знак Пошани". Його брат Михайло - грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Це вони і співробітники, що працювали з ними за 20 днів змонтували і запустили тільки що отриману з заводу і раніше розроблену ними і яка так стала в нагоді ЕОМ "Дельта", а потім оснастили її всім необхідним обладнанням. Група А.Б.Тимофєєва в ті ж терміни створила "ситуаційну кімнату" для роботи фахівців, що займаються прогнозом. Програмне забезпечення для комплексу підготував, працюючи вдень і вночі, В.А.Смольников і його група.

А.О.Морозов отримав подяку від Урядової комісії. Заряджаючи всіх кипучою енергією і діловитістю, він чітко організував і забезпечив цілеспрямовану роботу всього колективу кібернетиків. Разом з ним подяки отримали його найближчі помічники - М.Д.Чепурной, М.І.Железняк, А.Т.Яковенко.

З перших днів аварії самовіддано трудилися українські фізики. 7 травня на бронетранспортері, вкритому свинцевою бронею, група співробітників Державного комітету з використання атомної енергії та Інституту ядерних досліджень АН УРСР зробила вимірювання на території станції, працюючи в полях надвисокої радіації, і склала карти найбільш безпечних маршрутів. Це дозволило надалі вберегти від зайвого опромінення багато сотень людей. Від Інституту ядерних досліджень безпосередню участь в "розвідці" брали

В.Н.Шевель, П.Н.Музалев, А.А.Ключников, від Інституту фізики - В.І.Шаховцов. Керував "вилазкою" заступник директора Інституту ядерних досліджень В.І.Гаврилюк, який розповів мені, як проходила операція.

"До бронетранспортера прикріпили котушки з намотаним на них кілометровим тросом і закріпленими на ньому дозиметрами. Трос треба було розмотати в районах особливо високої радіації навколо четвертого блоку.

Під'їхали до станції. Дивимосся на зруйнований гігантський блок. Навколо ні душі, тільки якийсь легкий струмінь піднімається з утробы реактора. Картина досить жахлива. Треба роздивитися краще, але потрібно поспішати. Розмотуємо трос з дозиметрами. Вони повинні залишатися в зоні радіації кілька годин - це дозволить отримати більш точну інформацію. Завершивши роботу, їдемо в місто Прип'ять - там набагато менший радіоактивний фон.

Прип'ять. Безлюдні вулиці, мертве місто. В'їжджаємо в один з дворів. На мотузках сушиться білизна, залишена господарями. Стоїть з відкритими дверцятами чиясь "Волга", поруч новісінький мотоцикл. Вилізли на броню машини і мовчки стоїмо. Через деякий час навколо бронетранспортера збирається кілька кішок, вони нявкають - напевно просять поїсти. Вдалині стоїть собака і не наважується підійти. Під'їжджає інший бронетранспортер з міліціонерами. З'ясувавши, для чого ми тут, вони їдуть. Кинуте місто знаходиться під постійною охороною цих мужніх людей.

Повертаємося знову до четвертого блоку. Змотуємо трос і виявляємо, що багато контейнерів з дозиметрами в результаті тертя об асфальт відкрилися, дозиметри випали і загубилися. Цей випадок став хорошим уроком: потрібно більш продумано і ретельно готуватися до роботи в зоні аварії. За ніч в Києві були розроблені нові контейнери. На наступний день вимірювання повторили. На цей раз вдало".

Залишається лише додати, що коли бронетранспортер під час об'їзду території зачепився за укопаний в землю дротяний джгут, В.І.Гаврилюк, як і годиться командиру, виліз з машини і звільнив колесо від сталевий петлі, що захлиснула його. На його щастя, потужність випромінювання на окремих ділянках території відрізнялася на один-два порядки. Зупинка сталася там, де були лише кілька сотень рентген...

Урядова комісія оголосила всім учасникам "вилазки" подяку.

Але це був лише початок.

26 травня голова Урядової комісії заступник голови РМ СРСР Л.О. Воронін доручив фахівцям Інституту ядерних досліджень АН УРСР нове завдання: розробити і встановити безпосередньо під центральною частиною реактора четвертого блоку датчики потужності гамма-випромінювання, інтенсивності нейтронного випромінювання і теплового потоку з метою визначення стану зруйнованого вибухом блоку.

Складна апаратура була розроблена за три доби! Добровольців для її установки на АЕС виявилось в кілька разів більше, ніж було потрібно. Відібрали

найбільш фізично міцних, що мають необхідні знання та навички, всього тринадцять чоловік, і виїхали в Чорнобиль.

Вранці 30 травня приступили до роботи. Довелося тягнути на собі понад тонну вантажу. Якщо врахувати, що до місця установки треба було добиратися через приміщення 1-го та 2-го енергоблоку, що система ліфтів не працювала, а перепади по висоті - на майже кілометровому шляху - становили тридцять метрів і доводилося багато разів, часто в темряві, підніматися і опускатися по сходах, то можна уявити, як важко група дісталася до потрібного плацдарму - приміщення зі щитом управління.

Залишивши реєструючу апаратуру, почали прокладку кабелів до четвертого реактора. Частина групи затрималася біля щита, щоб зібрати реєструючий блок, решта пішла далі.

Проста справа - прокласти кабель. Але не в умовах високого радіаційного фону, коли доводилося пролазити через спеціально вирізані люки при переході з одних приміщень в інші, підніматися то вгору, то вниз, освітлюючи шлях ліхтарем.

Нарешті дотягли кабелі до бетонної стіни, за якою була центральна частина бунтівного реактора. У стіні вирізано вузький отвір, за ним - порожнеча, обрив на вісім метрів вниз...

Першими по мотузці, захопивши для установки датчики, спустилися двоє: співробітник АЕС В.Л.Прянишников і співробітник Інституту ядерних досліджень В.Н.Шевель. Перебувати довго під реактором було неможливо. Їх змінювали інші: І.А.Дурицкий, С.Е.Беренбейн, Ю.Л.Цоглин, А.В.Никонов, В.С.Федун, Н.Г.Соколов.

Наймолодшому, Федуну, йшов двадцять п'ятий рік. Їх керівнику - Гаврилюку - тридцять п'ять.

Розуміючи всю відповідальність операції, працювали чітко, швидко і натхненно. "Страху не було, - згадував пізніше В.І.Гаврилюк. - Хороша підготовка до операції, чітке знання радіаційної обстановки, яка щомиті видавалася дозиметристами Шевелем та Соколовим, дозволили звести до мінімуму опромінення працівників групи. Повертаючись, думали про одне: чи працюють встановлені датчики".

Біля щита управління 3-го блоку реєструюча апаратура вже була встановлена. Включили її і полегшено зітхнули: працює! Йшла перша година ночі. Через півгодини, повернувшись до Чорнобиля, В.І.Гаврилюк доповів Л.А.Воронину і академіку Є.П.Велихову, що з нетерпінням чекали результату, про виконання завдання. Всім учасникам цієї складної операції Урядова комісія оголосила подяку.

Президент АН УРСР Б.Є. Патон став ідеологічним керівником створеної в АН УРСР Оперативної комісії по боротьбі з аварією. Все літо 1986 року його робочий день починався рано вранці, з визначення першочергових завдань. Прийнявши рішення, президент негайно приступав до справи - телефонував в міністерства, організації, радився з членами уряду республіки, домовлявся,

переконував, просив і завжди домагався потрібного результату, іноді роблячи, здавалося, неможливе.

Голова Оперативної комісії віце-президент В.І.Трефілов в ті тривожні місяці проявив себе блискучим організатором і ерудованим вченим. Він швидко приймав необхідні рішення з найскладніших питань, беручи без коливань всю відповідальність на себе. Працював на межі людських можливостей, віддаючи всі сили дорученій справі.

Члени комісії академік-секретар відділення фізики і астрономії В.Г.Барьяхтар і академік-секретар відділення хімії та хімічної технології В.П.Кухарь⁴⁴ також працювали ініціативно і напружено, поєднуючи функції вчених, організаторів, а часто і виконавців багатьох прийнятих рішень. Їм активно допомагали віце-президенти І.К.Походня, К.М.Ситник та інші члени академії.

Секретар комісії В.Д.Новиков, співробітник Президії, в ці тривожні місяці, як і всі інші члени комісії днював і ночував в Президії, готуючи документи, листи, наради, організовуючи виконання прийнятих комісією рішень. Пізніше, в розмові зі мною, він згадував:

- Буваючи в Чорнобилі, ми бачили, в якому шаленому темпі, як згуртовано і відповідально працюють люди. Нас надихав їх приклад.

З травня по серпень Оперативна комісія творчо та ініціативно ставила і вирішувала за допомогою сотень вчених, інженерів і лаборантів найскладніші питання, працюючи як добре налагоджений механізм - без збоїв і пропусків, кожен день, не знаючи відпочинку. Більшість завдань треба було виконувати в дуже стислі терміни, а вони були незвичайними, одне важче іншого: як подолати наслідки аварії в республіці; як знизити радіаційне навантаження на населення (норми поведінки, харчування, лікарські препарати); яким шляхом запобігти радіоактивному зараженню річки Дніпро; якою технікою забезпечити радіаційні вимірювання; як зробити поховання листя; яким чином створити оперативний моніторинг поверхневої і підземної гідросфери річки Дніпро в межах УРСР і т.п. Комісія стала найближчим помічником, "мозковим центром" у вирішенні багатьох складних питань і проблем, пов'язаних з Києвом, Київською областю, басейном Дніпра і самим Чорнобилем.

Це лише кілька прикладів з величезної роботи, виконаної з небувало високою активністю і відповідальністю співробітниками академії. А всього в ліквідації наслідків аварії брали участь 12 академіків, 20 членів-кореспондентів АН УРСР, 50 докторів наук, понад п'ять тисяч наукових співробітників, інженерів, техніків і лаборантів. В основному це були молоді люди. Президія АН УРСР, Інститут ядерних досліджень, Інститут кібернетики імені В.М. Глушкова та багато інших були в перших рядах академічних організацій, що боролися з бідой.

⁴⁴ Нині – віце-президент АН УРСР

Як і на фронті, траплялося, що деякі йшли в бік - раптово захворіли або знаходили інші причини, щоб не брати участь в роботі. Але таких було мало, дуже мало!

Того часу не раз думалося: "Не тільки Чорнобильська АЕС, але і все наше суспільство знаходиться в аварійному стані. І якби всі, від верху до низу, стали працювати, як фронтовики Чорнобиля, то успіхів у розбудові було б куди більше!"

Вічний біль

Розповідаючи про воєнний час, я писав, в основному, про молодих, адже саме вони були моїми фронтовими товаришами.

Війна перетворила молоде покоління, яке виросло за два з невеликим десятиліття існування Радянської держави, в покоління солдатів, сержантів, курсантів, лейтенантів. Вони першими зустріли ворога на кордоні і всі чотири воєнні роки перебували там, де могли витримати тільки молоді серця.

Більшість моїх однолітків разом з мільйонами старших товаришів залишилося на полях битв, де зараз височіють величні меморіали, пам'ятники невідомому солдату, стоять огорожі братських кладовищ, де пам'ять про війну зберігають стерті часом могильні горбки, відмічені скромними обелісками з обов'язковою зіркою нагорі.

"...Молодь принесла головну жертву війні... Дев'ятнадцять-двадцять років - найкращий вік в звичайному людському житті. Все попереду. А для них дуже часто попереду був лише німецький бліндаж, з якого вилітав кулеметний вогонь. Ми, люди старшого покоління, будемо це пам'ятати. Важливо, щоб і молоді не забули", - так сказав Георгій Костянтинович Жуков про молодих учасників Великої Вітчизняної.

Долі молоді на фронті і в перші мирні роки були різними. Але всіх нас об'єднувала безоглядна віра в партію, Радянську владу, ідеї соціалізму, в керівників країни.

Та й чи могло бути інакше з боку тих, хто народився і виховувався в перші десятиліття радянської влади, хто жив в атмосфері Жовтневої революції, що тільки відбулася, вірив у все, що говорилося, писалося, показувалося, хто бачив в Сталіні геніального учня Леніна і, нарешті, хто начисто позбавлений був можливості знати повну правду про те, що відбувалося всередині країни і за її межами.

Пам'ятаю, через кілька років після війни, коли ще був живий Сталін, хтось із знайомих став говорити про тортури при слідстві і знущання в таборах. Я тоді цьому не повірив: то, що творили фашистські нелюди над людьми, не могла допустити Радянська влада!

З'ясувалося, що могла! Тому що в той час стала вже не радянською, а сталінською!

Трагічні події перших днів і місяців Великої Вітчизняної - несподівано швидке захоплення гітлерівськими військами величезних територій, мільйонів

полонених, нестача всіх видів озброєнь при величезній технічній потужності німецької армії - наочно показали, що в дійсності все далеко не так добре і правильно, як нам подавалося і уявлялося. Але і тут налагоджена пропагандистська машина, йдучи по давно торованим шляхом, зуміла списати всі злочинні прорахунки і дії Сталіна на віроломство Гітлера і двоєдушність союзників. Посіяне насіння впало на благодатний ґрунт. Солдати-переможці, які побачили на власні очі, що несе народу фашизм, ще більше утвердилися в правоті ідей соціалізму і не могли противитися звеличенню людини, що стояла на чолі армії і країни в ці важкі роки.

XX з'їзд КПРС викрив культ особи Сталіна, було сказано жорстоку правду про мільйони безвинно загиблих і важко постраждалих радянських людей, був для нас громом серед ясного неба, але ще не зробив погоди. Віра в Сталіна похитнулася, але не вбита. Її залишки продовжували вірно служити керівникам, що змінили його.

І тільки зараз, дізнавшись з великим болем і гіркотою багато про те, що було за сімома печатками, усвідомивши заново прожите життя, побачивши на власні очі країни, що позначалися раніше загальним клеймом "капіталістичні", починаєш розуміти, що чиста і безмежна віра нашого покоління, народжена в роки затвердження нового ладу, була використана Сталіним, його клікою і спадкоємцями в далеких від соціалізму цілях. На словах всі вони називали себе учнями Леніна, а на ділі перетворили великого генія у всенародну ікону, осіняючи якою, кожен вів країну до свого "соціалізму", не відаючи, що велика влада не замінює великий розум.

Усвідомивши все це, я як і мої однопольчани, не втратив віри в Радянську владу, соціалізм, величезні можливості свого народу і своєї країни. Ця віра не могла не зберегтися - протягом усього прожитого часу саме вона підтримувала і підтримує в переконанні, що ми живемо не дарма, саме вона піднімала нас в своїй власній свідомості, керувала нашими вчинками і справами в молодості, на фронті і після війни.

На жаль, ця велика віра молодості довго була сліпою, і це єдине, що можна кинути в докір без провини винуватому поколінню моїх однолітків, майже повністю згорілому в вогні Великої Вітчизняної війни.

"Але ж ветерани зараз не ті, якими були на війні!" - з повним правом може сказати читач.

Так, все це так! Багато що змінилося. Але головне залишилося і назавжди увійшло в плоть і кров: пам'ять про війну, про загиблих товаришів, почуття відповідальності за доручену справу, розуміння того, що життя не можна розтрачувати даремно, треба дбати і думати не тільки про себе, а й про людей, що тебе оточують, про свою роботу, свою країну.

Важливо, щоб і у молодих, що вступають в життя, вироблялися тверді переконання, що формуються в дитинстві сім'єю, постійною внутрішньою роботою над самим собою в юності.

Якими вони повинні бути? З кого брати приклад?

Свою відповідь я постарався дати в цій книзі, розповідаючи про важкий військовий час, своїх однолітків і товаришів по зброї - Беляєва, Бизова, Мартинова, Іпполітова, Філіппова, Земленухина, Бондаренко, Кудинова, Новикових, Сармакешева, Портяного, Комарова, Лосева, Іохима, Локтионова, Турчанинова, Тані Волкової, Городиського, Шомоді, про дівчинку з дивним ім'ям Рема і багатьох інших, про свого старшого брата, - про тих, хто йшов попереду, з яких я сам брав приклад.

Дехто з молодих, не обтяжуючи себе тим, щоб ознайомитися зі всією правдою минулих років, оцінюючи життя тих, хто воював, згадують в першу чергу їх бездумну віру в Сталіна, не супротив масовим репресіям, десятиліттям застою. Таке життя, вважають вони, гідне жалю і засудження, але не наслідування.

Не треба поспішати з такими висновками. Домогтися перемоги над ворогом, який підкорив і використав економічний потенціал майже всієї Західної Європи, могли тільки люди з дуже високими моральними людськими якостями, здатні на повну самовіддачу і самопожертву. Це про них образно і точно сказав письменник В.Конєцький:

Покоління тих, хто воював відходить... Це серйозна обставина для суспільства. Бо це останнє покоління, яке з абсолютно чистою совістю, без всяких загальних слів, могло вважати себе ще за життя тими, хто виконав борг перед історією з цілковитою наочністю"⁴⁵. Не треба плутати воювали з тими, хто привів країну до трагедії. Ви можете з повним правом критикувати ветеранів, якщо вони того заслуговують. Але не забувайте, що ваші батьки, матері і діди виявилися більш всіх причетними до події, що визначила долю нашого століття, - розгрому фашизму!

У травні 1988 року я і Володимир Микитович Сармакешев, колишній командир взводу управління нашого дивізіону, який був важко поранений в 1944 році під білоруським селом Прудки і вибув з дивізії, опинилися в Берліні. Я приїхав до Академії наук НДР, він - до свого німецького друга.

Ми зустрілися випадково на одній з центральних вулиць міста.

Вранці наступного дня ми приїхали до Трептов парку, де в трьох величезних братських могилах спочивають тисячі тих, кому солдатське щастя зрадило в останні дні війни.

Прапори з граніту з обох сторін меморіалу схилилися в вічному поклоні полеглим. На них викарбувані рядки з промов Сталіна в роки війни.

- Чи залишаться на цьому граніті слова людини, яка стала для нашого суспільства символом тиранії? - немов розмірковуючи, сам з собою говорить Сармакешев.- Адже багато з тих, хто воював з нами могли б жити і зараз, якби не його зла воля... Не всім загиблим треба було вмирати!

"Не всім", - подумки погоджуюся я, згадуючи загиблу на полі бою в 1941 році 55-ю дивізію, величезні невинуваті втрати людей відродженої

⁴⁵ Конєцький Віктор. "Ледовые брызги". Л., 1987. С. 12.

частини в боях під Васильєвщиною, на болоті Сучан, під Горбами і Льовошкино, гірку долю товаришів по школі, що потрапили в полон.

- Тоді ми багато чого не знали і думали про порятунок країни, а не про те, щоб уціліти, - кажу я товаришу. - І вмирали всі однаково - вірячи, що не дарма!

Сармакешев замислюється і, помовчавши, наче підбиває підсумок розмови:

- У цьому велич і трагедія загиблих! І наш вічний біль...

Закінчуючи, хочу сказати молодим: наша молодість збіглася з війною, поважний вік - з початком перебудови - часом великих надій і великої тривоги за врятовану в роки війни країну. Її доля, її майбутнє будуть будуватися руками, талантом і працею молодих. Ратна і мирна праця вимагають від людини різних якостей. Одне безсумнівно: і в тому і в іншому випадку є місце для великих справ, для подвигу. Можливо, колись, підбиваючи підсумки життя, ви відповісте на питання, яке зараз так хвилює ветеранів:

"Батьківщина, Вітчизна ... Куди ти?

Що ж буде з майбутнім твоїм?

Встали б загиблі солдати —

Як би ти в очі дивилася їм?"⁴⁶

І розповісте своїм дітям і онукам, як розвивалася і міцніла оновлена перебудовою Вітчизна, гідна, як сказав поет, з чистою совістю відповідати перед загиблими солдатами Великої Вітчизняної війни.

Висловлюю глибоку вдячність однополчанам 55-ї Мозирської Червонопрапорної стрілецької дивізії (1-ї дивізії морської піхоти в кінці війни), 108-го гаубичного артилерійського полку РГК (14-ї гвардійської, орденів Кутузова і Суворова II ступеня Оршанської артилерійської бригади), моїм колегам по АН УРСР і всім іншим добрим помічникам, а також латиській письменниці Інgridі Миколаївні Соколовій - соратнику по боям на Північно-західному фронті - за допомогу в створенні цієї книги.

"Долю свою не вибирали".

Борис Малиновський

К: Вид-во "Україна", 1991. -255с. ISBN 5-319-00682-9

Переклад українською Тамара Малашок

⁴⁶ Демидов В. Вітчизна.//Правда. 1989. 30 вересня

Фото 2018 рік. Малиновський Б.М.

Борис Миколайович Малиновський народився 24 серпня 1921 року в Іванівській області (Росія) в сім'ї вчителя. Учасник Великої Вітчизняної війни. Пройшов бойовий шлях від солдата до командира артилерійської батареї. Двічі поранений.

Відомий фахівець в області обчислювальної техніки, член-кореспондент Академії наук УРСР, двічі лауреат Державної премії УРСР, премій Президії Національної академії наук України імені С.А. Лебедєва і імені В.М. Глушкова, премії імені В.І. Вернадського. Заслужений діяч науки і техніки України. нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни I і II ступеня, Червоної Зірки, Богдана Хмельницького, медалями, відзначений Почесною грамотою Верховної Ради УРСР і Почесною грамотою Верховної Ради України.

На жаль, 13 листопада 2019 року Борис Миколайович Малиновський пішов з життя.

http://www.icfst.kiev.ua/MUSEUM/Malinovsky_u.html